

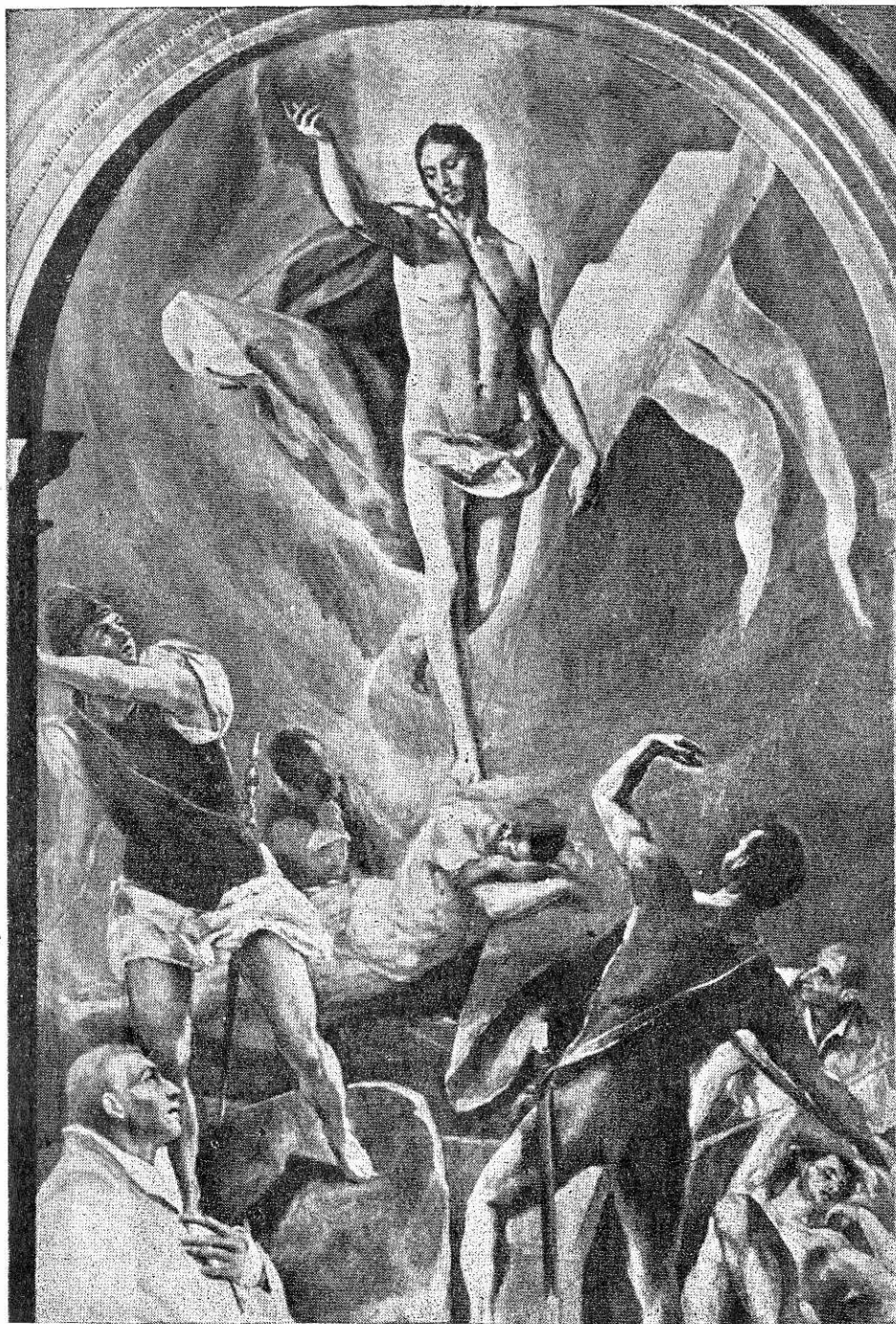
AKTINES

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ "ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ,"

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τὸ Θέμα	67
Πνευματικὴ ζωὴ καὶ κοσμοθεωρία ('Ἡ πνευματικὴ ζωὴ στὸν τόπο μας)	69
'Ἡ χριστιανικὴ ιδέα στὴν νεοελληνικὴ ποίησι	78
Πάσχα μυστικόν (Ποίημα)	83
Αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀσκηθεῖσα προπαγάνδα (Τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια)	84
Οἱ εἰσηγηταὶ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα	92
Τὸ ἀναμορφωτικὸν κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου	99
Τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα στὴ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ	111
Θρησκευτικὴ πνοὴ στὶς παροιμίαι τοῦ λαοῦ μας	118
Κληρικοὶ δάσκαλοι καὶ ὁδηγοὶ τοῦ γένους	123
Πεντάστιχα (Ποιήματα)	127
Νεομάρτυρες	128
Χριστιανικὸ βιβλίον καὶ ἀναγνωστικὸ κοινὸν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας	134
Τὸ χριστιανικὸ βιβλίον στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα	139
Βράδν. Ψαλμὸς (Ποιήματα)	144
Μιὰ ματιὰ στὴ δημοσιογραφία μας	145
Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ Χριστιανικοῦ κινήματος	154
Χριστιανικὲς ἐπιδράσεις στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια	163
Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία	173
Εἰκόνες	66, 117, 131

ΕΤΟΣ ΣΤ' □ ΠΑΣΧΑ 1943 □ ΑΡΙΘ. 36

ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ

Τ Ο Θ Ε Μ Α

«Σημείον αντίλεγόμενον» θά είναι ἴσως τὸ θέμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχει ἀφιερωθῆ τὸ τεύχος αὐτό. Ἀντιρρήσεις θά προκαλέσῃ ἴσως εἰς πολλούς, ἀμφιβολίας θά ἐκφράσουν ἄλλοι. Καὶ ἄλλοι—ἐλπίζομεν, μετὰ λόγου ἐλπίζομεν, οἱ περισσότεροι—θά συμφωνήσουν ὅτι πρέπει τέλος πάντων, καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἄγνοιαν καὶ νὰ κάμωμεν μίαν ἀπαρχὴν σοβαρᾶς ἐρεῦνης. Νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα, κατὰ πόσον εἰς τὴν νεοελληνικὴν σκέψιν, τὴν ἐπιστήμην, τὰ γράμματα, τὰς τέχνας, ἤσκησε καὶ ἀσκεῖ τὴν ἐπίδρασίν του τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα.

Δὲν τὸ εἶχομεν προσέξει τὸ ζήτημα αὐτὸ ὅσον ἔπρεπε, ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὅμως ἡ ἱστορία τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ μαρτυρεῖ τὴν σπουδαιότητά του. Διότι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ εἶναι συγχρόνως ἡ ἱστορία τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποῖαν ἤσκησεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νεωτέρας σκέψεως τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα. Ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψις τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸν κύριον διαμορφωτὴν τῶν διαφορῶν πνευματικῶν ρευμάτων εἰς τὴν νεωτέραν ἀνθρωπότητα. Τοὺς δίδει τὴν μορφήν, τὴν δύναμιν, τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ἀπόχρωσιν, τὴν εὐτυχή ἢ τὴν τραγικὴν, τὴν φωτεινὴν ἢ τὴν ζοφεράν. Ἡ ἐναλλαγὴ εἰς τὴν στάσιν τὴν ὁποῖαν λαμβάνει τὸ πρόσκαιρον ἔναντι τῆς αἰωνιότητος εἶναι τὸ κλειδί διὰ τὴν κατανόησιν τῶν περιέργων φάσεων τὰς ὁποίας προσέλαθεν ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα ἰσχύει αὐτὸ κατὰ πολὺ μεγαλύτερον λόγον. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰῶνος ἐξανακτίσαμεν καὶ ἡμεῖς τὸ σπῆτι μας, ἠθελήσαμεν νὰ ἀρχίσωμεν καὶ ἡμεῖς τὴν κάποιαν πνευματικὴν μας δημιουργίαν. Καὶ ἐκλήθημεν καὶ ἡμεῖς νὰ δώσωμεν ἐν ἐπιγνώσει λύσιν εἰς τὸ ζήτημα κατὰ πόσον θά ἀφήσωμεν τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὸν νέον πολιτισμὸν μας.

Ἄλλ' εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος δὲν ἐμέναμεν μόνοι. Δύο ἀντίρροποι δυνάμεις ἐνήργουν ἐπάνω μας.

Ἡ μία ἦτο ἡ δύναμις τῆς ἱστορίας μας, τῆς ἔθνικῆς μας παραδόσεως. Ὅσον ἦσαν τόσο σφιχτοδεμένοι μεταξύ των, ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς! Εἶχαν κυτταχθῆ σάν ἀντίπαλοι εἰς τὴν ἀρχὴν, ἤσθάνοντο σιγὰ σιγὰ τὴν ἐχθρότητα νὰ ἀποκαλύπτεται ὅτι εἶναι ἀπλή παρεξήγησις, τὴν παρεξήγησιν νὰ διαλύεται, νὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ μίαν συνεργασίαν, ὑποδειγματικῶς στενήν, θαυμαστῶς καρποφόρον! Καὶ ἔπειτα, ἦτο ἡ πρόσφατος τῶν τελευταίων αἰῶνων ἱστορία, ἦτο ἡ ἔθνικὴ μας ὑπόστασις πού διεκήρυτε ποῖος τὴν εἶχε σώσει ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸν, ἦτο ἡ Ἐκκλησία πού μᾶς ἔκαμε νὰ ξέρωμεν ἐκεῖνα τὰ γράμματα πού εὐρέθημεν νὰ ξέρωμε ὅταν ἐνεφανίσθημεν πάλιν εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας, πού μᾶς διετήρησε—μὲ πόσας δυσκολίας ἐχρειάσθη νὰ παλαίσῃ!—εἰς κάποιαν βαθμίδα πολιτισμοῦ, ὥστε νὰ ἔχωμεν ἕνα κεφάλαιον διὰ τὸ νέον, ἀνετώτερον ξεκίνημα. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἦτο βέβαια πολὺ ἐνωρὶς διὰ νὰ ξεχασθοῦν!

ἀφήσωμε κι' ἐμείς ἀντιλεγόμενο αὐτό, καὶ ἄς προχωρήσωμε στὴ βία, πὼς τότε θὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὶ πνευματικῆς ζωῆς σ' ἓνα ἄνθρωπο ἢ σὲ μιὰ κοινωνία, ὅταν βλέπωμε στὸν ἄνθρωπο ἢ στὴν κοινωνία τὴν ἐπιδίωξι ἐνὸς σκοποῦ παραπέρα ἀπὸ τὴν ὕλική σκοπιμότητα, ἐνὸς πνευματικοῦ σκοποῦ, ὅταν βλέπωμε ζωὴ, κίνησι, προσπάθεια πὸν κατευθύνεται πρὸς ἓνα ἰδεῶδες. Μπορεῖ νὰ συζητηθῆ, ἂν τὸ ἰδεῶδες ἀνταποκρίνεται σὲ κάτι πὸν ἔχει ἀντικειμενική, πραγματικὴ ὑπόστασι ἢ ὄχι. Μπορεῖ ἀκόμα καὶ ἀξιολογικὰ νὰ συζητηθῆ ἢ ποιότητος τοῦ ἰδεῶδους αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθῆ, ὅτι τὸ ἰδεῶδες καὶ ἡ ἐνσυνείδητη τάσι πρὸς αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὑπαρξὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ὅπου τὸ ἰδεῶδες δὲν ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πνευματικὴ ζωὴ. Καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει πνευματικὴ ζωὴ, ἐκεῖ ὑπάρχει μόνο τὸ ζῶν, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος, στὴν καθαρὴ, στὴν ὁλοκληρωμένη ἔννοια τῆς λέξεως.

Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος πὸν ἀνάγκασε τὸν Πασκάλ, στίς σκέψεις του (2) νὰ μὴ θέλῃ κἄν νὰ μιλάμε γιὰ καλὸ ποιητὴ, ἢ καλὸ μαθηματικὸ, ἢ εὐγλωττο ρήτορα, ἀλλὰ γιὰ τὸν ὁλοκληρωμένο, καθολικὰ διαμορφωμένο, πνευματικὸν ἄνθρωπο. Γιατί μόνο τέτοιος ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος στὴν ὁλοκληρωμένη ἔννοια τῆς λέξεως, καὶ μόνο τὸ ἰδεῶδες πὸν σπρώχνει πρὸς τέτοιον ἄνθρωπο εἶναι ἰδεῶδες ἀλήθεια ἀνθρωπιστικὴ.

Η ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Σ' αὐτά, ἐλπίζω, δὲν θὰ δυσκολευθοῦμε νὰ συμφωνήσωμε ὅλοι, ἢ σχεδὸν ὅλοι. Δὲν ξέρω μόνο ἂν μὲ τὴν ἴδια εὐκολία θὰ συμφωνήσωμε, ἢ, πάντως, ἂν θὰ συμφωνήσωμε μὲ ὅλη τὴν ἐπίγνωση πὸν χρειάζεται, μὲ τὴν συνέπεια αὐτῆς τῆς διαπιστώσεως: Ὅτι ἡ διανοητικὴ παραγωγή, αὐτὴ μόνη της, δὲν ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Στὸν ἄνθρωπο κάθε «ἔργον» εἶναι δυνατὸ μόνο μὲ τοῦ νοῦ τὴν σύμπραξι. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ ὑλικώτερη ζωὴ εἶναι, ὅσο εἶναι ἐνσυνείδητη, ζωὴ διανοητικὴ. Μιλάμε γιὰ «διανοου-

μένους», νομίζοντας πὼς ἀπονέμομε τίτλο διακρίσεως. Καὶ δὲν σκεπτόμαστε πὼς ὁ ἄνθρωπος «διανοεῖται» καὶ στίς πιὸ ὕλικές στὴν οὐσία, καὶ στίς πιὸ ὕλιστικές στὴν κατευθύνει ἐνέργειές του, χωρὶς βέβαια τέτοια διανοήσις νὰ ἀποτελῆ πνευματικὴ δημιουργία! Σ' αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀλλάζει τίποτε καὶ τὸ ὅτι τυχὸν στὴν τέτοια διανοητικὴ προσπάθεια πὸν εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ χρησιμοποιοῦνται καὶ μορφὲς διανοητικῆς παραγωγῆς πὸν κυρίως εἶναι προωρισμένες γιὰ σκοποὺς πνευματικούς. Τὸ νὰ γράψῃς ἓνα βιβλίον εἶναι ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς; Ἐξαρτᾶται! Ἐνα βιβλίον, πὸν τὸ γράψιμό του εἶναι μέρος μιᾶς τάσεως πρὸς ἓνα ἰδεῶδες, ὅπως τὸ εἶδαμε παραπάνω, αὐτὸ βέβαια ἀποτελεῖ μιὰ τέτοια ἐκδήλωσις. Ἐνας ἐμπορικὸς τιμοκατάλογος ὅμως δὲν εἶναι, ἀλλὰ βέβαια δὲν εἶναι καὶ τὸ ρυπαρογράφημα. Ἡ, ἀκριβέστερα, τὸ ρυπαρογράφημα ἔχει ἀρνητικὴν πιά σχέσι πρὸς τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Μὰ γιατί δὲν θὰ πούμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ βιβλίον—ἐξάμβλωμα, γιὰ τὸ βιβλίον πὸν δὲν λείπει τίποτε, ἢ λείπει μόνο πὼς ἐπλανήθηκα ἂν τὸ ἀνοιξῃς γιὰ νὰ βρῆς μέσα του μιὰν ὁποιαδήποτε πνοή;

Αὐτὸ ἰσχύει, βέβαια, καὶ γιὰ τὴν ποιησι, γιὰ τίς ἐικαστικὰς τέχνες, γιὰ τὴν μουσική, γιὰ τὸ θέατρο. Ὅταν ἓνα δημιούργημα τῆς τέχνης κλείνῃ μέσα του τὴν τάσι πρὸς τὸ ἰδεῶδες, τὴν τάσι πρὸς τὸν ἀνώτερον πνευματικὸν κόσμον, τότε τὸ δημιούργημα αὐτὸ εἶναι ἐκδήλωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ νοιώθει κανεὶς καὶ μόνος του ἄλλως τε. Ἡ ἐπαφή μὲ τέτοιο δημιούργημα σὲ σπρώχνει πρὸς τὰ πάνω. Τοῦτο κι' ὅταν ἀκόμα ἢ μορφὴ εἶναι ἀπλαστὴ, ἐλαττωματικὴ. Ἐνα πρωτόγονο δίστιχο μιᾶς μάννας στὸ παιδί της, μιὰ συμβολικὴ εἰκόνα ἀρχαίου τεχνίτη μὰ πνευματικὸν ἄνθρωπον, ἓνα τονωτικὸ (παρηγορητικὸ, συμπνευματικὸ) αὐτοσχεδιάσμα ὑπαίθριον λυρατζῆ, μπορεῖ νὰ κλείνουν μέσα τους τὴν τάσι αὐτὴ πρὸς τὸ ἀνώτερον, τὸ ἰδεῶδες. Εἶναι τότε, χωρὶς ἀμφιβολία, πνευματικὸν δημιούργημα, ὅσο κι' ἂν στὴ μορφὴ ὑστερῇ, κι' ὅσο κι' ἂν θὰ ἔχωμε τὴν ἐπιθυμία, καὶ τὴν ἀξίωσι ἀκόμη, μιᾶς ἐπιμελημένης καλλιτεχνίας τῆς μορφῆς, ἢ θὰ λυπηθοῦμε ὅταν δὲν ὑπάρ-

(2) Pensées sur l' esprit et sur le style, ἀριθ. 34 ἐπ.

χῆ τὸ φυσικὸν ἄλγος γι' αὐτὴν. Ἀντίθετα, ἓνα ποίημα ἢ ἓνα μέλος πὸν μέσα του δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σαρκολατρεία πὸν καταπνίγει κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωσι, ἢ τὰ δημιουργήματα πὸν εἶναι ἄδεια ἀπὸ κάθε πνευματικὸν περιεχόμενο, αὐτὴ ἡ πνευματοσκοτώστρα τέχνη δὲν εἶναι φυσικὰ ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς. Ὅσο τέτοια δημιουργήματα ἔχομε προστά μας, δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ πνευματικὴ ζωὴ, καὶ τοῦτο πάλι ὀλωσδιόλου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφὴ.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ κάνουμε σύγχυσι στὴ διπλὴ ἀξιολογήσι ἐνὸς ἔργου τέχνης. Ἄλλο ἡ αἰσθητικὴ, ἢ, ἂν προτιμάτε, τεχνικὴ του ἀξία, ἄλλο ἡ πνευματικὴ. Διαφορετικὰ τὰ κριτήρια, σὲ διαφορετικὰς κρίσεις θὰ καταλήξουν, ἄλλο ἂν ἐκ τῶν ὑστέρων συμπεραίνωμε. Πάντως τὴ διαφορὰ πρέπει νὰ τὴν ἔχομε διαρκῶς προστά μας, καὶ νὰ μὴν ξεχνοῦμε τί πρέπει νὰ ζητοῦμε ἐκεῖ πὸν προβάλλει ἡ ἀξίωσις τῆς πνευματικότητος.

Ἐννοεῖται πὼς στὸ τέλος γίνεται μιὰ ἀλληλοεπίδρασις πνευματικῆς ἀξίας καὶ μορφῆς. Ὅπου πνευματικὴ παραγωγή, δὲν θ' ἀργήσῃ σιγά-σιγά καὶ ἡ μορφὴ νὰ πάρῃ τὴν ἐξέλιξι της, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πνευματικὴν ζωντάνια. Καὶ πάλι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ πνευματικὴ νέκρα ἐπιδρᾷ στὸ τέλος καὶ στὴ μορφὴ, στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς τέχνης κι' ἀπὸ τὴν ἄποψι αὐτῆ. Καὶ τὰ δύο εἶχε ὑπ' ὄψι του ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους νέους φιλοσόφους—ὁ μεγαλύτερος, λένε, σύγχρονος φιλόσοφος στὴ Γερμανία—ὁ Jaspers, ὅταν στὸ ἔργο του «Ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς ἐποχῆς μας» (3) μιλά γιὰ τὸν ξεπεσμὸ τῆς σύγχρονης (μεσοπολεμικῆς) τέχνης στὸ ἐπίπεδο ἐνὸς ἀπλοῦ σπῆρος.

Ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα ἰσχύει, κατὰ τὴ βία, καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Βέβαια, ἐδῶ στὴν ἐπιστήμη ὑπάρχει ἢ ἐπὶ μέρους ἔρευνα, ὑπάρχει τὸ κομμάτι πὸν δὲν περικλείει κατ' ἀνάγκην τὸν παλμὸν τοῦ συνόλου. Ἐνα σοννέτο πρέπει νὰ ἔχῃ κατ' ἀνάγκην τὸν παλμὸν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἂν βγαίῃ ἀπὸ πνευμα-

(3) Die geistige Situation der Zeit, 3η ἐκδ. (1932) σ. 116.

τικὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖτε νὰ ζητήσετε τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ μιὰ μονογραφία γιὰ κάποιο θέμα τοῦ διαφορικοῦ λογισμοῦ, ἀπὸ ἓνα ἄρθρον γιὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσι ἐνὸς παλιμνήστου, ἢ γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια μιᾶς δικονομικῆς διατάξεως. Μὰ ἡ διαφορὰ εἶναι στὰ ἐπὶ μέρους, ὄχι στὸ σύνολον, ὄχι στίς μεγάλες γραμμές. Γιὰ νὰ εἶναι πνευματικὴ δημιουργία ἢ ἐπιστήμη, πρέπει αὐτὰ τὰ ἐπὶ μέρους (πὸν κατὰ τὸ φαινόμενο εἶναι ξένα πρὸς κάθε πνευματικότητα) νὰ συναπαρτίζον ὄχι ἓνα ἄθροισμα ἄψυχο, παρὰ ἓνα σύνολον ὄργανικόν, ἔμψυχο. Κι' αὐτὸ τὸ σύνολον πρέπει νὰ προδίδῃ τὸν δεσμὸν, τὴν τάσι πρὸς τὸ ἰδεῶδες πὸν εἶπαμε πὼς θὰ ζητήσωμε γιὰ τὴν ὑπαρξὶ πνευματικῆς ζωῆς. Γιὰ νὰ μὴν εἶναι μιὰ ἐντελὴς τεχνικὴ, μηχανικὴ, πνευματικὰ νεκρὴ παραγωγή, ἢ ἐπιστημονικὴ δημιουργία στὸ σύνολόν της πρέπει νὰ παρουσιάζῃ τέτοια τάσι, τέτοια ἐξύψωσι. Θὰ πῆτε, ἴσως, ὅτι κατ' ἀνάγκην ἡ ἐπιστημονικὴ παραγωγή κλείνει μέσα της τὴν πνευματικὴν αὐτὴ δημιουργία. Εἶναι ἡ γνωστὴ ἄποψις, τοῦ Spencer κυρίως. Ἀλλὰ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν αὐτὸ εἶναι σωστὸ ἢ ὄχι, ἔχει ἀφηρημένη ἔννοια. Στίς συγκεκριμένες περιπτώσεις εἶναι πολὺ δυνατὸν μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐργασία νὰ δείχνῃ νέκρα πνευματικὴ, ἢ ἀκόμα νὰ εἶναι ἀρνητικὸς παράγων στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος, ἄλλο ἂν, στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωσι, ὅπως μὲν δείχνουν καὶ τὰ πρᾶγματα, καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ποιότης τῆς ἐργασίας εἶναι πολὺ ἀμφίβολη!

Καὶ στὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ προσέξωμε στὴν ἀλληλεπίδρασι πὸν ἐμφανίζον μεταξύ τους ἐπιστήμη καὶ πνευματικὴ ζωὴ, ἀλληλεπίδρασι πὸν παρουσιάζει ἀναλογία μ' ἐκείνην πὸν εἶδαμε γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα. Μάλιστα στὴν ἐπιστήμη ἡ παραλυτικὴ ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ἀπονεκρώσεως εἶναι βραδύτερη ἀλλὰ καὶ καταστρεπτικώτερη. Μὲ πολλὴ παραστατικότητα τὴν περιγράφει τὴν παραλυτικὴν αὐτὴ ἐνέργεια ὅπως ἐξεδηλώθη στὴν Γαλλία ὁ Charles Maurras σ' ἓνα ἄρθρον τοῦ πὸν δημοσιεύθηκε πέρουσι στὴν Revue universelle (4). Ὁ Maurras ἀσχολεῖται εἰδικώτε-

(4) Στὸ τεῦχος τῆς 25 Ἰουνίου 1942. Ὁ τί-

ρα με τὸ χάος, τὸν κυβεῶνα πὸν ἔλαβε στὴ μεσοπολεμικὴ Γαλλία τῆ θέσι ἐκείνου πὸν λέγαμε θεωρητικὲς ἐπιστῆμες⁽⁵⁾. Ἄλλο τὸ ζήτημα πόσο διανοούμενοι σὸν τὸν Maurgas συντελέσαν στὴν δημιουργία τοῦ χάους αὐτοῦ. Ἡ ὁμολογία εἶναι πάντως πολὺτιμη!

ΙΔΕΩΔΕΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως χάνομε ἓνα κριτήριο, πὸν σ' αὐτὸ ἔχομε συνειθίσει. Ἄν ἡ διανοητικὴ παραγωγή σ' ἓνα τόπο δὲν ἀποτελῆ ἀπόδειξι ζωῆς πνευματικῆς, τότε πὸν θὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε τὴν ζωὴ αὐτή; Ποῦ θὰ βρῆς ἀκριβῆ ἀναζητῶντας στὴν κοινωνία μας τὸ μόνον κριτήριο πὸν ἔμεινε, ἓνα ἰδεῶδες;

Νομίζω πὸς διευκολύνεται πολὺ τὸ ἔργο μας, ὅταν ἀρχίσουμε μὲ τὴν ἐρώτησι ἂν ὑπάρχουν οἱ δυνατότητες γιὰ τὴν ὑπαρξι τέτοιου ἰδεῶδους, πὸν νὰ προκαλῆ πνευματικὴ ζωὴ σ' ἓνα τόπο, στὸν τόπο μας. Ἄν δώσωμε ἀρνητικὴν ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα αὐτό, τότε φυσικὰ ἔληξε ἡ ἔρευνά μας. Ἄς δοῦμε λοιπὸν, ἂν ὑπάρχουν οἱ δυνατότητες αὐτές.

Τὴν ἀπάντησι θὰ μᾶς τὴν δώσῃ ἡ σκέψις, ὅτι ἡ τάσις πρὸς τὸ ἰδεῶδες εἶναι κατ' ἀνάγκην κάτι τὸ ἐνσυνειδήτο. Ἄλλὰ πάλι μιὰ τέτοια ἐνσυνειδήτη τάσις, μιὰ τέτοια θεληματικὴ κίνησις, πὸς θὰ εἶναι νοητὴ ἂν ὑποτεθῆ τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ ἔτσι ξεκάρφατο, ἀνθαίρετο, χωρὶς θεμέλιο μέσα μας, χωρὶς εἶδος καὶ αἰτιολόγησι; Τὰ ἰδεῶδη δὲν

ἴλος τοῦ ἄρθρου: L' Avenir de l' Intelligence française.

(5) Ἴδου μιὰ σκέψις τοῦ Maurgas πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ κατάντημα ἰδίως τῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς στὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο: La mercantilité de l' esprit suit naturellement la nourriture, l' entretien, l' effervescence collective d' un peuple d' ardéliens, vivant du commerce des mots, plus ou moins asservi à cet intérêt, par conséquent exonéré du souci de la vérité, son objet. Encombrée de craintes et de désirs vulgaires souvent contagieux, l' intelligence n' en peut acquérir aucune transparence supérieure; elle, dont la raison est de laisser passer la pure lumière, n' en peut être qu' épaissie et apesantie.

ξεπροβάλλουν μόνον τους, εἶναι συνέπεια, καταστάλαγμα μιᾶς γενικώτερης καθολικῆς θέσεως πὸν ἔχομε πάρει ἀπέναντι στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ κόσμου, εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς γενικώτερης θεωρήσεως τοῦ παντός μέσα μας. Τέτοια τὸ ἰδεῶδες ἔχει τὸ αἰώνιο, ὄχι τὸ φθαρτό, τὸ Σύμπαν, ὄχι τὸ ἐπὶ μέρους. Γι' αὐτὸ καὶ κυβερνᾶ καὶ ὑποτάσσει τὰ μερικώτερα. Τὸ ἰδεῶδες λοιπὸν πὸν ἔχομε τάξει στὴ ζωὴ μας, εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς κοσμοθεωρίας μας, πὸν εἶναι πάλι μιὰ ολοκληρωμένη ἔκφρασι τοῦ ὅλου ἀνθρώπου, ὅπως πολὺ σωστὰ μᾶς δείχνει ὁ Rickert⁽⁶⁾.

Ἔτσι μπαίνομε σ' ἓνα πεδίο πὸν εἶναι περισσότερο προσιτὸ στὴν ἔρευνά μας. Τὸ ζήτημά μας ἀνάγεται τώρα εἰς τὸ ἂν, μέσα σὲ μιὰ ὀρισμένη κοινωνία, καὶ εἰδικώτερα στὴν τάξι τῶν ἀνθρώπων πὸν θὰ διαμορφῶνῃ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸν τόπο, ὑπάρχη καὶ κρατῆ μιὰ κοσμοθεωρία τέτοια, πὸν ἀπ' αὐτὴν νὰ ἀπορρέῃ τὸ ἰδεῶδες πὸν ζητοῦμε.

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος πὸν νὰ μὴν ἔχη τὴν κάποια κοσμοθεωρία του, πὸν τοῦ δίδει καὶ τὴ βασικὴ κατεύθυνσι στὴν πορεία τῆς ζωῆς του. Καὶ τὸ παιδάκι ἔχει τὴν κοσμοθεωρία του, καὶ ἔκείνος ἀκόμα πὸν θέλει νὰ διακηρῶσῃ πὸς δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν αὐτὰ τὰ πράγματα. Αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ νὰ μὴ τὸν ἐνδιαφέρουν, εἶναι καὶ αὐτὸ συνέπεια μιᾶς κοσμοθεωρίας!

Πρέπει ὅμως νὰ ἔχομε σαφῆ μέσα μας τὴ διάκρισι μεταξὺ κοσμοθεωρίας τοῦ ζωντανοῦ, συγκεκριμένου ἀνθρώπου, καὶ τῆς θεωρητικῆς κοσμοθεωρίας, πὸν εἶναι μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας. Στὸν Rickert⁽⁷⁾ κυρίως ὀφείλομε τὸ ξεκαθάρισμα τῶν δυὸ αὐτῶν χωριστῶν ἐννοιῶν, καὶ τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ προχωρήσωμε, γιατί ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν κοσμοθεωρία μὲ τὴν πρώτην ἐν-

(6) Rickert Grundprobleme der Philosophie (1934) σ. 4.

(7) Op. cit. σ. 216.

νοια. Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου πὸν τοῦ δίνει τὸ νόημα γιὰ κάθε τι πὸν ἀφορᾷ στὸ ὄν, στὸ δέον, στὴν ἀξία ἢ στὴν ἀπάξια, αὐτὴ ὑπάρχει σὲ κάθε ἀνθρώπο καὶ βρίσκεται πίσω ἀπὸ κάθε ἐνσυνειδήτη καὶ ἠθελήμενη ἀνθρώπινη ἐνέργεια. Ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ εἶναι πολλές φορές κρυμμένη στὰ κατὰβαθα τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ πάντως ὑπάρχει καὶ καθορίζει τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μας, σὲ τρόπο πὸν καί, ἀντίστροφα, οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε prima facie, μαρτυροῦν τὴν κοσμοθεωρία πὸν τὶς προκάλεσε. Τὸν παράγοντα αὐτὸν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀρχίζει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις νὰ τὸν προσέχῃ, ὅπως δείχνουν, γιὰ ν' ἀρκεσθοῦμε σ' ἓνα παράδειγμα, μερικὲς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Brunner⁽⁸⁾.

Αὐτὴ ἡ ἀμοιβαία σχέσις κοσμοθεωρίας καὶ διανοητικῆς δημιουργίας ἰσχύει πολὺ περισσότερο γιὰ τὰ δημιουργήματα ἐκεῖνα, ὅπου βρίσκεται ἐκδηλωμένη πῶς συστηματικὴ, ἢ ἀνθρώπινη διανόησις, γιὰ τὰ διανοητικὰ δημιουργήματα πὸν ἀνάγονται στὴν ἐπιστήμη, στὰ γράμματα, στὶς τέχνες. Εἶναι δημιουργήματα καὶ αὐτὰ μιᾶς κοσμοθεωρίας, ὅσο κι' ἂν ὁ δημιουργὸς τὸν δὲν εἶχε πάντοτε ἐπίγνωσι γι' αὐτό. Καὶ ἀντίστροφα, μαρτυροῦν καὶ αὐτὰ γιὰ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ δημιουργοῦ τῶν, ὅσο κι' ἂν ἡ μαρτυρία τους αὐτὴ δὲν διαβάξεται πάντοτε μὲ εὐκολία. Πάντως τὸ συμπέρασμα εἶναι ἓνα: Τὰ δημιουργήματα αὐτὰ εἶναι ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς μόνον ὅταν εἶναι δημιουργήματα μιᾶς τέτοιας κοσμοθεωρίας, πὸν νὰ ἔχη μέσα τῆς θέσι γιὰ τὴν πνευματικὴ κατεύθυνσι, πὸν τὸ ἰδεῶδες πὸν, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν ὑπαρξι πνευματικῆς ζωῆς.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΛΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Μεγάλῃ προσπάθεια καταβάλλεται γιὰ νὰ βρεθῆ μιὰ μεθοδικὴ κατάταξι τῶν διαφορῶν κοσμοθεωριῶν πὸν μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν, ἢ πὸν ἀνεπτύχθησαν κατὰ και-

ροῦς, καὶ νὰ δοθῆ ἔτσι μιὰ εἰκόνα τοῦ συστήματος πὸν ἀποτελοῦν παρμένες δλες μαζί. Γιὰ τὸ θέμα μας ἀρκεῖ νὰ διακρίνομε δύο βασικὲς κοσμοθεωρίες: Τὴν κοσμοθεωρία πὸν δέχεται τὸν ὑπερῆλικὸ πνευματικὸ κόσμον, τὶς πνευματικὲς ἀξίες, τοὺς πνευματικὸς κανόνες γιὰ τὴν ρύθμισι τῶν ἀνθρώπινων πράξεων· θὰ τὴν ὀνομάσωμε πνευματικὴ κοσμοθεωρία· καὶ τὴν κοσμοθεωρία πὸν, ἀντίθετα, δὲν δέχεται τέτοιο πνευματικὸ κόσμον, ἀλλὰ περιορίζει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὄντος στὸν ἕλικὸ κόσμον, ὅσο κι' ἂν δὲν τὸ ὁμολογῆ πάντοτε. Μιὰ κοσμοθεωρία τῆς δευτέρης μορφῆς, μιὰ ὑλοκρατικὴ κοσμοθεωρία, ἀναγκαστικὰ ὀδηγεῖ καὶ σὲ μιὰ ὑλοκρατικὴ θεώρησι τῶν ἀξιῶν, ἐπιδορᾷ ἀποφασιστικὰ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ καὶ διαμόρφωσι τοῦ συστήματος τῶν ἀξιῶν πὸν ὁ Spranger τὸ ὀνομάζει «μορφὲς τῆς ζωῆς». Ὅτι τέτοια ἀντίληψι ἐπιδορᾷ καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ «δέοντος» πὸν ὑπαγορεύει τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, δὲν χρειάζεται φρονῶ νὰ ἀναπτυχθῆ περισσότερο.

Βέβαια, στὴν θεωρία δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀκολουθηθῆ ἡ γραμμὴ αὐτὴ, καὶ ἓνα θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο θὰ πῆ ὅτι ἄλλο πρῶγμα ὁ ἕλικὸς σὸν σύστημα μεταφυσικὸ κι' ἄλλο μὲ τὴν ἠθικὴ τὸν ἔννοια. Αὐτὰ ὅμως στὰ φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια. Στὴν πραγματικότητα, (Ξαναλέμε, μαζί μὲ τὸν Rickert, στὴν κοσμοθεωρία τοῦ συγκεκριμένου ζωντανοῦ ἀνθρώπου) ἡ γραμμὴ πάει συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη.

Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄλλοιῶς. Ἡ κοσμοθεωρία, μᾶς λέει πολὺ σωστὰ ὁ Dilthey⁽⁹⁾, δὲν εἶναι δημιουργηματα τῆς σκέψεως, ἂν τὴν παρούμε χωριστὰ, εἶναι τῆς ὄλης ζωῆς δημιουργηματα, πὸν βάσι του καὶ ἀφετηρία ἔχει μιὰ καθολικὴ ἐπίδρασι τοῦ κόσμου, τοῦ παντός, καὶ πεδίο ἐπίδρασεως ὀλοκληρῆ τῆ ζωῆ τοῦ ἀνθρώπου⁽¹⁰⁾. Εἶναι λοιπὸν ἡ κοσμοθεωρία κατευθυντήριος δύναμις τῆς ὄλης ζωῆς μας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖς νὰ κόψῃς τὶς συνέ-

(9) Gesammelte Schriften VIII, σ. 86.

(10) Ἰδὲ Höfer Vom Leben zur Wahrheit (1936) σ. 42.

(8) A. Brunner Die Grundfragen der Philosophie (1933) σ. 164, 180.

πειές της, να τις περιορίσει εκεί που θέλεις. Και αυτό φυσικά ισχύει και για τις υλοκρατικές κοσμοθεωρίες. Μην αφήνοντας χώρο για το πνεύμα, σαν πραγματικότητα στην όντολογική τους άποψη, είναι αδύνατο ν' αφήσουν και στην αξιολογική και δεοντολογική. Είναι λοιπόν αδύνατο να ζήση σ' αυτές οποιοδήποτε ιδεώδες, που σαν ιδεώδες, είναι, όπως είδαμε, υπερυλικό, και αποκλείεται εκ των προτέρων οποιαδήποτε δυνατότης πνευματικής ζωής, που θάταν μια τρομερή αντίφαση προς τον υλισμό. **Υλοκρατία και πνευματική ζωή δεν μπορούν να συνυπάρξουν.** Καιρός να το πάρουμε απόφασι.

Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, τόσες, όσες χρειάζονται για την επιβεβαίωσι του κανόνος. 'Αλλά κι' αυτές έχουν την εξήγησί τους. 'Οφείλονται στην κεκτημένη ταχύτητα πνευματικής κοσμοθεωρίας που διέπλασε τον χαρακτήρα, είτε γιατί έκυριαρχούσε στην πρώτη περίοδο της ζωής του προσώπου, είτε γιατί ήταν η κοσμοθεωρία του πατέρα, της μάνας, εκείνου που έδωσε την ανατροφή, ή, τέλος, του περιβάλλοντος που άκόμη δεν επρόφθασε να βγάλη πέρα ως πέρα τις συνέπειες. Μα κι' οι εξαιρέσεις αυτές είναι προσωρινής διαρκείας. Στην επομένη γενεά παύουν πάντως να υφίστανται.

ΜΙΑ ΔΙΑΣΦΗΣΙΣ

Μόνο κάποια διασφήσις, σε δύο σημεία:

Το πρώτο, είναι ότι, μιλώντας εδώ για τον υλισμό, εννοούμε όχι μόνο τη ματεριαλιστική αντίληψη, τύπου, ως πούμε, Büchner, αλλά γενικότερα όλα τα μεταφυσικά συστήματα, που απαρνούνται, από όντολογική άποψη, την ύπαρξι κόσμου υπερυλικού, πνευματικού, χωρίς να μās ενδιαφέρουν οι διάφορες αποχρώσεις μεταξύ υλισμού, μονισμού, δυναμισμού, μηχανοκρατίας κλπ. Γιατί όλα αυτά τα συστήματα, κατά αναπότρεπτη συνέπεια, και ανεξάρτητα από διδακτικές συστηματικές διακρίσεις, αρνούνται (είτε το όμολογούν φανερά είτε όχι) το πνευματικό και στον κόσμο των άξιών και στον κόσμο του δέοντος. Σε κάθε

τέτοιο σύστημα έχουμε κατ' ανάγκην μία ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία, που μέσα της το ιδεώδες δεν έχει καμιά θέσι. Δεν υπάρχει λοιπόν τότε καμιά δυνατότης πνευματικής ζωής. Το συμπέρασμα είναι ότι και σε κάθε διανοητικό δημιουργήμα που πίσω του βρίσκεται τέτοια κοσμοθεωρία αποκλείεται a priori να υπάρχει ο παλμός ζωής πνευματικής. "Οποιαδήποτε αισθητική αξία κι' αν ύποτεθῆ πώς έχει μια τέτοια διανοητική παραγωγή, πάντως δεν κλείνει μέσα της πνευματική ζωή.

Το δεύτερο είναι το ακόλουθο: "Όταν μιλάμε για πνευματικές κοσμοθεωρίες και για ιδεώδες, δεν πρέπει να πάη ο νους μας στην ιδεοκρατία από έποψη γνωσιολογική, κατ' αντίθεσι προς την πραγματοκρατία, τον ρεαλισμό. "Ας μὴν ξεχνάμε πὸς τὸν ὄρο «ιδεώδες» τὸν χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ ἀπλῶς κατὰ συνθήκην, γὰρ νὰ μὴν ἀρχίσουμε μὲ ἀμφισβητήσεις. 'Εξ ἄλλου, ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ρεαλισμοῦ, καὶ μάλιστα τοῦ κριτικοῦ, δὲν σημαίνει καθόλου ἀποδοχὴ τῆς υλιστικῆς μεταφυσικῆς καὶ ἀάρνησι τῆς πνευματικῆς, αὐτὸ τὸ ἀποδεικνύει ὁ Külppe, ὁ κυριώτερος νεώτερος εκπρόσωπος τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ. Δὲν ξέρω ἀν ἔχη γραφῆ πιὸ δυνατὴ φιλοσοφικὴ πολεμικὴ κατὰ τοῦ υλισμοῦ ἀπὸ ἐκείνην πὸν ἔγραψε ἀκριβῶς ὁ Külppe, μὲ βάσι τὸ σύστημά του⁽¹¹⁾. "Ισα-ἴσα ἐκεῖνος πὸν δέχεται τὴν πραγματικότητα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου (μὴν ξεχνάμε: ἄλλο «πνευματικὸς» καὶ ἄλλο «ιδανικὸς») ἀκριβῶς στὸν ρεαλισμὸ μέσα θὰ βρῆ ἴσως τὸ καλύτερο γνωσιολογικὸ περίβλημα τῆς ἀντιλήψεώς του. Κατὰ τὴ γνώμη μου μάλιστα ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἴσα-ἴσα ὁ ρεαλιστής, μὲ τὴν πιὸ πλείρια ἔννοια τῆς λέξεως.

ΣΤΗΝ ΠΗΓΗ

Πνευματικὲς κοσμοθεωρίες, εἴπαμε, ὑπάρχουν πολλές. Αὐτὸ στὰ βιβλία. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, στὴν κοσμοθεωρία τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, οἱ διαφορὲς εἶναι ἐπουσιώδεις. "Αν δεχθῶ τὸ πνεῦμα, κατα-

(11) O. Külppe Einleitung in die Philosophie ia' ἐκδ. (1923) σ. 225 ἐπ.

λήγω στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος, στοὺς νόμους τοῦ πνεύματος, καὶ δὲν σταματῶ, δὲν μπορῶ νὰ σταματήσω πρὶν φθάσω στὴν ἀρχή, στὸ κέντρον, στὴν πηγὴ τοῦ πνεύματος, στὸ Θεό. Γιὰ τὴν πνευματικὴ κοσμοθεωρία ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι ὅτι τὸ ἔδαφος γιὰ ἓνα οἰκοδόμημα. Πόσο ἀνεδαφικό εἶναι ὀποιοδήποτε ἐγγεῖρημα νὰ κάμῃ κοσμοθεωρία πνευματικὴ χωρὶς αὐτὴ τὴν βάσι, δὲν τὸ ἔνοιωσαν μόνο οἱ πιστοί, δὲν τὸ ἔνοιωσε μόνο ἡ πανανθρώπινη συνείδησις, μ' ὅλη τὴν τεχνητὴ προσπάθεια πὸν ἐπάσχισε νὰ τῆς ξεριζώσῃ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔνοιωσε καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις, ἀκόμα κι' ὅταν θέλησε νὰ ἀρνηθῆ τις ἄλλες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξι τοῦ Θεοῦ. Θυμηθῆτε τὸ παράδειγμα τοῦ Κάντ. 'Ηθέλησε νὰ ἀρνηθῆ ἐντελῶς ὅλες τις ὡς τότε διατυπωμένους ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξι τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ συμπέρασμα μās τέτοιαις κριτικῆς ἢ μάλλον πολεμικῆς, ἦταν... πάλι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς, ἀπαράιτητης γιὰ νὰ κατευθύνουμε τὴ σκέψι μας, τὸ εἶναι μας. Δὲν μπορεῖ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὅσο θέλει νὰ εἶναι πράγματι πνεῦμα, νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὴν 'Αρχὴ κάθε πνευματικῆς ὑποστάσεως. Καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ «γιατί», ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ξέρει ἓνα: "Ὅτι γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος εἶναι ἀπαραίτητη ἡ 'Αρχὴ αὐτὴ τοῦ πνεύματος, ὁ Θεός. "Ἔτσι, εἶτε τὸ δεχθῶ ἐκ τῶν προτέρων, εἶτε ἀναγκασθῶ νὰ τὸ ὀμολογήσω ὕστερα ἀπὸ ἀρνητικὴ πείρα, θὰ συνδέσω πάντως τὴν πνευματικὴ μου ὑπόστασι καὶ συντήρησι μὲ Αὐτόν. "Αν τὸν ἀρνηθῶ, ὁ πνευματικὸς μου προσανατολισμὸς ἐξαφανίζεται, ἡ πνευματικὴ μου κοσμοθεωρία χάνει τὸ ἔρειμά της, εἶναι σὰν κάτι ξεκάφωτο. Ξηλώνεται σιγά-σιγά, καὶ, ἀφηνιδίως, μās μὲ τὸν ἀθεϊσμὸ βλέπω πὸς κατέληξα στὸν (συνεπῆ μάλιστα) ματεριαλισμὸ, ἴσως χωρὶς κι' ἐγὼ νὰ καταλάβω καλά-καλά πὸς.

"Ἡ συνέπεια ἀπὸ τὴν στάσι πὸν θὰ πάρω στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι ἀδυσώπητη. "Ἡ θὰ δεχθῶ τὸν Θεὸ μέσα μου: καὶ τότε κατ' ἀνάγκην, ἴσως χωρὶς κὰν ἐγὼ νὰ τὸ καταλάβω (σεφεθῆτε τὸν ἀγράμματο πιστό) ἔρχονται ἓνα-ἓνα τὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου νὰ δημιουργήσουν μέσα μου

πνευματικὴ ζωὴ, νὰ μὲ κάνουν κι' ἐμένα τέτοιαις ζωῆς δημιουργό. Δημιουργό ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ γηίνου, τοῦ υλικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἰδιαίτερος ἓνας Max Weber κατέδειξε, σ' ὅτι ἔγραψε γιὰ τὴν κοινωνιολογία τῆς θρησκείας. "Ἡ δὲν θὰ δεχθῶ τὸν Θεὸ μέσα μου, θὰ τὸν βγάλω ἀπὸ τὴν συνείδησί μου. Καὶ, ἐπειδὴ καὶ στὸν πνευματικὸ κόσμο ισχύει ἡ ἀποστροφή τῆς φύσεως πρὸς τὸ κενό, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν κενὸ μέσα μας, θὰ ἔλθουν ἄλλα στοιχεῖα νὰ καταλάβουν τὴν θέσι τοῦ κενοῦ αὐτοῦ. Καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν θὰ εἶναι βέβαια ξεκάφωτα. "Ἐχουν κι' αὐτὰ σὰν ἀλυσίδα τὸν εἰρμό καὶ τὴν ἀλληλεξάρτησί τους. Πρέπει κάποιον νὰ γαντζώνουν, καὶ θὰ γαντζώσουν κατ' ἀνάγκην στὴν ἀντίθετη βασικὴ ἐκδοχὴ, στὸν ἀθεϊσμὸ.

"Ἔτσι, παραδοχὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀθεϊσμὸς εἶναι οἱ δύο πόλοι, στὴν περιστροφή τοῦ κόσμου τῆς πνευματικῆς μας ὑποστάσεως. "Ἡ ἀντίθεσις τους καθορίζει τὰ κοσμοθεωρητικὰ συστήματα, τὴν διαμόρφωσι τοῦ πολιτισμοῦ μας. Τὰ τρίτα καὶ τέταρτα κατασκευάσματα ὑπάρχουν μόνο στὰ βιβλία, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς ξένα στὴν ζωὴ.

Καὶ καταλήγει μιὰ ἀμερόληπτη παρατήρησις τῆς πραγματικότητος στὸ ἓνα συμπέρασμα: "Ὅπου ὁ Θεὸς ἔχει βγῆ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδησι, ἐκεῖ περὶ πνευματικῆς ζωῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος. Μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του τὴ δύναμη τῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν Θεό, μόνο τότε ὑπάρχει δυνατότης πνευματικότητος, πνευματικῆς ζωῆς. "Αθεϊστικὴ πνευματικότης, πνευματικὴ ζωὴ βασισμένη στὴν ἀρνησι τοῦ Θεοῦ, εἶναι, βέβαια, κάτι πὸν μπορεῖ νὰ χωρέσῃ ὁ νους, ὅπως χωρεῖ καὶ τὴ χίμαιρα. Γιὰ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἀκριβῶς μιὰ χίμαιρα.

Μὰ ἂν εἶναι χιμαιρικὴ ἡ ἰδέα πὸς μπορεῖ μὲ τὸν ἀθεϊσμὸ νὰ ἀνθήσῃ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἄλλο τόσο χιμαιρικὴ εἶναι καὶ ἡ σκέψις, ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ οἰκοδομήσῃ μιὰ ζωντανὴ πνευματικὴ κοσμοθεωρία τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου (Ξαναθυμίζομε τὴ διὰκρισι τοῦ Rickert) σὲ μιὰν ἀντιχριστιανικὴ θρησκευτικότητι ὀποιασδήποτε μορφῆς. Μās εἶπαν στὰ τελευταῖα χρόνια πολλὰ γιὰ τὴν ἀξία τῶν διαφορῶν μὴ χριστι-

ανικῶν θρησκευμάτων. Καὶ δὲν δυσκολεύομαι νὰ τὴν δεχθῶ τὴν ἀξία αὐτή, γιὰ τοὺς λαοὺς ποὺ μόνο σ' αὐτὰ τὰ θρησκευόμενα μποροῦσαν νὰ βροῦν ἓνα πνευματικὸ ἀποκοῦμπι, ἀφοῦ μόνο αὐτὰ εἶχαν προστάτους. Μὰ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχθῶ πὼς σοβαρολογοῦν ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν νὰ οικοδομήσουν πνευματικὸ εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, χτίζοντας παγόδες ἢ τζαμὰ στὶς Εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Ὅσο γιὰ τὴν περιφημὴ «φυσικὴ θρησκεία», ἢ «θρησκεία τοῦ λογικοῦ», τύπου Herbert τοῦ Cherbury κλπ. δὲν ἀξίζει καὶ τόσο ν' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ. Τέτοια «θρῴατς», καὶ στὶς πιὸ συγχρονισμένες δῆθεν μορφές τους, ἐγέγρασαν πρὸ πολλοῦ, χωρὶς κὰν νὰ γνωρίσουν καλὰ-καλὰ τὴν νεότητα, τὰ ἐτσάκισε ἢ πρώτη δοκιμασία τῆς πραγματικότητος. Κανείς δὲν μιλά γι' αὐτὰ, ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψι. Καὶ μόνο στὸν τόπο μας μερικὴ τὰ ἐπικαλοῦνται ἀκόμη—καὶ κάποιοι προφασσόροι, μάλιστα, καθὼς ἀκούω—νομίζοντας, οἱ καϊμένοι, πὼς δείχνουν ἔτσι ἐνημερότητα, πὼς λένε κάτι τὸ καινούργιο, τὸ πρωτόφαντο. Μὰ οἱ καιροὶ ποὺ ζοῦμε εἶναι σοβαροί, καὶ μᾶς ἔμαθαν νὰ διακρίνωμε τ' ἀστεῖα ἀπὸ τὰ σοβαρά, ὅπως μᾶς ἔμαθαν νὰ μὴν παρασυρόμαστε ἀπὸ ὀνόματα ποὺ κρύβουν τὴν οὐσία, οὔτε ἀπὸ «θρησκευτικότητες» ποὺ εἶναι ἢ ἀθρησκεία, μὲ λιγώτερον εἰλικρίνεια!

Μὲ τοῦτο δὲν ταυτίζομε τὴν κοσμοθεωρία μὲ τὴν θρησκεία. Ἄλλο κοσμοθεωρία, ἄλλο θρησκεία, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ, εἴτε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἀποψι τὸ πάρος. Ὅμως ἡ πνευματικὴ κοσμοθεωρία οικοδομεῖται ἐπάνω στὴν καταφατικὴ ἀπάντησι τοῦ ἀνθρώπου στὸ πρόβλημα τῆς παραδοχῆς τῆς θρησκείας. Ἔτσι θρησκεία καὶ κοσμοθεωρία σφιχτοδεμένες γεμίζουν τὸ εἶναι μας, ρυθμίζουν τὴ ζωὴ μας, ἀπεργάζονται τὸν πολιτισμὸ ζωῆς. Συνδεδεικὸ σημεῖο καὶ τῶν δύο εἶναι, ὅπως πολὺ σωστὰ μᾶς ἀναπτύσσει ὁ Jacques Maritain⁽¹²⁾ ὁ ἀνθρώπος. Τὸ θεῖο στὸν ἀνθρώπο εἶναι τὸ μυστικὸ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. «Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἔπαυε νᾶχη κέντρο του τὸ

θεοῦ, ἔχασε καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴν του οὐσία: νὰ τί ἀποτελεῖ τὴν τραγωδίαν τοῦ καιροῦ μας!». Τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων αὐτῶν τοῦ Maritain θὰ τὴν ἀμφισβητήσουν ἴσως πολλοί. Τὴν ἐπιβεβαιώνει ὅμως ἡ πραγματικότητα. Καὶ αὐτό, νομίζω, εἶναι ἀρετό!

Ἀκόμα, δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ, πὼς κάθε ἐκδήλωσις πνευματικῆς ζωῆς πρέπει νὰ ἔχη θρησκευτικὴν μορφήν, πὼς, νὰ ποῦμε, κάθε ποίημα πνευματικὸ πρέπει, σώνει καὶ καλὰ νὰ εἶναι γραμμένον πάνω σὲ θρησκευτικὸ θέμα ἢ πὼς μόνο ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἔχει πνευματικὴν ἀξίαν. Μιὰ τέτοια ἰδέα θὰ ἦταν ὀλοτέλα πλανεμένη καὶ θὰ ὠδηγοῦσε σὲ παρεξηγήσεις βλαβερὰς γιὰ τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν τῆς ἀλήθειας. Πολύ-πλευρῆ ἡ πνευματικὴ ζωὴ καλύπτει ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου, τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας, καὶ μπορεῖ σ' αὐτὲς ἡ θρησκεία νὰ μὴν ἐμφανίζεται καθόλου, νὰ μὴ λαβαίνει καθόλου μέρος στὰ φανερά. Ἀλλὰ πίσω ἀπ' αὐτὰ, δύναμις κινητήρια στὴν καθολικὴν τῆς μορφήν εἶναι ἡ πνευματικὴ κοσμοθεωρία, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ χάσῃ τὴν πηγὴν τῆς: τὸν Θεὸν.

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΞΙΝ

Καὶ τὸ συμπέρασμα, εἰδικὰ γιὰ τὸν τόπο μας, ἔρχεται μόνο του, φυσικὸ, ἀναπόφευκτο καὶ γιὰ κείνους ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὸ ἀποφύγουν:

Ὅσο στὴν Ἑλλάδα ἡ διανοητικὴ μας κίνησις κέντρο καὶ βᾶσις ἔχει τὴν ἄρνησιν, τὴν ἀπόρριψιν τῆς χριστιανικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου, μὲ ἄλλους λόγους βασιζέται—εἴτε ὁμολογημένα εἴτε ἀνομολόγητα—σὲ κοσμοθεωρία ἀρνητικὴ τοῦ πνεύματος, ματεριαλιστικὴ στὴν οὐσίαν, δὲν θὰ ἔχωμε, δὲν θὰ μποροῦμε νὰ ἔχωμε, πνευματικὴν ζωὴν στὴν Ἑλλάδα. Τοῦ κάκου θὰ ἰδρῶμε Πανεπιστήμια καὶ Ἀκαδημίας. Τοῦ κάκου θὰ τυπῶμε βιβλία, ὅσο σοφὰ καθ' ὑπόθεσιν στὸ τεχνικόν, στὸ ἐπὶ μέρους τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ κάκου καὶ τὰ ρομάντσα καὶ τὰ διηγήματα καὶ τὰ ποιήματα ὄλων τῶν ὁσῶν. Ἄδικα καὶ τὰ γλωσσικὰ καὶ τὰ φιλολογικὰ καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ ζητήματα καὶ οἱ συζητήσεις καὶ ἡ θέρημ ποὺ δημιουργοῦν. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ βγαίνει, ὅτι ἄλλο θέλετε μὰ

ὄχι πνευματικὴν ζωὴν, ὄχι ὑψιμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Πλανεύτρα καὶ ἡ διανοητικὴ μας κίνησις, ψεύτικη καὶ ἀπατηλὴ ἢ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει. Σκληρὴ ἀπογοητεύσει διαδέχεται τὰ ὄνειροπολήματα ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ αὐτὰ. Πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ λόγια θὰ μένη, πάντα καὶ μονάχα, ὁ ἀνθρώπος στὴν κατώτερη ζωικὴν του ὑπόστασιν, ἀνθρώπος—ἔνστικτο. Ὁ ἀνθρώπος ποὺ τοῦ πνεύματος ἡ πτῆσις τοῦ εἶναι ξένη. Ὁ ἀκούσιος δεσποτῆς τοῦ ταπεινοῦ, τοῦ χαμηλοῦ. Καὶ μόνο κατὰ τὸ μέρος ποὺ αὐτὴ ἡ ἀρνητικὴ στάσις ἀρχίζει νὰ ἐξαφανίζεται, κατὰ τὸ μέρος ποὺ καὶ ἡ ἑλληνικὴ διάνοησις ἀρχίζει, φωτισμένη ἀπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, νὰ οικοδομῆται στῆς πνευματικῆς κοσμοθεωρίας τὸ θεμέλιον, μόνο κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ ἀρχίζουν νὰ ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πνευματικὴν ζωὴν στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ, καλὸ θὰ ἦταν νὰ τὴν ἀκούσουν, τέλος πάντων, ὅσοι λένε πὼς ἐνδιαφέρονται γιὰ μιὰ πνευματικὴν ζωὴν στὸν τόπο μας.

ΚΑΙ ΔΥΟ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Καὶ, ὕστερα ἀπὸ τὸ συμπέρασμα αὐτό, ἀκούω κιόλας δύο κατηγορίες ἀπὸ δύο διαφορετικῆς, ἀντίθετες πλευρῆς.

Ἡ μία εἶναι ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν ἀρνητῶν. Θὰ ἀρνηθοῦν καὶ τὸ συμπέρασμα μας.

Θὰ ἐκδηλώσουν ἴσως τὴν ἐκπληξίαν τους, τὴν δυσφορίαν τους, ἴσως τὴν περιφρόνησιν.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἔχω τοῦτο ν' ἀπαντήσω: Πὼς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ἀναιρεῖται ἔτσι εὐκόλα, μὲ ἄρνησιν, μὲ διαμαρτυρίες ἢ μὲ καγχασμούς. Γιατὶ ἡ λογικὴ συνέπεια, στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος τοῦλάχιστον, εἶναι κάτι τὸ ἀτράνταχτο. Κι' ὅσοι δὲν θέλουν νὰ ἀντικρύσουν τὴν συνέπεια τῆς ἀπαρχῆς ποὺ ἔβαλαν στὴν διανοητικὴν τους δημιουργίαν, τὴν βλέπουν μολοντοῦτο, θέλουν δὲν θέλουν, τὴν ἀκούνε, ὅσο καὶ ἂν φράζουν τ' αὐτιά τους—εἶναι ἡ βοή τῆς πραγματικότητος.

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀκούεται ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων. Θὰ μοῦ παρατηρήσουν πὼς δὲν ἐχρειάζοταν τόση ἀνάλυσις γιὰ νὰ καταλήξω σ' ἓνα συμπέρασμα αὐτονόητο καὶ, στοὺς καιροὺς μας μάλιστα, καταφάνερο.

Θὰ ἤθελα νὰ εἶμαι ἀναπολόγητος στὴν δευτέρῃ αὐτῆς κατηγορίᾳ. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἔχω τί ν' ἀπαντήσω: Ὅτι τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ τραγικὸν στὴν ἀνθρώπινην: Ὅτι πονᾷ, δυστυχεῖ, θρηνεῖ, χάνεται, ὄχι γιατί ἀγνοεῖ τὰ περίπλοκα καὶ δύσκολα, ἐκεῖνα ποὺ χρειάζονται πολὺ ψάξιμο γιὰ νὰ βρεθοῦν. Ἀλλὰ γιατί ἀγνοεῖ, ἐπιμένει μὲ πείσμα νὰ ἀγνοῖ, τὰ αὐτονόητα, τὰ καταφάνερα!

A. T.

«Ἄνευ τῆς πίστεως ὅτι Θεὸς ὑπάρχει, οὐδεμία ἀλήθεια ὑπάρχει, οὔτε ἀνακαλύπτεται, οὔτε ἀποδεικνύεται' ἡ πίστις αὐτὴ εἶναι ὁ κρῖκος, ἔξ ὅθ' ἡ ἄλυσις πασῶν τῶν ἀληθειῶν ἐξαρτᾶται.

Ἡ περὶ Θεοῦ ἀλήθεια εἶναι ἀνωτέρα πασῶν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἀληθειῶν.... Ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ πανταχόθεν ἀποκαλύπτεται καὶ πανταχοῦ διαλάμπει, ἐν τῷ ἐλαχίστῳ μορίῳ τῆς ὕλης, ἐν τῷ βᾶθει τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ, ἐν πάσῃ ὑπαρξει καὶ νόησει, ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ὕλης, ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ πνεύματος, ἐν παντὶ τόπῳ, ἐν παντὶ χρόνῳ, ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ, ἐν πάσῃ ἱστορίᾳ.

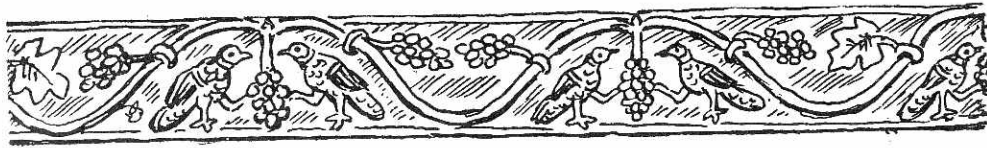
Νόσος τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι ἡ ἀπιστία.

Ἡ εἰς Θεὸν πίστις εἶναι νόμος τοῦ πνεύματος.

Ἄπνευνημένη εἶναι ἡ προσπάθεια ἠθικολόγων τινῶν νὰ κατασκευάσωσιν ἠθικὴν δῆθεν ἀνεξάρτητον... ἠθικὴ ἄνευ Θεοῦ εἶναι ἔννοια ἀντιφατικὴ, καὶ ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη τὴν ἀποβάλλει».

(«Διατριβαὶ περὶ ψυχῆς, Θεοῦ καὶ ἠθικοῦ Νόμου»).

(12) Questions de conscience (1938) σ. 233.

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὴν προσπάθεια τῶν τελευταίων χρόνων γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὴν παρακολούθησι καὶ ἡ εἰδικὴ μερίμνα γιὰ ν' ἀνευρεθοῦν οἱ ἰδέες ποὺ ἐπάνω τῆς ἐπέδρασαν. Καὶ στὴν ἐργασία αὐτῆ τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς ἰδὲν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ ἡ θρησκευτικὴ πλευρὰ. Γιὰ τὴν νεοελληνικὴ μάλιστα θρησκευτικὴ ποίηση ἔγινε πολὺς λόγος. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κριτικούς μας λαμβάνουν μέρος σὲ μιὰ ζωηρὴ συζήτηση ποὺ τὸ 1934 ὁ Κλ. Παράσχος ἀνοίξε στὸ χριστουγεννιάτικο τεύχος γνωστοῦ ἀθηναϊκοῦ περιοδικοῦ (1). Συζητεῖται δηλαδὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας στὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ ἡ θρησκευτικότης τῶν νεοελλήνων ποιητῶν. Κι' εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσοι διετύπωσαν μέχρι τώρα τὴ φωνὴν τους (Κλ. Παράσχος (1), Δ. Κουϊμουτόπουλος (2), Α. Ι. Κεραμίδας (3), Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος (4), ἄλλος πολὺ, ἄλλος λίγο, προσπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν τὰ δρῶσι τῆς συζητήσεως γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασι τῶν Χριστιανισμῶν, μὰ ἡ προσπάθειά τους δὲν ἐξεκαθάρισε τὸ συζητούμενο ζήτημα. Πλείστες ὁσες ἀσάφειες καὶ διχογνωμίες ἔχουν δημιουργηθῆι στους κύκλους τῶν φιλολογοῦντων γύρω ἀπὸ τὸ τί ἐννοοῦμε θρησκευτικὴ ἰδέα καὶ πὼς νοιάζουμε τὴ θρησκευτικὴ ἐπίδρασι τῆς στὴν ποίησίν μας. Καὶ παρουσιάζεται ἔτσι τὸ φαινόμενο νάχομε ἀρθρα καὶ μελέτες γιὰ τὴν θρησκευτικότητα ὠρισμένων ποιητῶν μας ποὺ καμμιά φανερὴ τοῦλάχιστον σχέση δὲν φαίνεται νάχομε πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἰδέα καὶ ζωῆ. Σ' αὐτὴν θρησκευτικὴ ποίησίν μας λογιάζονται ἄτομα μὲ σαφείς ἀντιχριστιανικὰς ἀρχές. Μερικοὶ μάλιστα ποῦ ἀπόρουν ὡς θρησκευτικὴ μορφὴ στὴν ποίησίν μας καὶ παράδοξα διαφημίζουσιν αὐτὴν τοὺς τὴν ἰδιότητα. Γιὰ τὴν περίστασι μάλιστα ἐφευρέθηκε κι' ὁ ὄρος «θρησκευ-

τικὴ ἀνησυχία τῆς ἐποχῆς», ποὺ περικλείει μέσα του πολλὴν ἀσάφεια καὶ ἀφθονή φιλολογικότητα. Μιὰ ματιὰ ἀπὸ τὸν ὅλο πρόβλημα ἀπὸ τὶς στῆλες αὐτὲς δὲν θάταν ἀσκόπη.

©

Δὲν ξέρουμε ἀν εἶναι ἀπλή σύμπτωση ἢ ἔχει βαθύτερη σημασία τὸ γεγονός πὼς χρονολογικὰ ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἀρχίζει μὲ τὰ χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως ποιήματα τοῦ διακόνου Φραγκ. Κουλουμπῆ καὶ τοῦ ἱεροκρυατοῦ Ἀντωνίου Στρατηγοῦ. Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους μελετητῶν (5) τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὸ 1700 ὡς χρονικὸ ὄριο θεωρεῖται πὼς χωρίζει τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο, συνέχεια τῆς Βυζαντινῆς καὶ τὴν προεπαναστατικὴν, ἀφετηρία τῆς νεοελληνικῆς. Στὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ λίγο ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τῶν χρόνων τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητῶν (6), ἐπίμονα ἀναζητοῦνται οἱ γενικότερες πηγές τῆς ἐθνότητος. Πρῶτη λογοτεχνικὴ ἐμφάνισι καὶ ἐπίσημη πνευματικὴ ἐκδήλωσι τῆς προεπαναστατικῆς αὐτῆς περιόδου, τῆς ὅλης δηλαδὴ ἀπαρχῆς τῆς νεοελληνικῆς μας ζωῆς, εἶναι ἡ ποιητικὴ συλλογὴ τῶν ἀποφοιτῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἱεροσπουδαθητηρίου, ἡ γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο «Ἄνθη Εὐλαθείας». Μὲ τὰ χριστιανικὰ τοῦτα τραγούδια τῶν παλῶν ἱσπουδαστῶν τοῦ γνωστοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος τῆς Βενετίας, ποὺ τόσο ἐπρωτοστάτησε (7) στὴν διαμόρφωσι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ἀρχίζει χρονολογικὰ καὶ τὴ νεοελληνικὴ τοῦ Ἀνθολογίου ὁ Ἦρ. Ἀποστολίδης.

Καὶ ἐνῶ μ' ἕνα τέτοιο ξεκίνημα, καθαρὰ θρησκευτικὸ, ἀρχίζει τὴν πορεία τῆς ἡ νεοελληνικῆς ποίησης, ἡ ἐξέλιξι τῆς κάθε ἄλλο παρὰ χριστιανικὴ εἶναι. Παρατηρεῖται δηλαδὴ, πὼς ὕστερα ἀπὸ τοὺς μετὰ τὸ 1821 χρόνους—μὲ τὴν παρεμβολή, στὴ διανόμησιν τοῦ τόπου μας, τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντι-

σμοῦ καὶ τῶν ὕλιστικῶν ἰδεῶν τοῦ 18ου αἰῶνα—ἡ ποίησι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἐμπνεύσι τῆς ἀπαρχῆς τῆς καὶ παίρνει μάλιστα καὶ ἀντιχριστιανικὰς τάσεις. Στὸς ἀμέσως μετεπαναστατικούς ποιητὰς, στοὺς ποιητὰς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνος καὶ τοὺς μετέπειτα, ἡ παράδοσι τῆς προεπαναστατικῆς ζωῆς τῶν πνευματικῶν κέντρων τῆς Βενετίας, τῶν ἡγεμονιῶν τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τοῦ Ἄθω, μὲ τὴν πλούσια θρησκευτικὴ τους ζωῆ, καμμιά δὲν ἔχει ἐπίδρασι. Ἡ ποίησι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς στάθησαν οἱ Σούτσι, ὁ Παπαρηγόπουλος, ὁ Ραγκαβῆς καὶ ὁ Παράσχος, ἐντελῶς ἀνερμάτιστη, παραμένει ἔξω ἀπὸ κάθε χριστιανικὴ συγκίνησι. Ὁ Γαλλικὸς Ρωμαντισμὸς (8) ἀπεμάκρυνε ἀπὸ τὴν ποίησι κάθε ζωντανὸ αἶσθημα ποὺ ἡ παράδοσις μποροῦσε νὰ ἐμπνεύσῃ. Ὅλοι οἱ καθαρολόγοι ποιητὰ ἀποξενώθησαν ἀπὸ τὸν παλμὸ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, νοιάστηκαν νὰ δημιουργήσουν ἕνα δικὸ τους κόσμον ρωμαντικῆς ἐλαφρότητος καὶ στιχοπλοκίας καὶ παρέμειναν μακριὰ ἀπὸ τὶς βασικὰς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, μακριὰ ἀπὸ τὴν προσφορά τους εἰς τὸ ἀνθρώπινο δρᾶμα. Ἡ νεοελληνικὴ ζωὴ δὲν συγκινεῖ τοὺς ποιητὰς μας. Παίρνουν ἀπ' αὐτὴ τὰ θέματα, ἀπλῶς, τῶν ποιημάτων τους, μὰ οἱ ἰδέες ποὺ πλέκονται πάνω σ' αὐτὴ τὴ θεματογραφία προέρχονται ἐξ Ἑσπερίας. Ὁ ὕλισμὸς τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα μεταφεύεται αὐτούσιος στὴν ποίησιν τῶν χρόνων ἐκείνων. Πρὶν νὰ γνωρίσουμε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωὴ τῆς, ἀνακαλύψαμε τὴν Εὐρώπην, τὴν ἐξέλιξι καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ διαφώτισι. Καὶ ἔτσι τὸ περιεχόμενον τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδος ἀγνοήθηκε. Λησμονήθησαν ὁ Σολωμὸς κι' ὁ Κάλβος—αὐτοὺς τοὺς ἀνασύραμε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια πρὸ εἰκοσαετίας μόλις. Τὸ Δημοτικὸ μας τραγούδι δὲν ἔχει τίποτε στὴν ψυχὴ τῶν ποιητῶν τῆς τότε ἐποχῆς. Ἡ Γραφὴ καὶ τὸ Εὐαγγέλιον ἀφήσαν ἀσυγκίνητους τοὺς καθαρολόγους ποιητὰς—ἐξαιρέσι μοναδικῆς ἀποτελεῖ ὁ Καρασούτσας, μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χριστιανικῆς ἐμπνεύσεως τραγούδια του. Ἡ ἐμπνεύσι τῶν ποιητῶν τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν ἔχει τίποτε τὸ μεγάλο, τὸ οὐσιαστικὸ. Ἡ ποίησίν τους παρέμεινε χωρὶς βάθος καὶ χωρὶς ὄραματισμούς, θνησιμαία καὶ ἐπίκαιρη. Καὶ ἔτσι χωρὶς ἐμπνεύσι, χωρὶς ἰδανικά, δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν καθαρολόγων μιὰ ποίησι ποὺ ὅπως μᾶς δόθηκε ἄλλοτε εὐκαιρία νὰ σημειώσουμε (9), εἶναι ἀναμικτὴ, ἀσθενικὴ, ἄτο-

νη καὶ χωρὶς ζωτικότητα.

Τὴ βάση ποὺ ἔβαλαν ἴσον ἀφορὰ τὴν ἐμπνεύσι οἱ καθαρολόγοι ποιητὰ, τὴν ἀκολούθησαν ἔπειτα καὶ οἱ δημοτικιστὰ. Μὲ τὴν ἐπικράτησι τῆς ἰδημοτικῆς ἀνανεώθηκε βέβαια μὲ καινούργιον αἶμα, μὲ τὴ ζωντανὴ τὴ γλῶσσα, ἡ ὅλη νεοελληνικὴ ποίησι. Πλουτίσθηκε ὁ στῆχος, δημιουργήθησαν μουσικότερες λέξεις κι' οἱ ποιητὰ ἔγιναν μαστόροι πραγματικοί. Ἡ πηγὴ ὁμῶς ἐμπνεύσεως στὴν ποίησιν δὲν ἔλλαξε. Ἰκάποιος ὕλισμὸς παραστῆκει «φύλαξι ἀγγελος» καὶ στὶς δυὸ παρατάξεις, στοὺς καθαρευουσιάνους καὶ στοὺς δημοτικιστὰς. Ὁ Δημοτικισμὸς ἔμεινε στὸ βάθος κίνημα γλωσσικὸ, παρ' ὅλο ποὺ μάζεψε γύρω του ὅ,τι ζωντανὸ καὶ ὑγιὲς ὑπῆρξε στὴ διανόμησιν τοῦ τόπου. Μὰ τὸ μεγάλο ἐξέσπασμα τῆς ζωτικότητος αὐτῆς, ἐξανεμίσθηκε ἀποκλειστικὰ στὸ σύνθημα «ἡ γλῶσσα γιὰ τὴ γλῶσσα». Τίποτα βαθύτερον γιὰ τὸ θρέψιμο τῆς ψυχῆς. Καμμιά ἀνησυχία οὐσιαστικώτερη. Κι' ἐδῶ, στοὺς ἰδημοτικιστὰς, συνάραξ τὶς ἰδέες μεγαλοστομίες, μὲ τὶς ἀόριστες, ἄωρες διαθέσεις ἢ μὲ τὶς φιλοσοφικὰς κλίσεις τῶν βιβλίων καὶ τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ τὴν φιλολογικότητα τους ἀπὸ μακριὰ ὀσφραίνονται. Δὲν συναντᾶται τὴ ζωὴ, τὴν πίστιν, τὴ διαύγεια, τὴ μεγάλη Χαρὰ. Ἡ πίστιν δὲν ἀυλακάνουν τὴν ποίησιν τῶν δημοτικιστῶν ὅπως δὲν ἔθιξε καὶ τὴν ποίησιν τῶν καθαρευουσιάνων. Ὁ Γαλλικὸς ρωμαντισμὸς ἐξακολουθεῖ νάσαι ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως καὶ τῶν ποιητῶν τῆς ἀρχῆς τοῦ 20ου αἰῶνα. Καὶ ἔτσι ὁ κύκλος τῶν νεοελλήνων ποιητῶν γίνεται ἐνιαίος στὴν ἐμπνεύσι καὶ στὴν ψυχικὴ του τροφοδοσία. Ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὴν εὐκόλη συγκίνησι παρὰ μὲ τὴν ψυχικὴ ἀνάγκην. Ἐχει νοθεύσει τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ ἔχει παραποιήσει τὴν ποίησιν σὲ ὑπόθεσι ἀρρωστημένων διαθέσεων. Τὴν κατάπτωσι αὐτῆς τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως τὴν ἔχει διαπιστώσει ἀπὸ καιρὸ καὶ ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἄγγ. Βλάχου καὶ τοῦ Ροῖδη ἔχει γίνεσι τὸ πρῶτο ἐξεκαθάρισμα. Τὸ 1922 ὁ καθηγητῆς Γ. Ἀποστολάκης μὲ τὸ βιβλίον του «Ἡ ποίησι στὴ ζωὴ μας» ἔκανε πολὺ καλὸ μὲ τὸ νὰ βάλῃ μερικὰ πράγματα στὴ θέσιν τους. Ἰσως τὸ ἀπόλυτον τοῦ βιβλίου νὰ ἐνοχλή πολλοὺς, ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ἔχη ἀδικο σὲ πολλὰ κι' ἡ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία εἶδε τὰ πράγματα νὰ μὴν ἀγκαλιάζῃ ὅλη τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, μὰ μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀνοίξαν πολλὰ τὰ μάτια καὶ πολλὰ θολὰ νερὰ ἐξεκαθαρίστηκαν.

Ὁ Φῶτος Πολίτης, μὲ τὶς φωτισμένες του ἐπιφυλλίδες στὸν Ἀθηναϊκὸ τύπον καὶ μὲ τὴν ἐσπερὴ τὸν κριτικὸν, διαφωτίζοντας ὅσο κανεῖς ἄλλος τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ φιλολογικὰ μας

(1) Ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὴ νέα ἑλληνικὴ ποίησι. Ν. Ἑστία Χρ. τεύχος 1934 (σελ. 74-77).

(2) Ἡ Θρησκεία εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν. Περιοδ. Χρυσόστομος. Δεκέμβριος 1935.

(3) Εἰσαγωγικὸ καὶ κριτικὸ σημεῖωμα στὴ «Νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ἀνθολογία» 1940.

(4) Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Ν. Ἑστία Χρ. τεύχος 1943 σελ. 33-41.

(5) Γ. Βαλέτας. Οἱ ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρωτὰ 12—3—1943.

(6) Φάνης Μιχαλόπουλος «Κοσμάς ὁ Αἰτωλός» 1714-1779 Ἀθῆναι 1940.

(7) Κ. Μ. Μέρτζιος Ὁμῶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημόν. Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. Θ'. 1939 σελ. 186.

(8) Γ. Βερίτης. Μιὰ ματιὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. «Ἀκτίνες», τόμος Γ'. 1940 σελ. 174.

(9) «Ἀκτίνες» τόμ. Δ' 1941 σελ. 224.

πράγματα, ἔρριξε πολλοὺς χάρτινους πύργους ποὺ φάνταζαν σάν στέρεα οἰκοδομημάτα στὸ διανοητικὸ μας περιβάλλον.

Γιὰ τὸς ποιητὰς μας, σ' ἓνα παλιὸ τοῦ σημειώμα στὴν «Πολιτεία» λέγει τὰ ἑξῆς: «συκοφαντοῦν με τὴν ἐλαφροτέραν συνείδησιν, ψεύδονται ἀσυστόλως, ὑβρίζουν ποταπῶς. Καὶ διατί; Διότι δὲν συγκατανεύεις νὰ τοὺς προσφωνήσης μὲ τὸν τίτλο τοῦ ποιητοῦ, τὸν ὁποῖον αὐθαιρέτως ἐκόλλησαν στ' ὄνομά των. Διότι τυχαίως νὰ ἔχης ἐσὺ τὸν ἐγκεφάλον σου γιὰ νὰ σκέπτεται, ἐνῶ ἐκεῖνοι, ἔχουν τὸν ἰδικὸν τοὺς διὰ νὰ ἀεροκοπανίζουσιν καὶ ἀεροβατοῦν».

Ο Κλ. Παράσχος, ἀπ' ἐκεῖνους ποὺ συστηματικὰ καταπαύστηκαν μὲ τὴν κριτικὴ τῆς νεωτέρης νεοελληνικῆς ποιήσεως, διαπιστώνει⁽¹⁰⁾ πῶς «τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ παρουσιάζει ἡ ποίηση τῶν τελευταίων 40 χρόνων εἶναι ἡ ἐπικράτηση σ' αὐτὴ τοῦ αἰσθηματοῦ καὶ τοῦ συναισθηματοῦ». — «Ἡ σκέψη, τὸ πάντα κεντρικὸ ἐναγώνιο μεταφυσικὸ πρόβλημα, τὰ καθαρὰ πνευματικὰ κι' ὅλα τὰλλα ἀνθρώπινα δράματα, εἶναι πράγματα ποὺ δὲν τροφοδοτοῦν τὴ νέα ἑλληνικὴ ποίηση». — «Στις νεώτερες ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες ποιητικὲς γενεές, κάνει ἐντύπωση ὁ ἄκρατος καὶ ἀπόλυτος ὑποκειμενισμός. Δὲν βγαίνουν οἱ Ἕλληνες ποιητὲς ἀπὸ τὸ καικί τους; γι' αὐτὸ καὶ πολὺ σπάνια νοιώθουμε στὰ ἔργα τους, τὴ γενναία ἐκείνη πνοὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ξεπέρασαν τὸ αἶτομό τους, καὶ ποὺ ζοῦν ὄχι τὴν περιωρισμένη ἰδική τους μόνο, μὰ τὴν πλατύτερη ἀνθρώπινη μοῖρα.

Σ' αὐτὴ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση, τὴν ἐντελῶς ἄτονη καὶ ἀχρωμη, ποιά ἐπίδραση εἶχε ἡ Χριστιανικὴ ἰδέα; Σὰν σύνολο ἐξεταζόμενη ἡ νεοελληνικὴ ποίηση, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ κάτι ἀπὸ τοὺς ζωτικὸς καὶ πηγαίους κόσμος τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ Τονίζουμε τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς ἰδέας καὶ ὄχι τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας, γιατί στὴν ποίηση τοῦ τόπου μας σὰν νὰ μὴν ταυτίζονται αὐτὲς οἱ δυὸ ἔννοιες ὅπως θὰ περιέμενε ὁ καθένας. Γι' αὐτὸ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ γίνῃ κάποιος διαχωρισμός καὶ κάπως πλατύτερα νὰ ἐξετασθοῦν μερικὲς ἀπόψεις καὶ λεπτομερέστερα νὰ τοποθετηθῇ τὸ ζήτημα στὶς γενικώτερες τοῦ νεοελληνικῆς προϋποθέσεις. Καὶ πρῶτα πρῶτα δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ τὸ ἑξῆς βρασιό: τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ ποίηση ἢ νεοελληνικὴ ἀπευθύνεται στοὺς νεοἕλληνες, σ' ἀνθρώπους ποὺ κινούνται

(10) Κλ. Παράσχος: Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ποίηση σελ. 14-15.

ἀνάμεσα στὰ πλαίσια μιᾶς παραδόσεως ποὺ ἄλλη θρησκεία ἐκτός ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ δὲν ἐγνώρισε. Ἄμα λοιπὸν γίνεται συζήτηση γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποίηση, θὰ πρέπει νὰ καταλαβαίνουμε σὰν τέτοια τὴ χριστιανικὴ καὶ ὄχι καμμιάν ἄλλη ἀνύπαρκτη στοὺς καιροὺς μας. Γιατί δὲν ζοῦμε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, οὔτε στὰ χρόνια μας πιάνοῦν τόπο οἱ κουβέντες τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου περὶ ἑλληνοποιήσεως τῶν δυὸ ξενιτιῶν, δηλαδὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ⁽¹¹⁾ καὶ ἐκεῖνο τὸ: «ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν εἴσατε χριστιανοί, εἴσατε χριστιανοποιοί». Τὸ νὰ ἐπικαλεῖται τὸν Ἕλληνα ἦλιο καὶ τὸ ἄττικό τοπεῖο γιὰ νὰ δείξῃς τὴ νωχέλεια τοῦ μεσογειακοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι καὶ ὁ σημερινὸς Ἕλληνας, εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ νὰ ὑποστηρίξῃς «πῶς κάτω ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ ντύμα, κάτω ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, ἐμείναμε «Ἕλληνες»⁽¹²⁾. Πολλὴ ἀφέλεια μυρίζει ἢ ἀνιστόρητη τούτη κουβέντα, ποὺ εἶναι βαλμένη γιὰ νὰ προκαλέσῃ, λές, τὴν ἐκπλήξη, ὅπως θόλεγε ὁ Ἡλίου⁽¹²⁾ ἂν ἔγραφε δευτέρη συνταγὴ στὸ νέο του φίλο. Γιατί ἡ θρησκεία μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ κριτικὴ τῆς ἐποχῆς μας ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τὴ λησμονημένη τούτη γνώμη τοῦ Γιαννόπουλου, στὴ συζήτησι⁽¹³⁾ ὅπως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὸν ἐντελῶς προκατειλημμένο, ἀρνήθηκε καὶ στὸ γνωστὸ χριστιανὸ γάλλο λογοτέχνη Φρανσουά Μωριάκ⁽¹⁴⁾ τὴ θρησκευτικὴ ἰδέα καὶ τὸν χριστιανισμό του. Καὶ τούτα σ' ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε μιᾶν ἀνθηστὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴ στιγμή ποὺ βλεπούμε τὴ χριστιανικὴ ἰδέα νάχη ἀγκαλιᾶσει ἔντονα ὀλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ. Σὰν νὰ ζούσαμε σ' ἐποχὴ καθαρῆς ἀρχαιολατρίας μὲ ἀνεπτυγμένη στὸν τόπο μας τὴ μύση τῶν Πυθαγορείων καὶ μὲ τὴ μυστηριακὴ ἐπίδραση τῶν εἰδώλων στὴν καθημερινὴ μας ζωὴ, ὥστε νὰ θεωρεῖται αὐτονόητο πιά νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα μας ποιητὰ ποὺ ν' ἀντιπροσωπεύουν τὸ κοντὰ στὴ θρησκεία τῶν προγόνων μας πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Γιατί ἐπάνω-κάτω ἓνα τέτοιο χρῶμα δείχνουν πὼς θέλουν νὰ δώσουν οἱ αἰσθητικοὶ μας στοὺς ὄρους «Θρησκευτικὴ ποίηση» καὶ «Θρησκευτικὸς ποιητής», ποὺ ἔχει «θρησκευτικὲς ἀνησυχίες». Μὲ τὸ χριστιανικὸ κριτήριον, τὸ μόνο ἄλη-

(11) Π. Γιαννόπουλος. «Ἐκκλησις πρὸς τὸ Πανελλήνιον Κοινωνία».

(12) Ἡλίου (Ἐπαρχιώτη) «Φιλικὴ Ἐταιρία» τόμ. α' φύλλο 1 σελ. 46. Πῶς γράφεται στὴν Ἑλλάδα ἡ κριτικὴ.

(13) Κλ. Παράσχος, Χριστουγεννιάτικο τεύχος Ν. Ἐστία 1934 σελ. 77.

(14) Κλ. Παράσχος, Περιοδικὸ Ἐγκυκλοπαιδείας 1928 τεύχ. 153 σελ. 4.

θινὸ κριτήριον στὴν ἱστορία μιᾶς νεοελληνικῆς ζωῆς, ποὺ οἱ βάσεις τῆς καὶ οἱ ἀπαρχῆς τῆς ὅπως τονίσθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ, εἶναι βαθύτατα χριστιανικὲς, ὅλα τούτα τὰ καμῶματα εἶνε ἀρρωστημένης φιλολογίας κατασκευάσματα καὶ ὑπόθεση στενὰ ἰδιωτικὴ κάποιου ποὺ αὐτοτιμολοροῦνται «Θρησκευτικοὶ ποιηταί». Ὅλα αὐτὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν καὶ ἀποτελοῦν τὸν συγχρονισμὸν παγανισμό τῆς ἐποχῆς μας. Γιατί μετὰ τὸ 1900 παρουσιάζεται σὲ μερικὸς ποιητὰς μας τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος, κάποια παγανιστικὴ διάθεσι μὲ ἐπικλησεις στοὺς ποικίλους θεοὺς, στοὺς Πάνες, στὸν Φοῖβο, στοὺς Ἀπόλλωνες ἢ στὸν Διόνυσο. Ἐπιστροφήση ὄλων τούτων τῶν πραγμάτων μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πάρῃ ἑλληνοκότητα ἢ ποίησι μας καὶ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὁ θρύλος γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίπλαστη θρησκευτικότητά μας. Τὸ πράγμα παίρνει περισσότερη σημασία ὅταν στὴ μεγαλόστομη ρητορεία τοῦ στίχου μας ἐμφιλοχωρήσουν καὶ μερικὲς Γραφικὲς ἐκφράσεις ἢ καὶ, μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ, λέξεις ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικὸ, παρμένες ἀπὸ τὴν Λειτουργία, τὸν Ἐσπερινὸ ἢ τοὺς Ψαλμοὺς, ὅποτε θὰ βρεθῇ κι' ὁ θαυμαστής (ὅπως στὴν περίπτωσι Σικελιανοῦ), ποὺ θὰ γράψῃ σειρά ἄρθρα γιὰ τὴ θρησκευτικὴτητα τοῦ ποιητοῦ. Ἐτσι θάχη διατυπωθῇ καὶ ἡ γνώμη τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς (πολιτογράφηση τῆς θρησκευτικότητος).

Ἐπίσημα καθιερώνεται ὁ ὅρος «Θρησκευτικότης» ποὺ δὲν ἔχει καμμιά σχέση, ὅπως περιμένεις ἐσὺ ὁ ἀπλοϊκός, μὲ τὸ «χριστιανικὸς θρησκείων», παρὰ μ' ὅτι ἀσαφές, ὅ,τι ὀρθολογιστικὸ, ὅ,τι μεγαλόστομο καὶ θεατρικὸ ὑπάρχει. Ἡ Θρησκευτικότης αὐτὴ παρουσιάζεται νὰ εἶναι ἐγκεφαλικὸ ἀδιεξήδου κατασκευάσμα, καὶ ὄχι πραγματικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἀφορμή. Καμμιά σχέση δὲν ἔχει μὲ καμμιά ζωντανὴ πίστη καὶ εἶναι βαθύτατα ἀντιχριστιανικὴ. Πουθενά σ' αὐτὴ τὴν τέτοια λογῆς θρησκευτικὴ ποίηση δὲν συναντᾶς τὸν ἀνθρώπο ποὺ ποθεῖ τὴν κατάκτηση τοῦ δρόμου γιὰ τὴν πίστη, πουθενά δὲν βρισκεται ὁ ἀνθρώπος ποὺ φλέγεται ἀπὸ τὸν πόθο νὰ γνωρίσῃ προσωπικὰ τὸν Θεό-Πατέρα. Μεγαλόστομος κραυγὲς καὶ ἐπικλησεις πρὸς τίς οὐράνιες δυνάμεις, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πάρῃ κύρος ἢ νὰ μεταδώσῃ συγκίνηση «ὁ θρησκευτικὸς» ποιητής. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς «Θρησκευτικότητος». Καὶ ὅμως ἔχει τίς ἀξιώσεις τῆς, τίς μεγάλες, αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ συγκίνηση. Καὶ ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ μὲ τοὺς πρόθυμους πάντοτε δορυφόρους τῆς, τὸν κόσμο τῶν διαλέξεων τοῦ σαλονιοῦ, ἐνισχύει αὐτὲς τίς φιλοδοξίες, ποὺ σκοπὸς τους εἶναι νὰ μὴν τεθῇ αὐτὴ ἡ θρησκευτικότης σὲ δευ-

περεύουσα μοῖρα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ. Ἐλευθερία σκέψεως καὶ στοχασμοῦ, θέλει νὰ δείξῃ ἢ διάθεσι αὐτῆ, ποὺ ταυτίζει, ποὺ τοποθετεῖ στὴν ἴδια θέση, τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ ζωὴ πρὸς τὴν ἀσύλληπτη τούτη θρησκευτικότητα. Ἀουσιώτεστη, πιὸ συμπαθητικὴ, πιὸ ἀφύσικη λύση δὲν παρουσίασε ἡ ἑλληνικὴ κριτικὴ.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸ ξεθόλωμα τοῦτο τῶν νερῶν καὶ τὴν παρεμβολὴ τῶν περὶ θρησκευτικότητος, προβάλλει τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴ χριστιανικότητα καὶ τὸ βάθος τῶν πολυαριθμῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων ποὺ ἔχουν ὡς θέμα τὸ χριστιανικὸ. Αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ θεματογραφία εἶναι ἰκανὴ νὰ χρωματίσῃ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση; Καὶ δὲν εἶναι λίγα τὰ μὲ χριστιανικὸ θέμα ἑλληνικὰ ποιήματα ποὺ σπερέτυπα κάθε φορὰ παραλαύνουν στὶς «ἀνθολογίες» καὶ στὰ «πανηγυρικά» τῶν περιοδικῶν. Τελευταία ὁ κ. Ἀνδρέας Ι. Κεραμίδας⁽¹⁵⁾ στὶς 300 περίπου σελίδες τῆς «Νεοελληνικῆς Θρησκευτικῆς Ἀνθολογίας» του ἐξύναξε 287 ποιήματα 110 ἀφόρων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ὑπάρχουν πολλὰ χριστιανόμορφα ἑλληνικὰ τραγούδια, μὰ δὲν ὑπάρχουν χριστιανοὶ ποιηταί. Γνωστός κριτικὸς διατυπώνει τὸ πράγμα γράφοντας⁽¹⁶⁾ πῶς δὲν ὑπάρχει ποιητὴς ποὺ νὰ μὴν ἔχη γράψῃ τὰ χριστιανικὰ του τραγούδια. Τί ἔχει λοιπὸν νὰ πῇ κανένας γιὰ τὸ πλῆθος αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν; Γιὰ μιὰ στιγμή μπροστὰ στὴν τόσο πλοῦσια ποιητικὴ παραγωγή ξαφνιάζεσαι. Μὰ δὲν ἀργεῖς νὰ προσυπογράψῃς ὅ,τι διατυπώνεται στὸ «εἰσαγωγικὸ καὶ κριτικὸ σημειώμα» τῆς Ἀνθολογίας Α. Ι. Κεραμίδα, πῶς «προβάλλει σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα ὀλοφάνερη ἢ ἔλλειψις βραδείας χριστιανικῆς πίστεως, ἢ ἄγνοια καὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ βάθους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας».

Ὅ,τι χριστιανικὸ τραγούδι σὺν οἱ Ἕλληνες ποιηταὶ νομίζεις πῶς ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ τραγουδήσουν. Ὑποχρεώθηκαν ἀπὸ τίς κοινωνικὲς συνθήκες κι' ἀπὸ τίς περιστάσεις νὰ γράψουν χριστιανικὰ τραγούδια. Καὶ στὸν ἴδιο τόνο ποῦγραψαν τὰ ἀγροτικὰ τους, τὰ αἰσθηματικὰ τους τραγούδια, ἔγραψαν καὶ τὰ θρησκευτικὰ τους. Τραγουδοῦν χωρὶς καμμιά βαθύτερη συγκίνηση. Περιγράφουν διάφορα θέματα τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ ἐπιδέχονται, ἄς ποῦμε, ποιητικὴ ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ χωρὶς νὰ

(15) Α. Ι. Κεραμίδα, Νεοελληνικὴ Θρησκευτικὴ ἀνθολογία, ἐκδ. Σαλιβέρου 1940.

(16) Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου, «Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία καὶ τὸ Θρησκευτικὸ συναίσθημα». Ν. Ἐστία, Χριστ. τεύχ. 1943, σ. 33-41.

αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη τῆς ξεχωριστῆς συγκινήσεως. Τοὺς συγκινεῖ ἡ χριστιανικὴ γιορτὴ καὶ ἡ ἐξωτερικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετουργίας, τοὺς ἐλκύει νὰ ποῦμε ἡ περιγραφικότης τοῦ γεγονότος. Ἰσαμε ἐκεῖ φθάνουν, παραμέσα δὲν προχωροῦν. Ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς ζωῆς δὲν συγκινοῦνται. Μπροστά στὴν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔχουν σφικτὰ κλεισμένα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς. Τῆ Γραφῆ δὲν τὴν γνωρίζουν. Ἄφησαν τὴν ποίησή τους χωρὶς τὴ ζωογόνο ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς γλυκύτητος. Ὁ χριστιανικὸς λυρισμὸς εἶναι ἀγνωστος στοὺς ποιητὰς μας. Ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἐπικοινωνίας ἀγνοήθηκε καθ' ὅλοκληρίαν ἡ Γραφὴ μὲ τὸν πλοῦσιο ποιητικὸ τῆς κόσμου. Γι' αὐτὸ κι' ἡ χριστιανικὴ τους ἐμπνευση εἶναι χωρὶς ζωὴ, χωρὶς παλμό. Ὑπάρχουν βέβαια μερικὰ ἑλληνικὰ ποιήματα μὲ πηγαία τὴν ἐμπνευση καὶ βαθειὰ συγκίνηση, μὰ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι πολὺ μικρός. Γιὰ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ποιητὰς μας πούχουν γράφει θρησκευτικὰ χριστιανικὰ ποιήματα θέλει πολλὲς σελίδες. Εἶναι ἔξω ἄλλωστε ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ ἀρθροῦ τούτου, πού δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ μιλήσῃ γιὰ πρόσωπα καὶ ποιητὰς, παρὰ νὰ τονίσῃ, γενικὰ, μερικὲς γραμμὲς στὴ νεοελληνικὴ ποίηση ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιά.

τενέστερος λόγος γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποίηση ὀρισμένων ποιητῶν πού ἀρκετὰ λένε μὲ τὴν ποίησή τους. Γιατί πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ πὼς ἡ χριστιανικὴ ἰδέα στοὺς ἐντελῶς νέους τῶν ποιητῶν ἔχει πολὺ σοβαρῶτερη ἀπήχηση παρὰ στοὺς παλαιότερους. Στὴν μετὰ τὸ 1914 περίοδο ἐμφανίζονται δυὸ-τρεῖς ποιηταὶ πού τὴν ποιητικὴ τους διάθεση δονεῖ ἕνας θρησκευτικὸς ὄιστρος. Ἡ ἴδια, ζωηρότερη μάλιστα, χριστιανικὴ ἐμπνευση παρακολουθεῖ καὶ τὴν ποίηση ὀρισμένων νέων ποιητῶν πού παρουσιάσθηκαν τὴν ἐντελῶς πρόσφατη τούτη δεκαετία. Σὰν καλὰ προμαντέματα ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα, σὰν νὰ ὑπόσχωνται πὼς στοὺς αὐριανούς τῆς σταθμοῦς ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἴσως νὰ πλησιάσῃ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ξεκινήματός τῆς.

Καὶ τοῦτο γιατί πιστεύουμε πὼς ὁ κύκλος τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως πού ἀνοίξε μὲ τὰ «Ἄνθη Εὐλαθείας», θὰ ἔχη νὰ παρουσιάσῃ πάλι τὴ χριστιανικὴ ἰδέα καὶ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση νὰ συνοδοιποροῦν, ἢ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη, στὴ μελλοντικὴ τους ἐξέλιξη. Αὐτὴ τοῦλάχιστον τὴν ἐλπίδα δίνει τὸ κίνημα τῶν νέων χριστιανῶν ποιητῶν πού στίς ἡμέρες μας ἀρχισε τίς πρώτες του μικρὲς κατακτήσεις.

Ἄλλοτε ἴσως δοθῆ ἡ εὐκαιρία νὰ γίνῃ ἐκ-

Ζ. ΚΑΛΗΣΠΕΡΗΣ

«Σ κέψου βαθειὰ καὶ σταθερά, μία φορὰ γιὰ πάντα τὴ φύσι τῆς Ἰδέας, πρὶν πραγματοποιήσῃς τὸ ποίημα. Εἰς αὐτὸ θὰ ἐνσαρκωθῆ τὸ οὐσιαστικώτερο καὶ ὑψηλότερο περιεχόμενο τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης: ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πίστις»

(Στοχασμοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλεῦθερους Πολιορκημένους)

«Ὡμορφος κόσμος ἠθικὸς ἀγγελικὰ πλασμένος».

«Γλυκὸ ναι τῆς Παράδεισος νὰ μελετᾷς τὰ κάλλη».

«Ἄνοιχτὰ πάντα κι' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου».

«Καὶ ὕψωσα τὰ μάτια καὶ τὰ χέρια μου κατὰ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ κάνω δέησι μὲ ὅλη τὴ θερμότητα τῆς ψυχῆς».

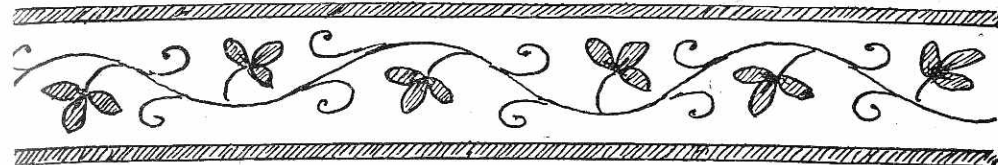
«Ποιὰ εἶναι αὐτὴ πού αἰσθάνομαι νὰ μοῦ ἐγγίξῃ τὴν καρδιά καὶ νὰ μοῦ ἀγκαλιάζῃ ὅλες τίς αἰσθήσεις; Εἶναι ἡ Θρησκεία».

«Ὅλα μιλοῦν γιὰ τὸ Θεό».

«Ὅλη ἡ δημιουργία τὸ Θεὸ παρακαλεῖ καὶ αἰσθάνεται».

(Ἀπὸ τὰ «Ἄπαντα» καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Καιροφύλλα «Σολωμοῦ ἀνέκδοτα ἔργα»).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ

ΠΑΣΧΑ ΜΥΣΤΙΚΟΝ

Ἄστραψ' ὁ ἥλιος στὸ στραπέζι Σου:
τὸ θεῖο ποτήρι Σου, Πατέρα.
Ποιὸς τὴ χαρὰ μου καὶ τὴ χάρι μου,
στὴ λαμπροφόρα τούτη Μέρα!

Χαρούμεν' ἡ ψυχὴ μου ἐσκίρτησε
καὶ φῶς μοῦ γέμισε τὸ βλέμμα,
μπροστά μου τοῦ Χριστοῦ Σου ὡς λάμπανε
τ' ἄχραντο Σῶμα, τ' ἅγιον Αἷμα.

Μακρὰ μου τώρα ὁ ἐχθρὸς κι' ὁ βέβηλος
κι' ὅ,τι φθαρτὸ κι' ὅ,τι τοῦ κόσμου
στῆς ἀφθαρσίας τὸ δεῖπνο σήμερα
μὲ κάλεσεν ὁ Κύριός μου!

Τὸ σιτευτὸ του μόσχο—ἀκούστε το!—
γιὰ μένα ἐπρόσφερε θυσία!
Καὶ δὲς πὼς λάμπουν ὅλα γύρω μου
μέσα στὴ θεῖα φωτοχυσία!

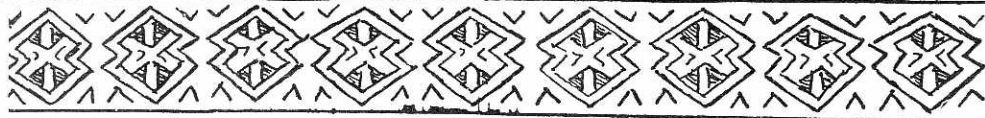
Θεϊκὴ λαβίδα! μόλις σ' ἄγγιξαν
μὲ δέος τὰ πῆλινά μου χεῖλη,
κι' εὐθὺς μέσ' στὴν ψυχὴ μου ἀνάτειλαν
χιλιάδες ἄστρα, πλήθος ἥλιοι.

Ἄπ' ἄλλου κόσμου ἀχούς κι' ἀντίταλους
νοὺς καὶ καρδιά μου ἀναγαλλιάζουν
βαθειὰ μου οἱ ἔβδομοι οὐρανοὶ
ἄρρητο γλυκασμὸ σταλάζουν.

Φτερά ἀρχαγγέλων σειοῦνται ἀνάλαφρα
καὶ Χερουβείμ μὲ τριγυρίζουν.
Κι' ἐντὸς μου ἀνοίγουν κρῖνοι δόλοευκοὶ
κι' ὅλα τοῦ Μάη τὰ ρόδα ἀνθίζουν.

Τώρα σὰν τί θὰ βρῶ καλύτερο,
κι' ἄλλο τί μένει νὰ ποθήσω;
Ἐδῶ σιμὰ στὴν ἅγια τράπεζα
γιὰ πάντα μιὰ σκηνὴ νὰ στήσω!

Γ. ΒΕΡΙΤΗΣ

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΑΙ ΘΕΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΣΚΗΘΕΙΣΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Ἐάν ρίψωμεν ἓνα βλέμμα εἰς τὰ τιμητικὰ τεύχη τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν πού εἰναι ἀφιερωμένα εἰς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου ἢ ἄλλων Ἐνωτέρων Σχολῶν, ἀσχολουμένους μὲ τὰς «θετικάς» λεγομένας ἐπιστήμας, θὰ μᾶς κάμῃ ἐντύπωνσιν τὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ χαρακτηρίζονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὡς οἱ πρῶτοι ἰδρυταὶ ἢ καὶ ἀναδιοργανωταὶ τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἐργαστηρίων ἢ ἄλλων ἀντιστοίχων κέντρων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐποὶ, ἀνατρέχοντες πρὸς τὰ ὀπίσω 40 ἢ 50 χρόνια φθάνομεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ 1900 ἢ τοῦ 1890, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐποχὴν πού ἡ τῶρα ἀποχωροῦσα γενεὰ τῶν ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰσῆρχετο διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν στίβον. Ἐργαστήρια Φυσικῆς ἢ Φυσιολογεία ἢ ἄλλα Ἰνστιτούτα ἐρεύνης δὲν ὑπῆρχον κατ' οὐσίαν πρὸ τοῦ 1890, ὥστε ἠμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους μᾶς μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν δύναται νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸν τόπον μᾶς.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι καθ' ὅλα δικαιολογημένον, διότι ἡ χώρα μᾶς εἶχε τότε ἀνάγκην νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἄλλα ζητήματα περισσότερο ἐπείγοντα καὶ ἀπαραίτητα, τὰ ὁποῖα μάλιστα καὶ τίθενται ὡς προϋπόθεσις, προκειμένου ν' ἀρχίσῃ ἡ καλλιέργεια καὶ προαγωγή τῶν ἐπιστημῶν εἰς μίαν χώραν. Ὁ «Προμηθεὺς», περιοδικὸν σύγγραμμα τῶν Φυσικῶν καὶ Ἐφαρμοσμένων Ἐπιστημῶν πού εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1890, ἐκφράζει πικρὸν παράπονον τὸ ἐπόμενον ἔτος (σ. 159) διότι κανένα σοβαρὸν ἐπιστημονικὸν ὄργανον ἢ ἄλλη συλλογὴ δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Πανεπιστημίου, ἐκ τῶν 2.000 δὲ φοιτητῶν πού ὑπῆρχον τότε εἰς Ἀθήνας, μόνον 20 ἐξ αὐτῶν ἠσχολοῦντο μὲ τὰς Φυσιολογικὰς Ἐπιστήμας καὶ οἱ πλεῖστοι ἀτελῶς. Δύναται μάλιστα νὰ προστεθῇ, ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπῆρχαν ἀκόμη ὡς καθηγητὰ καὶ διδάσκαλοι, ξένοι ἐπιστήμονες, τοὺς ὁποίους εἶχε φέρει εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ βασιλεὺς Ὁθων, ἐπομένως, ἐκτὸς ἐλαχίστων καὶ με-

μονωμένων ἐξαιρέσεων, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι καθ' αὐτὸ αἱ θετικά ἐπιστήμια εἰς τὴν χώραν μᾶς εὐρίσκοντο εἰς πρωτόγονον κατὰστασιν.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΦΥΤΩΡΙΟΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ

Περὶ τὸ 1890 ὅμως εἶχαν ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν πού ἐσπούδαζαν ὅλοι ἐκεῖνοι πού ἦσαν οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ Πολυτεχνεῖον μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, αὐτοὶ δὲ κυρίως Ἰδρυσαν καὶ διοργάνωσαν σιγά-σιγά τὰ πρῶτα κέντρα ἐπιστημονικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐρεύνης εἰς τὸν τόπον μᾶς. Ἀλλὰ μὲτ' αὐτὸ ἔφεραν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ διαφόρους θεωρίας τὰς ὁποίας συνήτησαν ἐκεῖ καὶ τὰς ἠσπασήσαν μὲ φανατισμὸν. Εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης ὅπου παρέμειναν καὶ ἐσπούδασαν τότε οἱ μετέπειτα καθηγηταὶ καὶ διδάκτορες τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, παρακολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὴν κίνησιν πού ἐδημιουργήθη γύρω ἀπὸ τὸν ὕλισμὸν τοῦ Moleschott καὶ τοῦ Büchner, τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ Lamarck καὶ τοῦ Darwin, τὸν μονισμὸν καὶ τὴν ἐνεργειακοκρατίαν τοῦ Haeckel καὶ τοῦ Ostwald. Ἡ ταραχώδης αὕτη ἐποχὴ ἐξάλειψε ἐξαιρετικὰ τὰς κεφαλὰς τῶν νεαρῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι, ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν γενέτειραν, προσεπάθησαν νὰ φανοῦν συγχρονισμένοι, κομίζοντες ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, ὅτι ἐντυπωσιακὸν καὶ φαινομενικῶς πρωτότυπον θὰ ἠμποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ θόρυβον περὶ τὸ ὄνομα τῶν καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν.

Ἡ μέθῃ τὴν ὁποίαν προεκάλεσε τότε ἡ ραγδαία ἐξελίξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωνσιν ὅτι ἦτο πλεονεκτήριον νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἀπὸ τὰ «δεσμά» τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἐρησκείας, διότι μόνον τὸ πείραμα καὶ ἡ παρατήρησις ἔχουν πλέον τὸν λόγον. Μόνον τὸ πείραμα καὶ ἡ παρατήρησις εἶναι εἰς θέσιν νὰ μᾶς δώσουν μίαν φυσικὴν κοσμοθεωρίαν μὲ τὴν ὁποίαν θὰ ἀντικαταστήσωμεν τὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς παραδόσεως. Ὁ La-

mettrie μὲ τὸ ἔργον τοῦ «L' homme machine», ὁ Büchner μὲ τὴν «Δύναμιν καὶ ὕλην», «τὸν Δαρβινισμὸν» καὶ τὸν «κατ' ἐπιστήμην ἄνθρωπον», ὁ Haeckel μὲ τὰ «προβλήματα τοῦ κόσμου», τὴν «ἱστορίαν τῆς Δημιουργίας», τὸν «Μονισμὸν» καὶ τὴν «καταγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου» καὶ τὰ ἄλλα δημοσιεύματά του, μᾶς ἔδιδαν μίαν κοσμοθεωρίαν πού ἐχαρακτηρίζετο ὡς θετική, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐζητεῖ ὀλοκληρωτικὴν καὶ καθολικὴν παραδοχὴν ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς. Ἀπετέλουν ἄρθρα πίστεως καὶ ἔπρεπε νὰ γίνον ἡ ἐπιστημονικὴ μᾶς θρησκεία.

Οἱ νέοι μᾶς λοιπὸν ἐπιστήμονες πού ἐγύρισαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ἢ καὶ ἐσπούδαζαν ἀκόμη ἐκεῖ, ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ μᾶς μεταφράσουν τὰ ἔργα αὐτὰ, μὲ κάποιαν καθυστέρησιν, εἶναι ἀλήθεια, ἐκδοτικοὶ δὲ οἱκοὶ τοὺς ἐβοήθησαν κρίνοντες τὰ ζητήματα μὲ μίαν πρακτικωτέραν ἐφαρμογὴν τοῦ ὕλισμου, ἀποβαλόντες εἰς τὴν εὐκόλῳ κυκλοφορίαν καὶ τὸν χρηματισμὸν. Οἱ Ἕλληνες ἐρευνῆται τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τοὺς ὁποίους ἀνέμενεν ὁ τόπος δὲν παρουσιάζοντο, ἀπλοῦστατα, διότι δὲν ὑπῆρχαν τὰ μέσα τὰ πειραματικὰ πρὸς τούτο. Θὰ ἠμποροῦσαν βέβαια ἀντι τούτου, νὰ ἀπασχοληθοῦν μὲ τὸ νὰ μεταδώσουν ἔστα καὶ διὰ τὸ λόγον μόνον, ὅσον ἠμποροῦσαν πιστότερον, τὴν ἐπιστημονικὴν πρῶτον πού ἐσημειοῦτο εἰς τὸ ἐξωτερικόν, νὰ φροντίσουν ὥστε νὰ πληροφρησῶσιν τὴν σπουδαζοῦσαν νεολαίαν, καὶ τὸ κοινὸν ἐν γένει, περὶ τῆς προόδου τὴν ὁποίαν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐσημειῶνε ἐκεῖ ὅπου αὕτη ἦτο ὑλικῶς δυνατή. Δὲν ἔκαμαν ὅμως αὐτὸ, δυστυχῶς! Ἀντὶ τούτου ἤρχισαν νὰ καταγίνονται μὲ συνεχῆ προπαγάνδαν τῶν ὕλιστικῶν καὶ μηχανοκρατικῶν ἀντιλήψεων, πού πρὸς στιγμὴν ἐφάνησαν ὅτι περιεῖχον κάτι τὸ νέον καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν ὄρθον. Ὅλοι οἱ δευτέρως καὶ τρίτης τάξεως ἐπιστήμονες ἢ καὶ λαϊκοὶ συγγραφεῖς τῆς Εὐρώπης ἦσαν οἱ ἥρωες τοὺς ὁποίους παρουσίαζε συνεχῶς τὸ πρῶτον φυτῶριον τῶν Ἑλλήνων ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Η ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΟΥ "ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ",

Ὁ «Προμηθεὺς» πού ἐξεδίδετο ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κ. Μητσοπούλου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνεῖου, καὶ μὲ τὴν συνεργασίαν πολλῶν διδασκτόρων τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν πού οἱ περισσότεροι ἔγιναν ἀργότερα καθηγηταὶ, εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν καλλιέργειαν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀσφαλῶς δὲ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἦτο καθ' ὅλα ἐπαινετός. Δυστυχῶς ὅμως σύντομα ἐξέφυγεν ἀπὸ τὸν προορισμὸν του. Πολλοὶ συντάκται του, πού ἦσαν ὁπαδοὶ τῶν δὴθεν νέ-

ων περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου καὶ τῶν ὄντων θεωριῶν, ἀφήσαν τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης τῶν καὶ ἐβάλλθησαν νὰ κάμουν ὕλιστικὴν προπαγάνδαν. Αἱ πρῶται στήλαι τοῦ περιοδικοῦ ἐδίδοντο κατὰ κανόνα εἰς τὸν «εὐγενέστατον καὶ σοφώτατον καθηγητὴν τῆς Ἰένης» κατὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν(1), εἰς τὰς ὁποίας κατεγράφοντο ἄρθρα τοῦ Haeckel μεταφρασμένα ἀπὸ τὸν ὕφηγητὴν Σ. Δ. Βάλθην. Ὁ ἴδιος μεταφράζει τοὺς «περὶ ψυχῆς διαλόγους» τοῦ... Βολταίρου, εἰδικευμένου εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὡς γνωστόν!!, καὶ ἐν συνεχείᾳ μᾶς παρουσιάζει τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Haeckel περὶ... ψυχῆς!

Μὲ μεγάλον ἐνθουσιασμὸν μετέφρασαν «κατ' ἐκλογὴν» κεφάλαια ἀπὸ τὸ κατ' αὐτοὺς περίφημον ἔργον τοῦ γαλλοῦ ἀστρονόμου Κ. Φλαμμαρίον, «περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου», δὲν ἀναφέρουν ὅμως οὔτε λέξιν διὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ ἴδιου «ὁ Θεὸς ἐν τῇ Φύσει» τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη μεταφρασθῆ εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ἀπὸ τοῦ 1877, καὶ ποῦτο διότι αἱ γνώμαι αὐτοῦ δὲν ἦσαν σύμφωνοι μὲ τὰς πεποιθήσεις τῶν.

Καὶ ἐάν μὲν παρουσιαζάν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν, ἴσως δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ τοὺς εἴπῃ κανεὶς τίποτε, ὅσον διήποτε καὶ ἂν σήμερον ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπρηχαιωμένα. Ἀλλ' αὐτοὶ, ὡς ἐλέχθη, ἐξήσκουν προπαγάνδαν φανατικὴν καὶ ὄχι ἐπιστήμην, ἀφοῦ ὄχι μόνον καθ' ὕλην ἐξέφευγαν ἀπὸ τὸ πεδῖον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν τρόπον πού μετεχειρίζοντο, ἀπέβαλαν καὶ τὴν ἐπίφασιν ἀντικειμενικότητος ἀκόμη. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ εὐρεθοῦν μερικοὶ, οἱ ὁποῖοι μετέδωσαν διὰ συγγραμμάτων εἰς τὴν σπουδαζοῦσαν νεολαίαν, καὶ τὴν ἀντίθετον ἀποψιν πού τὴν ὑπεστήριζαν σοβαρότεροι καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες. Ὁ Ι. Σκαλιτσούνης εἰς σειρὰν δημοσιευμάτων του παρουσίασε τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀντιφρονούντων ἐρευνητῶν τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ κύκλοι τοῦ «Προμηθεὺς» ἐθρουδῆθησαν καὶ ἤρχισαν τὰς ἐπιθέσεις, τὰς ὕβρεις, δυστυχῶς εἰμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ εἰπώμεν τὰς χυδαιότητας, κατ' ἐκείνων πού ἔκαμαν τὴν ἀποκάλυψιν(2). Ὁ σκοπὸς τῶν ἀπεκαλύφθη καὶ δι' αὐτὸ ἡ κίνησις τῶν εἶχε ζωὴν μόνον δύο ἐτῶν, διότι τὸ 1892 ἐκλείσε τὸ περιοδικόν.

Τὴν ἴδιαν περίπου ἐποχὴν καὶ ὁ ἱατρὸς Σ. Ἀποστολίδης πού ἔπαιξε τὸν ρόλον τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Σχολῆς τῶν ψυχώσεων καὶ φρενοπαθειῶν εἰς τὴν χώραν μᾶς, ἐδη-

(1) Προμηθεὺς 1891 σελ. 77.

(2) Ἐκτενῶς ἐπ' αὐτοῦ βλ. «Ἀκτίνες» 1938 σελ. 142-150.

μοσίευσεν βιβλίον μετὸν τίτλον «Αἱ ψυχώσεις», μετὸν ὅποιον ἐξήγησε ἐν μεταφυτευθῆσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς γενόμενας ἐφεύρας καὶ συζητήσεις, γύρω ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου τῶν φρενοπαθῶν. Ὡς προϋπόθεσιν ἔθετεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι σωματικῆ μηχανῆ πού ὑπακούει εἰς τοὺς μηχανικούς νόμους τῆς νεκρᾶς ὕλης. Εἰς αὐτὸν ἀπαντᾷ τῷ 1889 ὁ Σκαλτσούνης μετὸ βιβλίον του «Ψυχολογικὰ μελέται» καὶ ἡ ὁμάς τοῦ «Προμηθέως» πειράζεται διότι ἐβίγη ὁ συναγωνιστὴς των.

ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΗ ΕΝΗΜΕΡΟΤΗΣ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΙΑ

Καὶ ἐνῶ θὰ ἐπερίμενε κανεὶς νὰ σταματήσει ἡ κίνησις αὐτὴ πού ἐγένετο γύρω ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ τοῦ κτήνου καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς αὐτομάτου γενέσεως τῆς ζωῆς ἐκ τῆς νεκρᾶς καὶ ἀνοργάνου ὕλης, ἀφοῦ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐγκαταλείφθησαν τελείως τὰ κηρύγματα τοῦ ὕλισμοῦ καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐντελῶς ἀντίθετοι τάσεις, εἰς τὴν χώραν μίαν ὁ θόρυβος ἐπεξετείνετο καὶ τὰ συγγράμματα καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἔβγαζαν γεμάτα ἀναχρονισμούς. Ὁ καθηγητὴς τῆς Φυσιολογίας Ρήγας Νικολαΐδης δίδει τῷ 1899 τὸν ἐναρκτήριόν του, διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν πεπαλαιωμένην μηχανικὴν θεωρίαν τῆς ζωῆς⁽³⁾. Ἡ μελέτη τοῦ τεύχους τούτου πείθει κάθε ἀναγνώστην ὅτι ὁ συγγραφεὺς δογματίζει χωρὶς καμμίαν ἐπιστημονικὴν ἀντικειμενικότητα. Ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχὴν δέχεται ὡς δεδομένον ὅτι οἱ ἴδιοι μηχανικοὶ νόμοι διέπουν τὴν ἀνόργανον καὶ ὀργανικὴν ὕλην, μετ' ὀλίγον ὁμιλεῖ (σ.15) περὶ τοῦ «τίνι τρόπῳ πιθανῶς ἐγένετο ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης ἡ ζωὰ καὶ πῶς διεπλάσθη εἶτα κατὰ μηχανικούς νόμους». Προκειμένου νὰ ὁμιλήσῃ διὰ τὰς ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου, παρατείνεται τοῦ λόγου, διότι, λέγει, «τέλεον ἀγνοοῦμεν» (σ. 25) αὐτάς.

Τὴν ἰδίαν τακτικὴν ἀκολουθεῖ ὁ Νικολαΐδης εἰς τὴν τρίτομον Φυσιολογίαν του, ἣ ὅποια ἐπὶ δεκάδας ἐτῶν ἐμόρφωνε τοὺς Ἑλληνας ἰατροὺς. Εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελιξέως καὶ τὴν αὐτόματον γένεσιν τῆς ζωῆς ἀφιερῶ τὸ ἥμισυ (σ. 184-352) τοῦ τρίτου τόμου. Δὲν ὁμιλεῖ ὡς ἐπιστῆμων ἀντικειμενικῶς διὰ τὰ γενικὰ προβλήματα, ἀναφέρων τὰς ἐπὶ μέρος θεωρίας καὶ δίδων εἰς ἐκάστην τὴν ἀξίαν πού πραγματικὰ ἔχει. Ἀντιθέτως μάλιστα κάμνει προπαγάνδαν καὶ κηρύσσει τὸν ὕλισμόν καὶ τὴν μηχανοκρατικὴν θεωρίαν 20 καὶ 30 χρό-

νια ἀργότερα ἀπὸ τότε πού ἔπασαν αὐταὶ ὡς σαθρὰ οἰκοδομήματα. Ὁμιλεῖ διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐκ τοῦ κτήνου καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἔτος ἀκόμη 1915, ὡς γεγονότος γενομένου παραδεικτοῦ ὑπὸ τῆς Ἐπιστῆμης καὶ δὲν μάς λέγει ὅτι ἡ ἐπιστήμη διὰ τοῦ Ranke⁽⁴⁾ ἤδη πρὸ τοῦ 1890 εἶχε διακηρύξει ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ἐν τῷ παρελθόντι, ἐν τῷ ὄλῳ ἀνθρώπινῳ κόσμῳ, οὔτε φυλαί, οὔτε λαοί, οὔτε ἄτομα, δυνάμενα νὰ χαρακτηρισθῶσι ζωολογικῶς ὡς μέσοι μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ πιθήκων τύποι». Τῷ 1896 ὁ Driesch, ἡ κορυφὴ τῆς νεωτέρας Βιολογίας, ἀπαθὸς ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη τοῦ Haeckel, εἶχεν εἶπει «ὅτι ὁ δαρβινισμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅπως καὶ τὸσα ἄλλα παραξένα τοῦ αἰῶνός μας»⁽⁵⁾. Ἐπὶ πλέον, ὁ καθηγητὴς Branco, διευθυντῆς τοῦ ζωολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, τόσον εἰς τὸ 4ον διεθνὲς ζωολογικὸν συνέδριον ἐν Κιανταβριγίᾳ τῷ 1898, ὅσον καὶ εἰς τὸ 5ον πού συνήλθεν εἰς τὸ Βερολίνον τῷ 1901 ἐπολέμησε μετὰ θάρρους τὰς παραδοξολογίας τοῦ Haeckel. Εἰς τὸ Βερολίνον ὁμίλησε μετὰ θέμα: «Ὁ ἀπολιθωμένος ἄνθρωπος» καὶ ἐτόνισε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ Παλαιοντολογία δὲν γνωρίζει κανένα πρόγονον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἀναφάνεται ὡς νέος ἄνθρωπος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὄχι ὡς ἀπόγονος προηγουμένων γενεῶν»⁽⁶⁾.

Καὶ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τί ἐμάνθανεν ὁ Ἑλληὴν ἀναγνώστης μετ' ὀλίγον τὸν Νικολαΐδην; Εὐτυχῶς εἰς κάθε κεφάλαιον τῆς Φυσιολογίας του ὁ Νικολαΐδης ἀναφέρει τὰ βιβλία πού εἶχεν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν σύνταξίν του. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ βλέπομεν, ὅτι αἱ πηγαὶ του εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπρηχαιωμέναι καὶ ὅτι ὁ κυριώτερος ἢ σχεδὸν ὁ ἀποκλειστικὸς του σύμβουλος ἦτο ὁ Haeckel. Ἰδοὺ μερικὰ χρονολογία ἔργων τὰ ὅποια εἶχεν ὑπ' ὄψει του: 1859, 1863, 1865, 1866, 1869, 1872, 1876, 1877, 1881, 1889, 1891. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐνημερότης διὰ τὴν Φυσιολογίαν του τὴν ὅποιαν ἐξέδωκε τὸ 1915!

Δὲν ἀναφέρει οὐδὲ λέξιν διὰ τὰς ἐργασίας καὶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ O. Hertwig, τοῦ Ranke, τοῦ Branco, τοῦ Reinke, τοῦ Driesch, ἀπλοῦστατα διότι δὲν πᾶ εἶχε μελετήσει ἢ ἐκ προκαταλήψεως τὰ παρέθλεψε, διότι ἔδειχναν ὅτι ὁ Χαϊκελ ὅμως εἶχε παρακμάσει πλέον. Διεπιστώνετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὅτι μετὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Haeckel συνύφαζαν ὀλόκληρον τὸν βίον

(4) Der Mensch 2. Band S. 359.

(5) H. Driesch: Biolog. Zentralblatt, 1896, S. 182.

(6) H. Meyer: Der gegenwärtige Stand der Entwicklungslehre, Bonn 1908 S. 69.

των μόνον ἐκεῖνοι πού δὲν ἐζήτησαν νὰ ἐμβαθύνουν ποτε εἰς τὴν οὐσίαν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Διότι εἶχε πλήρως Δίκαιον ὁ καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, J. von Weissner, ὅταν ἔγραψεν ὅτι «οὐδένας φυσιοδίφου ἢ ὀρμητῆρος βαθύτεραν γνώσιν τῆς φύσεως καὶ τῆς σημασίας τοῦ σύμπαντος εἶναι δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθῇ ἀπὸ τὸν μωτισμόν τοῦ Χαϊκελ. Εὐκολότερον δύναται νὰ προσηλυτισθῇ ὑπὸ τοῦ Χαϊκελ ὁ ἀδαῆς περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστῆμας»⁽⁷⁾.

Ἀνάλογοι ἦσαν καὶ αἱ ἰδέαι τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βοτανικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Σπ. Μηλιαράκη. Εἰς ἔργον του δημοσιευθὲν μετὰ τὸν τίτλον «οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι» ἠθέλησε νὰ μάς παρουσιάσῃ ὡς νέας ἰδέας, τὰς χρεώκοπτημένας ἀντιλήψεις τοῦ περασμένου αἰῶνος, μετὰ τὴν μάλιστα χρεωκοπίαν ἢ ὅποια ἀπεκάλυψε τὸν ὑποκινητὴν τοῦ ὄλου θορύβου, «τὸν εὐγενέστατον καὶ σοφώτατον καθηγητὴν τῆς Ἰέννης» διὰ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὰς φράσεις τοῦ «Προμηθέως», ὡς πλαστογράφον καὶ παραποιητὴν τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀποκάλυψις ἐγένετο ἀπὸ τὸν Δρα Brass, καὶ ὁ Χαϊκελ ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ τὴν διαπραχθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ πλαστογραφίαν διὰ δηλωσέως του πρὸς τὴν Berliner Volkszeitung τῆς 26 Δεκεμβρίου τοῦ 1906, φωτογραφίαν τῆς ὅποιαν μετὰ σχετικῶν πληροφοριῶν ἔδωσαν αἱ «Ἀκτίνες» τοῦ 1938 σ. 151.

ἘΠΙΣΤΗΜΗ, ΜΕ ΕΛΑΦΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΙΝ

Ὁ Μηλιαράκης κάμνων δυστυχῶς καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν σειρὰν του προπαγάνδαν καὶ ὄχι ἐπιστήμην, ἐξέδιδε τὸν «Βιολογικὸν Ἐρρανοῦ» τὸν ὅποιον ἐχρησιμοποίησε ὡς μέσον μεταδόσεως τῶν θεωριῶν του. Διότι π. χ. χάνει πολὺτιμον χρόνον διὰ νὰ μεταφράσῃ καὶ καταχωρήσῃ εἰς αὐτὸν ἄρθρον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας F. Schultze «περὶ τῆς ἱστορίας τῆς γενέσεως τῆς ἐνοίας τῆς ψυχῆς», ὅπου ἀνέπτυσε, ὄχι νεωτέραν τινὰ ἀνακάλυψιν ἀλλὰ θεωρίαν κοινοτάτην ἢ ὅποια καταχωρεῖται αὐτοῦσια⁽⁸⁾ εἰς τὴν «Γαλλικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» τοῦ 18ου αἰῶνος. Τῷ 1926 ὁ καθηγητῆς τῆς Ἀνθρωπολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κ. Ι. Κούμαρης, ἐξέδωκε τὸ ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ τότε ἀποθανόντος διδασκάλου

λου του Σ. Μηλιαράκη, ἐπιγραφόμενον: «Αἱ ψυχικαὶ ἰδιότητες τῶν ζώων». Τὸ ἔργον αὐτὸ τὸ προλογίζει ὁ κ. Κούμαρης καὶ μετὰ εὐχαριστήσιν ἀναφέρει ὅτι ὁ Μηλιαράκης μετέδωσε καὶ εἰς αὐτὸν τὰς περὶ ἐξελιξέως σκέψεις του, ὥστε νὰ θεωρήσῃ ὡς καθήκον του ἐπιστημονικὸν νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ τελείως ἀπρηχαιωμένου ἔργου τοῦ ἀποθανόντος.

Κατὰ τὸν κ. Κούμαρην τὸ ζήτημα τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῶν ζώων «τὸ πραγματεῦται ὁ Μηλιαράκης μετὰ τὴν ἐλαφρότητα καὶ χάριν τοῦ ἐρασιτέχνητος καὶ τὴν σοβαρότητα καὶ ἀκριβολόγον διονύχου τοῦ εἰδικοῦ», ἀλλ' ὡς πληροφανεῖται ὁ ἀναγνώστης, τὸν σπουδαιότερον ρόλον παίζει «ἡ ἐλαφρότης καὶ ἡ χάρις». Πράγματι, ἀναγνωρίζει ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ Ψυχοφυσικὴ καὶ ἡ Ζωϊκὴ Ψυχολογία, «ἐπιστήμαι ὅλως νέαι, δὲν προσφέρουσιν εἰσέτι εἰς ἡμᾶς χεῖρα βοηθείας... διότι ἀμφότεραι νεογενᾶ (sic) οὐσα προβαίνεισι πρὸς τὰ πρῶτα βήματα πρὸς βήματα ψηλαφοῦσαι εἰσέτι δοκιμαστικῶς εἰς τὸ μέγα καὶ ἐρεθιστικὸν ἔργον τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀλλὰ, προσέτετε (σ. 2-3), δὲν εἶναι καὶ ἀνάγκη διὰ τὸ ἡμέτερον θέμα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς ἐπιστημονικὰς ταύτας.... ἐρεῦνας» ἀπλοῦστατα, διότι κατὰ τὸν κ. Κούμαρην τὸ θέμα τὸ πραγματεῦεται ὁ Μηλιαράκης «μετὰ ἐλαφρότητα καὶ χάριν».

Τὸ κορυφαίον ἔργον τοῦ ἀναχρονισμοῦ καὶ τοῦ δογματισμοῦ ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν τὸ συναντῶμεν εἰς τὴν νεωτάτην (1935 καὶ 1936) Φυσιολογίαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Σ. Δοντᾶ, ὅστις δὲν θέλει νὰ ὑστερήσῃ τὸ διδασκάλου του καὶ προκατόχου του Ρ. Νικολαΐδου. Μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι, ὡς γνωστόν, ὁ Νικολαΐδης δύο μῆνας πρὸ τῆς ἀσθενείας του, πού κατέληξεν εἰς θάνατον, ἀπεκήρυξε ὅλας τὰς πεπληρωμένας ἰδέας του καὶ ἐζήτησε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν⁽⁹⁾. Ὁ κ. Δοντᾶς παραγνωρίζει κάθε ἰδέαν ἀντίθετον πρὸς τὰς ἀρχὰς του καὶ τὰς θεωρίας του καὶ μάς παρουσιάζει μίαν μονομερῆ ἀποψιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων, χωρὶς κανὲν νὰ ἀναφέρῃ τὰς βαθεῖας καὶ ριζικὰς ἀνασπατάσεις πού γίνονται σήμερα γύρω ἀπὸ τὰ βασικώτερα προβλήματα τῆς Βιολογίας.

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΑΝΑΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

«Ἡ πρότερον λίαν διαδεδομένη ἰδέα, γράφει ὁ κ. Δοντᾶς, περὶ τῆς ἐντὸς τῶν ζώωντων ὀργανισμῶν ὑπάρξεως ἰδίας ζωτικῆς δυνάμεως, μὴ ἀκολουθούσης τοῦ νόμου τῆς ἀνοργάνου φύσεως, κατέπεσε νῦν ἐντελῶς, διότι τοιαύτη ζωτικὴ

(7) J. V. Weissner: Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ Κοσμοθεορία, Περιοδ. Κοσμοθεορία, 1931 σελ. 149.

(8) Π. Τρεμπέλα: Τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς ἐνοίας τῆς ψυχῆς, ἀπάντησις εἰς τὸν «Βιολογικὸν Ἐρρανοῦ» τοῦ κ. Σ. Μηλιαράκη, Ἀθήναι 1917, σ. 15.

(9) Βλέπε Ἐφημερὶς «Πρωτὰ» 1928 καὶ Ζωή, 1928, σ. 296.

(3) Ρ. Νικολαΐδου: Ἡ μηχανικὴ θεωρία τῆς ζωῆς, Ἀθήναι 1900.

δύναμις εἶναι ἀνύπαρκτος⁽¹⁰⁾. Καὶ ὅμως, ἂν ἤθελε νὰ εἶναι ἀμερόληπτος ἐρευνητής καὶ ἀντικειμενικός ὡς συγγραφεὺς καὶ διδάσκαλος, ὄφειλε νὰ μὴ ἀποκρύψει ἀπὸ τοῦ ἀναγνώστου του, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς βαθυτέρας αἰτίας τῶν ζωϊκῶν φαινομένων ἦτο καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ μένῃ ἀλυτὸν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην. Ὅτι πολλοὶ σοβαροὶ καὶ διαπρεπεῖς σύγχρονοι πειραματικοὶ καὶ θεωρητικοὶ ἐρευνηταὶ δέχονται ὡς μυστηριώδη ἀκόμη τὴν ἀρχὴν ταύτην. Ὅτι ἡ σύγχρονος Βιολογία, ἂν καὶ νεωτάτη ἐπιστήμη διέρχεται κρίσιν σήμερον ἀκριβῶς διότι δὲν ἠμπούρει νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ γενικὰ αὐτὰ προβλήματα. Μιά ματιὰ εἰς τὰ σύγχρονα περιοδικὰ τῆς Βιολογίας καὶ τῶν Φυσικῶν ἀκόμη Ἐπιστημῶν⁽¹¹⁾, πείθουν περὶ αὐτοῦ κάθε ἀπροκατάληπτον μελετητὴν, ἡ δὲ σύντομος ἐργασία τοῦ βιολόγου Max Hartmann Philosophie der Naturwissenschaften, Berlin 1937 (Ἡ Φιλοσοφία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν) ἀναφέρει ἐν συντομίᾳ τὰς βαθεῖας καὶ ριζικὰς ἀναστατώσεις πού γίνονται ἀπὸ τὸ 1930 καὶ ἐντεῦθεν γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ὁ κ. Δοντᾶς δὲν ἀφήνει τὸν ἀναγνώστην του νὰ πάρῃ καμμίαν εἰδησιν.

Ἴδου καὶ ἓνα ἄλλο παράδειγμα: Ἐνῶ εἰς τὴν σ. 17 ὁ κ. Δοντᾶς τονίζει ὅτι δύναται νὰ γίνεταί χρῆσις ὑποθέσεων καὶ θεωριῶν, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι κατὰ τὴν διδασκαλίαν πρέπει νὰ ἐξηγορίζονται αἱ θεωρίαι ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα γεγονότα, ἐν τούτοις εἰς τὸν Β' τόμον (σ. 589) συμπεραίνει ὅτι «εἰς τὴν ἀνὸργανον καὶ ὀργανικὴν φύσιν ἰσχύουσιν οἱ αὐτοὶ μηχανικοὶ νόμοι» καὶ ὅτι «ἀπαντα τὰ ὀργανικὰ ὄντα παρήχθησαν ἐξ ἀλλήλων διὰ τῆς ἀπὸ τῶν ἀπλουστέρων εἰς τὰ ἐπιπλοκώτερα ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας τὸν ἀνώτερον κρίκον ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρώπος». Δυστυχῶς ὁ κ. Δοντᾶς παραβαίνει τὴν ὑπόσχεσιν πού δίδει ἀνωτέρω, ἀναφέρει τὰ ὡς ἂν συμπεράσματα ὡς ἐπιστημονικὰς ἀληθείας, ἐνῶ εἶναι ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι τὰς ὁποίας δέχεται μικρὰ μόνον μερὶς ἐρευνητῶν, ἐνῶ ἄλλοι, πολλοὺς τῶν ὁποίων νομίζομεν ὅτι θὰ σέβεται καὶ ὁ συγγραφεὺς, ὅπως π. χ. τοὺς Hertwig, Hartmann, Driesch, Spemann, Bavink, Beurlen, Dürken ἔχουν ριζικὴν διάφορον γνώμην ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν συμπερασμάτων.

Εἰδικώτερον μάλιστα διὰ τὸν H. Spemann (βραβεῖον Νόμπελ) εἶναι γνωστὸν πόσῃ ἐντύπωσιν προεκάλεσεν εἰς τοὺς δι-

εθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐπιστήμων αὐτὸς πού ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ τελευταῖος ἀξίος λόγου ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας τῆς μηχανιστικῆς ἀντιλήψεως τῶν φαινομένων τῶν ζῶντων ὀργανισμῶν, ἐγκατέλειπε πλὴν καὶ αὐτὸς τὰς ἰδέας ταύτας, ὅπως δεικνύει, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματά του, καὶ τὸ περιπούδαστον ἔργον του Embryonic Development and Induction πού ἐξέδωκε τὸ 1938. Ποίαν ἀπήχουσιν εἶχεν ἡ μεταστροφή αὐτῆ τοῦ Spemann, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰς κριτικὰς πού ἔγινον διὰ τὸ βιβλίον τοῦτο ὑπὸ ἄλλων ἐπιστημόνων⁽¹²⁾.

Αἱ αὐταὶ ἰδέαι ὑπεστηρίχθησαν ἐσχάτως⁽¹³⁾ καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴν τῆς ὀφθαλμολογίας κ. Γ. Κοσμετάτου, τὰ δὲ ἀσυγχρόνιστα καὶ ἀντιεπιστημονικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου τούτου ἀναφέρονται εἰς εἰδικὸν ἄρθρον τῶν «Ἀκτίνων» τοῦ 1940 σ. 22-25.

Ὁ γνωστός γερμανὸς φιλόσοφος Paulsen ὅταν ἀνέγνωσε τὸ περὶ ἀνιγμάτων τοῦ κόσμου βιβλίον τοῦ Χαϊκελ εἶπε τὰ ἑξῆς: «Ἀνέγνωσα τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ ἐκοκκίνησε τὸ πρόσωπόν μου ἀπὸ ἐντροπὴν. Καὶ εὐρίσκομαι εἰς ἀπορίαν ὅταν σκέπτομαι πῶς ἦτο δυνατόν ἓνα τοιοῦτο βιβλίον νὰ γραφῆ, ἐκτυπωθῆ, πωληθῆ, ἀγορασθῆ, θαυμασθῆ καὶ πιστευθῆ ὡς ἐπιστημονικὸν παρὰ λαοῦ ἔχοντος ἓνα Kant, ἓνα Schiller, ἓνα Goethe, ἓνα Schopenhauer καὶ τούτους ἄλλους». Καὶ εἰς μὲν τὴν Γερμανίαν, ἀπὸ πρὸς στιγμὴν ἐθαυμάσθη ὁ Χαϊκελ καὶ οἱ ὁπαδοὶ του, ἐν τούτοις πολὺ σύντομα κατεδικάσθη ἡ διδασκαλία του μὲ τὸν αὐστηρότερον τρόπον⁽¹⁴⁾. Τί θὰ ἔλεγον ἴσως ὁ Paulsen ἂν ἔξῃ διὰ νὰ ἴδῃ ὅτι σύγχρονοι Ἑλληνες ἐπιστήμονες διδάσκουν ἀπὸ ἐπιστήμων βημάτων παραδοξολογίας πού διὰ μερικὰ ἔτη πρὸ τοῦ 1890, εἶχαν κάποιαν πέρασιν ὡς πιθανὰ καὶ ἀληθοφανεῖς θεωρίαι καὶ ὑποθέσεις;

ΤΑ ΛΙΜΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ποῦ εἴμπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ φανατικὴ προπαγάνδα μὲ τὸ περίβλημα τῆς ἐπιστήμης ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἀκόλουθον παράδειγμα: Ὁ καθηγητὴς τῶν ἑπιστημῶν ἔργων εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Α. Γκίνης, ἐθεώρησε καθήκον του νὰ προσφέρῃ τὰ ἐκ τῆς εἰδικότητος πού φῶτα διὰ τὸ ζήτημα τῆς Ἑθνικῆς

(12) Πρβ. Περιοδικὸν Nature, vol. 143 (1939) p. 44-45.

(13) Γ. Κοσμετάτου: Ἐπίκαιρά τινα βιολογικὰ ζητήματα, Ἀθῆναι 1939.

(14) Μία σύντομος τῆς κριτικῆς αὐτῆς παρὰ Α. Messer: Geschichte der Philosophie 6-7 ἔκδ. 1923 IV σ. 98.

Ἐκπαιδεύσεως ὅταν τὸ 1919 ἀπήύθυνε δι-
αμαρτυρίαν πρὸς τὸν τότε Μητροπολίτην Ἀθηνῶν διὰ τῆς ὁποίας ἀποφαινέται ὅτι «Ἐκπαιδεύσεις καὶ Ἐκκλησία, Παιδεία καὶ Θρησκεία καλῶς μὲν εὐρίσκονται εἰς σχέσιν ὅπου καὶ ὅταν τὸ Ἔθνος δουλεῖ, οὐδεμίαν ὅμως πρέπει νὰ ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν ὅπου καὶ ὅταν τὸ Ἔθνος ἀνακτᾷ τὴν ἐλευθερίαν του». Ὁ Γκίνης θέλει τὴν Παιδείαν νὰ βασιλεύει ἐπὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, διότι οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅταν ἀκόμη φαίνονται προοδευτικοί, ὡς ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀντιλήψιν, τὴν ὁποίαν χαρακτηριστικῶς συντηρητικότης καὶ προσήλωσις εἰς τὴν παράδοσιν» εἶναι ἐπικίνδunami εἰς τὴν ἐκπαιδεύσιν. Ἀναιρῶν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τούτους ὁ τότε Μητροπολίτης καὶ κατόπιν Πατριάρχης Μελετίου Μεταξάκης διερωτᾷται «πῶς ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ κληρὸς ἐνῶ πάντοτε ἦσαν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν καὶ ἀντιλήψιν ἐφ' ὅσον μὲν τὸ Ἔθνος ἦτο δοῦλον προσέφεραν ἀναμφισβήτητως μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐκπαιδεύσιν του, μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασίν του θὰ καταστῶν δι' αὐτὴν ἐπιβλαβεῖς;»⁽¹⁵⁾. Ἴσως ἡ εἰδικότης τοῦ καθηγητοῦ Γκίνη ἐπὶ θεμάτων τῆς Λιμενικῆς θὰ τοῦ εἶδεν τὴν λύσιν εἰς τὴν ἀπορίαν!

Καὶ ὅμως ὄλιγους μῆνας προηγουμένως ὁ καθηγητὴς τῆς Φυσικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ Πολυτεχνεῖῳ κ. Κ. Μαλιτζῆς διεκήρυττεν ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημιακοῦ βήματος τὰ ἑξῆς: «Μεθ' ὅλην λοιπὸν τὴν δικαίαν ὑπερηφάνειαν τῆς ἐπιστήμης, τὴν ἀπὸ τῶν τελειοθεσιῶν γιγαντιαίων προόδων πηγάζουσαν, μεθ' ὅλην τὴν αὐτοπεποίθησιν ἐν τῇ δράσει τῆς περιοχῆς τῆς καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά εἰς πᾶν ὅτι σχετίζεται πρὸς τὰ παντοειδῆ φαινόμενα τῆς Φύσεως, δὲν δύναται αὐτὴ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐπαρκὴς διὰ τὸν ἄνθρωπον, διότι ἀδυνατεῖ νὰ τοῦ παράσῃ ὅτι δὲν περιέχει, λ. χ. τὴν καλωσύνην, τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν ἐθελουσίαν, τὴν καλλιτεχνικὴν ἔμπνευσιν, δηλαδὴ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ὠραῖον»⁽¹⁶⁾.

Θὰ ἠδυνάμεθα ἀκόμη ὡς δεῖγμα διὰ τὸν καθήφορον πού εἶχαμεν παρῆν ν' ἀναφέρωμεν τὸν καθηγητὴν τῆς Γεωλογίας, Παλαιοντολογίας καὶ Ζωολογίας Θ. Σικοῦφον, ὅστις πολλὰς γενεὰς θεωρητικῶν ἐπηρεάσε με τὰς ὑλιστικὰς θεωρίας του καὶ τὰς ἀπρεπεῖς του ἐκφράσεις δι' ὅσα σεμνὰ, σεβάσματα καὶ τίμια διετήρησε διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος. Οἱ φυσικοὶ καὶ οἱ ἰατροὶ τῶν νεωτέρων γενεῶν

διατηροῦν ζωηρῶς εἰς τὴν μνήμην τῶν τὴν ὄλην του διδασκαλίαν εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ὁποίας καὶ ἡμεῖς οἱ ἄνδρες ἐκοκκινίζομεν ἀπὸ ἐντροπῆς δι' ὅσα ἐξήρχοντο ἀπὸ τὸ στόμα ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου.

Καθαρῶς ὑλιστικαὶ εἶναι καὶ αἱ ἀντιλήψεις τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Ζέγγελη τὰς ὁποίας ἐπὶ μακρὰν σειράν ἐτόν ἀναπτύσσει καὶ διακηρύττει διὰ διαλέξεων καὶ δημοσιευμάτων. Ἐλπίζει ὅτι εἰς τὸ μέλλον τὸ πείραμα θὰ μᾶς ἀπαντήσῃ ἐφ' ὅλων τῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ εἰς τὸν ὑλισμὸν καὶ τώρα ἀκόμη, κάθε δὲ ἀνακάλυψιν καὶ πρόοδον τῆς ἐπιστήμης ζητεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ σύμφωνα πρὸς τὰς ὑλιστικὰς προϋποθέσεις ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἀναχωρεῖ. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναφερθῆ ἔδω ὅτι ὁ κ. Ζέγγελης, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς προαναφερθέντας προπαγανδιστὰς τοῦ ὑλισμοῦ, γνωρίζει καὶ τὰς ἀντιθέτους ἀπόψεις τὰς ὁποίας μετὰ ἀκριβείας, ἂν καὶ ὄχι μετὰ πληρότητος ἀναφέρει. Ἐκθέτει π. χ. τὰς μεταφυσικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Descartes, τοῦ Boule, τοῦ Νεύτωνος, τοῦ Pasteur, τοῦ Pascal, τοῦ Ramsay καὶ ἄλλων διὰ τοὺς ὁποίους γράφει ὅτι «ἐνεφύθησαν νέαν πνοὴν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἡ ὁποία ἔδωσε τῇ ζωῇ εἰς τὴν σημερινὴν ἐπιστήμην»⁽¹⁷⁾. Ἀποτελεῖ βεβαίως αὕτη ἡ παράθεσις τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸν ὑλισμὸν γνώμων ἑμῶν μίαν ἀπαρχὴν ἀντικειμενικότητος, ἔνα πρῶτον βῆμα ἀπὸ τῆς ὑλιστικῆς προπαγάνδας πρὸς τὴν ἐπιστήμην.

Καὶ αὐτοὶ μὲν εἶναι οἱ κυριώτεροι ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν πού ἠθέλησαν νὰ ἐξέλθουν τοῦ πεδίου τῆς εἰδικότητος τῶν καὶ νὰ κάμουν ὑλιστικὴν μεταφυσικὴν ἰσχυριζόμενοι ὅτι τάχα κάμουν ἐπιστήμην. Κοντὰ εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ μερικοὺς ἀκόμη πού εἶναι ὁπαδοὶ τῆς ὑλιστικῆς θεωρίας, ἀλλὰ διὰ πολλοὺς λόγους δὲν ἐμφανίζονται δημοσίᾳ.

ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΘΕΤΟΣ ΟΨΙΣ

Παρὰ ταῦτα ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως, ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τὰς ὑλιστικὰς προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος δὲν ἀφήκεν ἐντελῶς ἀνεπηρέαστους τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἰσα-ἴσα ἡ ὑγιὴς πνευματικὴ θεώρησις τοῦ κόσμου, ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν ὁρίων μεταξὺ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, πειράματος καὶ στοχασμοῦ, ἐνέπνευσε καὶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας ὄλιγους μὲν, ἀλλὰ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης.

(17) Κ. Ζέγγελη: Ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν φύσιν, Ἀθῆναι 1931 σ. 158.

(10) Σ. Δοντᾶ: Φυσιολογία, τόμ. Α' ἔκδ. Β'. Ἀθῆναι 1935 σελ. 15.

(11) Βλ. π. χ. «Scientia», Die Naturwissenschaften, Forschungen und Fortschritte z. ἄλ.

(15) Ἐκκλ. Κηρυξ, 1919, σ. 478.

(16) Κ. Μαλιτζῆς: Ὁ ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἀθῆναι 1919 σ. 9.

Θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸν πρὸ δλίγων ἐτῶν ἀποθανόντα καθηγητὴν τῆς Ἀστρονομίας Δημήτριον Αἰγινίτην. Εἰς τὸν προεδρικὸν τοῦ λόγον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τῷ 1929 ὁ Αἰγινίτης ἀνέπτυξε τὸ θέμα τῆς «ἐξελίξεως τῶν κόσμων» εἰς τὸ ὅποιον διετύπωσε βαρυστημῶντος γνώμας πού πρέπει νὰ εἶναι ἡ χρυσὴ βᾶσις κάθε ἀληθοῦς ἐπιστήμονος. «Ἡ ἀφθαρσία τῆς ὕλης, εἴ- πεν, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ βᾶσις ὕλης φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὕλισμοῦ, ἀποδεικνύεται ἤδη ἀνυπαρκτος. Ἀπροσδοκί- τως δὲ ἡ φιλοσοφία αὕτη ἐχρησκόπησε καὶ ἔπεσον ὑπὸ τὰ θανάσιμα πηγάματα τῶν ὑλιστικωτέρων ἐπιστημῶν, ἥτοι τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Χημείας, ἀκριβῶς δηλ. ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἀλλοτε ἀπετέλουν τὰς θεμελιώδεις βᾶσεις τῆς» (18).

«Τί εἶναι ἡ ζωὴ; ἐρωτᾷ. Εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ οὐδεὶς ἠδυνήθη μέχρι τοῦδε καὶ οὐδεὶς θὰ δυνήθῃ ποτὲ νὰ ἀπαντήσῃ. Ὅσον περισσότερο τὴν μελετῶμεν, τόσο περισσότερο τὴν ἀγνωρίζομεν.... Τὸ μόνον ὅπερ ἐθεοδώθη ἀσφαλῶς, εἶναι: ὅτι ἡ αὐτόμα- τος γένεσις εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατος» ὅτι ἐκ τῆς ὕλης μόνος εἶναι ἀδύνατον νὰ προ- κύψῃ ἡ ζωὴ ὅτι μόνη ἡ ζωὴ δύναται νὰ δη- μιουργήσῃ τὴν ζωὴν» (19).

Ἀπὸ ἐκθέτει τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς Βιολογίας πού ἀναφέρονται εἰς τὴν συγκρότησιν καὶ λειτουργίαν τοῦ κυττάρου γράφει (σ. 25) τὰ ἑξῆς:

«Ἐν τῇ ἐπιστῇμῃ κατὰ τὰ τελευταῖα ἐ- τη ποικίλα φαινόμενα καὶ γεγονότα ἐξή- λειψαν πλέον ἐντελῶς τὴν πίστιν πρὸς τὰς ὑλιστικὰς ἰδέας! Καὶ αὐτοὶ οἱ φανατικώ- τεροι τῶν ὑλιστῶν καὶ οἱ ἐφεκτικώτεροι τῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων δὲν δύναται νὰ μὴ ἀναγνωρίσουν, ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, τῆς σκέψεως, τῆς ψυχῆς, τὰ παρατηρούμε- να ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι ἀδύνατον νὰ προ- ἦλθον αὐτομάτως ἐκ τῆς ὕλης, ἥτοι ὅτι εἴ- ναι ἀδύνατον νὰ ἤρχισεν ἀπ' ἐαυτῆς νὰ αἰ- σθάνεται, νὰ σκέπτεται, νὰ ὀμιλῇ καὶ ἐν γένει νὰ ζῇ. Ἡ τοιαύτη αὐτόματος μετα- μόρφωσις τῆς νεκρᾶς, ἀνοργάνου, ἀναισθη- τοῦ καὶ ἀνευ νόου ὕλης, ἀνευ σκέψεως, ἀ- νευ συνειδήσεως ὕλης εἰς ὄργανικὸν ὄν ἔ- χον συνείδησιν, διάνοιαν, σκέψιν, αἰσθήμα- τα καὶ ὄργανισμὸν ἐν γένει τόσο τέλειον, τόσο ἀρμονικόν, τόσο σκοπιμῶς λειτουρ- γοῦντα, ἐὰν δὲν εἶναι παραλογισμὸς, εἶναι θαῦμα, τὸ ὅποιον μόνη ἡ ζωογόνος πνοὴ ἐνός Θεοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ».

(18) Δ. Αἰγινίτου: Πανεπιστημικὴ Συνε- δρία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1929, σελ. 17.
(19) Ἐν. αὐ. σ. 22.

«ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ, ΑΡΑ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ.»

Καὶ συμπεραίνει:

«Ἐν τῇ ἐπιστῇμῃ ἀπαντῶνται σοβαρὰ ἐνδείξεις, ἀν ὄχι ἀποδείξεις, ἀναγοροῦσαι ἰσχυρῶς ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἀνωτέρας Δη- μιουργικῆς Δυνάμεως ἐν τῷ Κόσμῳ: οὐδε- μία δὲ ἐνδείξεις καὶ ἔτι μᾶλλον οὐδεμία ἀ- πόδειξις ὑπάρχει ἐν αὐτῇ ἀποδεικνύουσα τὸ ἀντίθετον. Καὶ ἐν οὐδεὶς ἠδυνήθη μέχρι τοῦδε, οὔτε θὰ δυνήθῃ ποτὲ νὰ ἀποδείξῃ; τίς, ὁποῖος καὶ πῶθεν ὑπάρχει ὁ Δημιουργὸς τοῦ Κόσμου, οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ ἰσχυ- ρισθῇ, ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει. Σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχει Θε- ὸς» (20).

Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἀντιμετώπι- σε τὰ μεγάλα προβλήματα καὶ ὁ πρὸ τι- νος ἀποθανὼν καθηγητὴς τῆς Χειρουργι- κῆς Κ. Μέρμηγκας, ὁ ὁποῖος διὰ συγγραμ- μάτων καὶ διαλέξεων ἐνάπιον πολυπληθῶν ἀκρατηρίων πάντοτε, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ μαθημάτων του, ἐζήτηε νὰ μεταδώσῃ εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν νε- ολαίαν τὴν πίστιν εἰς τὰς πνευματικὰς, ἐ- πιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀρχάς. «Οὐ- δὲν ἄλλο ἀνεχάιτισε καὶ ἠμπόδισε τὴν ἐ- πιστημονικὴν πρόδον, γράφει, ὅσον ἡ ἀλ- ληλομαχία τῶν λαῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀ- πορρέουσα ἀναστάσις καὶ καταστροφή ἄλλὰ καὶ οὐδὲν ἄλλο θὰ ἐξυτηρέει τὴν ἐπιστῇμῃν τοσοῦτον τελεσφόρος, ὅσον ἡ ἐ- πικράτησις καὶ γενικὴ διαδόσις τοῦ ἀλη- θοῦς χριστιανισμοῦ, ὅςος διετυπώθη καὶ ἐ- σφραγίσθη διὰ τῆς θυσίας τοῦ Θεανθρώ- που» (21).

«Ἡ θρησκευτικὴ πίστις, γράφει περαι- τέρω (σ. 478-79) εὐρίσκεται πολὺ πλησι- ἔστερον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην λογικὴν, ἀλ- λά καὶ τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἢ ἡ φιλοσοφία (ἔννοεῖ, φυσικὰ, τὴν ἀρνητικὴν φιλοσοφίαν). Ἡ Θρησκεία συνο- δεύει καὶ αὕτη τὸ πνεῦμα πέραν τῶν ὀρί- ων τοῦ ἐξερρευτοῦ, οὐχὶ ὅμως ἵνα ταλα- νίσῃ αὐτό, ὡς πράττει ἡ φιλοσοφία, δι' ἀ- συστάτων καὶ φανταστικῶν ἰσοματισμῶν, ἀλλ' ὅπως προσφέρει πρὸς αὐτὸ ὡς ἀντάλ- λαγμα τῆς ἀγνωσίας τὴν εἰρηνευτικὴν καὶ παρήγορον γαλήνην τῆς πίστεως».

«Εἶναι λοιπὸν ὁ Χριστιανισμὸς, γράφει ἀλλοῦ, τὸ ἀναγκαῖον στοιχεῖον στήριγμα καὶ ἡ ἐλπίς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐφ' ὅσον αὕτη ὀφείλει νὰ διεξαγάγῃ τὸν μέγαν αὐ- τὸν βιολογικὸν ἀγῶνα πρὸς ἐξέφωσιν ὑπὲρ τὴν κτηνώδη διαβίωσιν. Ἡ ἀνθρωπότης ἔ- χει ἀπόλυτον ἀνάγκην τὸν στήριγμα τοῦτου διὸ καὶ προσφέρουν κακίστην ἐκ-

(20) Μν. ἔργ. σ. 28.

(21) Κ. Μέρμηγκα: Ἱστορία τῶν Ἐπι- στημῶν, Ἀθῆναι 1940 σ. 34.

δοῦλευσιν πρὸς αὐτὴν οἱ ὑπερφίαλοι ἐκεί- νοι σοφοί, οἵτινες, ἐπειδὴ κρίνουν ἑαυτοὺς ἱκανοὺς ὅπως ἐπαρκέσουν εἰς τὰς ἀπαιτή- σεσις τῆς ἠθικῆς ζωῆς, θέλουν νὰ μεταδώ- σουν τὴν ἀπιστίαν των καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους. Διὰ τὴν ἀνοσίαν τῶν σοφῶν τοῦτον ἐγράφησαν οἱ λόγοι τοῦ διασημοῦ ψυχιάτρου Von Monakow: «Ἐννοιοὶ καὶ ἀ- ξίαί, ἅς θεωροῦμεν ὡς τι ἱερόν, ἀνεξερευ- νητόν, ἠθικῶς ἀγνόν, ὑπέροχον, ἰδεώδες, σεβάσιμον κλπ., εἶναι διὰ τὸν ἄθεον καὶ ὑ- λιστὴν ἀγνωστοὶ καὶ ξέναί τοιουτοτρόπως περιπίπτει οὗτος εἰς ἀδιέξοδον κατὰ τὰς περιπτώσεις ψυχικῆς συμφορᾶς, καθ' ἃς ἄλλοι ἀνθρώποι, ἐμφοροῦμενοι θρησκευτι- κῆς πίστεως ζητοῦν ν' ἀντλήσουν ἐξ αὐτῆς τὴν γαλήνην καὶ λύτρωσιν των καὶ τὴν ἐ- πανάκτῃσιν τῆς ἐνδομύχου εὐτυχίας τῆς ζωῆς».

Θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῇ ἀκόμη τὸ μι- κρὸν τεῦχος «Θεὸς καὶ Ἐπιστῇμη» (Ἀθῆ- ναι 1928) τοῦ Α. Κουσιδου, διατελέσαντος καθηγητοῦ ἐν τῷ Πολυτεχνεῖῳ, τὸ ὅποιον ἐξήσκησε πολὺ καλὴν ἐπίδρασιν μεταξύ τοῦ μορφωμένου καὶ διανοουμένου κόσμου.

ΗΘΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἀναφέρομεν ἀκόμη δύο ἐκ τῶν συγ- χρόνων ἐκπροσώπων τῶν Φυσικῶν καὶ Μα- θηματικῶν Ἐπιστημῶν πού καταπολεμοῦν τὸν ὕλισμὸν καὶ ὀμολογοῦν τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεόν. Ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Μαλτέζος εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του γράφει (σ. 6) τὰ ἑξῆς: «Δύναται ἡ ἠ- θικὴ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν Θρησκείαν; ἀ- σφαλῶς ὄχι! διότι δι' ἁπλῶν κανόνων, οὐδὲν διδάσκει ἢ ἠθικὴ δὲν ἀναπληροῦται ἡ πί- στις, δὲν καθίσταται ὁ ἀνθρώπος ὄντως ἠ- θικός, δὲν ἀποκτᾷ τὰς δυνάμεις ἀντιστά- σεως κατὰ τοῦ πονηροῦ περιβάλλοντος, τὰς ἀναγκαῖας ἰδίαι ἐν δυσχειμέρῳ ὥρα τοῦ βίου. Ἐξ ἄλλου, τινὲς φιλόσοφοι τῶν δύο παρελθόντων αἰῶνων, συνεχίζοντες τὰς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων ἀτομιστῶν, ἐνό- μισαν ὅτι ἡ Ἐπιστῇμη τῆς Φύσεως εἶναι ἰ- κανὴ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν Θρησκείαν. Ἐτεροὶ μάλιστα, ὡς ὁ Haeckel, θαυμάζον- τες τὰς μεθόδους καὶ τὰς καταπλησσοῦ- σας κατακτήσεις τῆς Ἐπιστῇμης, ἴδρυσαν τὴν θρησκείαν τῆς Ἐπιστῇμης, τὸν μ. ο. ν. ὅν, ἐπὶ τῶν ἐρευνῶν τῶν θρησκείων. Δύ- νηται, κύριοι, τοῦτο νὰ συμβῇ ποτέ; Πρὸς τοῦτο ἔδει ἡ ἐπιστῇμη νὰ εἶναι καλὴ καὶ ἠθικὴ. Συμβαίνει τοῦτο; Ἀσφαλῶς ὄχι».

Ἐξ ἄλλου ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀστρονο- μίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κ. Σ. Πλακίδης ἐπικοινωνήσας διὰ γενικῶν διαλέξεων πρὸς τοὺς φοιτητάς, μετὰ τῶν ἄλλων ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Παρ' ὅλα τὰ ἀντίθετα ὑλιστικὰ κη- ρύγματα διαφόρων καινοτομοῦντων δῆθεν δοκησιολόγων καὶ κενωδῶν, εἶναι ἀπολύ-

τως ἀδύνατον εἰς τὸν ἀληθῆ ἐπιστήμονα τὸν ἐρευνῶντα τὸ ἀχανὲς νὰ κωφεύσῃ εἰς τὸ ἐνδύμνον θρησκευτικὸν συναίσθημα. Μεταξὺ ὄλων τῶν διαφόρων ἐπιστημόνων ὁ ἀστρονόμος ἔχει πάντα λόγον εὐρυτάτης ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ βαθυτάτης ἐν τῇ ψυ- χῇ του φιλοσοφίσεως τοῦ συναίσθηματος τοῦτου. Ἄν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἐσσεβῆς ἀνυ- μνοῦν καὶ δοξάζουν τὸν Πλάστην εἰς τοὺς ναοὺς, ἀναπέμψοντες αἴνους πρὸς δόξαν τοῦ Πανσφύρου Δημιουργοῦ, παρὰ τὸν φα- κὸν τοῦ τηλεσκοπίου ὁ ἐμπνευσμένος τῶν ἀστρων μελετητὴς ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν πᾶν ὅ,τι κατὰ τὸν εὐλογητότατον τρόπον «δι- ηγεῖται» δόξαν Θεοῦ» (22).

Εὐτυχῶς μετὰ τῶν ζώντων ἐκπροσώ- πων τῶν θετικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὰ ἀνώ- τερα Ἐκπαίδευτήρια τοῦ Κράτους μας ὑ- πάρχουν ἀκόμη καὶ ἄλλοι πού ἔχουν σα- φῆ ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθοῦς θέσεως τὴν ὁ- ποίαν ἔχει ἡ ἐπιστῇμη ἐμπρὸς εἰς τὰ μετα- φυσικὰ προβλήματα. Διὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ ἕνα μικρὸν τεῦχος (23) τοῦ «Ἀκαδημαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Συνδέσμου» εἰς τὸ ὅποιον καταχωροῦνται γνῶμας δεκάδος Ἑλλήνων διακεκριμένων ἐπιστημόνων. Ἀ- ναφέρομεν μερικούς: Καθηγητὰ τοῦ Πανε- πιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοί: κ.κ. Μ. Γε- ρουλάνος, Ἐμ. Ἐμμανουήλ, Μ. Καταράς (ἀποθανὼν πρὸ τινος), οἱ καθηγητὰ τοῦ Πολυτεχνεῖου κ.κ. Κ. Βέης ἀκαδημαϊκός, Ι. Δοαίνης, Π. Ζαχαρίας καὶ ἄλλοι. Ὑ- πάρχει ἀσφαλῶς καὶ μία ἄλλη μερὶς ἐπι- στημόνων εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἐδόθη ἴσως ἡ εὐκαιρία νὰ λάβουν ἐνσυνειδητὸν καὶ σα- φῆ στάσιν ἀπέναντι τῶν γενικῶν προβλη- μάτων καὶ νὰ ἐκφράσουν τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀν- τιλήψεις των.

Δὲν ὑπάρχει ἐπ' αὐτοῦ καμμία ἀμφιβο- λία, τοσοῦτῳ μᾶλλον ὅσῳ ἡ στρόφη καὶ ὁ πνευματικὸς ἀνεμος πού πνέει ἰδίως ἀπὸ δύο δεκάδων ἐτῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν θὰ σημειώσῃ καὶ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν ἀνά- λогον ἀντίκτυπον. Ὅταν μάλιστα πρωτο- πόροι εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν εἶναι ἐπιστήμο- νες τῆς ἀξίας τοῦ Planck, τοῦ Hartmann, τοῦ Jordan, τοῦ Driesch, τοῦ Mie, τοῦ Bavink, τοῦ Eddington, τοῦ Jeans, τοῦ Milne, τοῦ Birkhoff, τοῦ Compton, τοῦ Flemming καὶ ἄλλων διασημῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, τὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι λί- αν καρποφόρα καὶ τὸ μέλλον πολὺ παρή- γορον, ὡς πρὸς τὴν πρόδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν χώραν μας.

ΣΕΡΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ

(22) Σ. Πλακίδου: Ἡ Ἀστρονομία καὶ τὸ Θρησκευτικὸν Συναίσθημα, Ἐκδ. Β'. Ἀθῆναι 1937 σ. 19.

(23) Ὁ τίτλος του εἶναι: Οἱ σοφοὶ περὶ Θεοῦ καὶ Θρησκείας, Γ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1938.

ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΤΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ποῖοι γὰ εἶναι ἄρα γε οἱ εισηγηταὶ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα; Νὰ ἔνα ἐρώτημα πολὺ ἐνδιαφέρον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις θὰ ἐδυσκολευόντο νὰ δώσουν ἀπάντησιν ὄχι μόνον οἱ μὴ ἀσχολούμενοι μετὰς θετικὰς ἐπιστήμας, ἀλλ' ἴσως καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸν, αἱ νέαι περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ σύμπαντος ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας ἐπανέφερον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ὑπεστήριξεν ἐνθέρμως ὁ Κοπέρνικος, αἱ ἀνακαλύψεις ποὺ ἠκολούθησαν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖον, τὸν Κέπλερ, τὸν Νεύτωνα, τὸν Καρτέσιον, τὸν Πασκάλ καὶ μερικοὺς ἄλλους φυσιοδίφας, συνετέλεσαν ὥστε διαρκούντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος νὰ δημιουργηθῇ μία ἀληθινὴ ἐπανάστασις εἰς τὴν Ἐπιστήμην. Ἡ Ἑλλάς βεβαίως ὑπὸ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας εὕρισκετο τότε δὲν ἠδύνατο νὰ συμμετέχῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν κίνησιν ταύτην, μολοντί δὲν ἔπαυσαν νὰ ὑπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα λογίων ποὺ ἀνεμυγνύοντο ἐνεργῶς εἰς αὐτήν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ β' ἡμῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μία ἐκτάκτως ἀξιόλογος ἐπιστημονικὴ ζύμωσις ἀρχίζει νὰ γίνεται καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Συγγράμματα αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ κυκλοφοροῦν εἰς τὰ χέρια τῶν νεαρῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ μέθοδος τοῦ πειράματος καὶ τῆς παρατηρήσεως εἰσάγεται εἰς τὰς σχολὰς τῆς Ἑλλάδος. Μὲ μίαν λέξιν αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι ἀρχίζουν τότε νὰ διδάσκονται ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὸσον συγχρονισμόν καὶ τοιαύτην ἐνημέρωσιν, ὥστε εἰς πλείστα σημεῖα νὰ συναγωνίζεται ἐν προκειμένῳ ἡ Ἑλλάς τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐπιστημονικὰ κέντρα. Ποῖοι λοιπὸν ἦσαν οἱ πρωτεργάται τῆς κινήσεως αὐτῆς; Ὅσον καὶ ἂν φανῇ ἴσως εἰς μερικοὺς παράδοξον, εἶναι ὅμως γεγονός, ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τῆς νεωτέρας ἐπιστημονικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι καὶ εισηγηταὶ τῶν θετικῶν

Ἐπιστημῶν εἰς τὴν χώραν μας ὑπῆρξαν δύο Ἕλληνες κληρικοί: ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ποὺ λάμπουν εἰς τὸ ἑλληνικὸν στερέωμα ἀπὸ δύο ἤδη αἰώνων.

Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, γεννηθεὶς τῷ 1716, ἤκουσε τὰ πρῶτα μαθήματα ἐν Κερκύρᾳ καὶ μετὰ ταῦτα εἰς Ἄρταν καὶ Ἰωάννινα. Μετέθῃ κατόπιν εἰς Παταβίαν τῆς Ἰταλίας πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του, ἐκεῖ δὲ ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Λατινικῆς, τῆς Ἰταλικῆς καὶ τῆς Γαλλικῆς. Ἀργότερον εἰς τὰς γλώσσας ταύτας προσέθεσε τὴν Γερμανικὴν, τὴν Ἑβραϊκὴν, Χαλδαϊκὴν, Τουρκικὴν, Ἀραβικὴν καὶ τὴν Ρωσικὴν! Εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν προχειρίζεται εἰς διάκονον καὶ διορίζεται κατ' ἀρχὰς μὲν σχολάρχης τῆς Σχολῆς Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνέδειξε πλείστους ὄσους μαθητὰς, οἵτινες διέπρεψαν ὡς διδάσκαλοι καὶ κληρικοὶ (*), ἔπειτα δὲ διευθυντὴς τῆς Σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων, ἡ ὁποία καὶ λαμβάνει νέαν πνοήν. Προικισμένος μετὰ ἐξαιρετικὰ διανοητικὰ προσόντα ἐπεβάλλετο εἰς πάντα μετὰ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὸν εὐγλωττίαν καὶ πολυμαθειαν.

Εἰς Ἰωάννινα ἤρχισε νὰ διδάσκη τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Leibnitz καὶ τοῦ Wolff, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ἐμπειριοκρατικὴν θεωρίαν τοῦ Locke. Ἦθελε διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν τὰ ἐπικρατοῦντα ἐν Εὐρώπῃ πνευματικὰ ρεύματα καὶ νὰ διεγείρῃ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς διὰ τὴν μελέ-

(*) Γ. Αἰνιᾶνος: Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων Ε. Βουλγάρεως, Ἀθήναι 1838 σελ. ιγ'.

την καὶ ἔρευαν τῆς φύσεως. Εισηγεῖται λοιπὸν τὸν νεώτερον ἐπιστημονικὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν καὶ ἀστρονομικῶν ζητημάτων, ποὺ ἐπιτυχάνεται μετὰ τὸ πείραμα, τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν ἐπαφήν ἡμῶν μετὰ τῆς φύσεως. Οἱ ἐπιστήμονες τῶν Ἰωαννίνων μετὰ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν σοφόν, ἀλλὰ συντηρητικὸν μαθηματικὸν Μπαλάνον Βασιλόπουλον, δημιουργοῦν ζητήματα εἰς βάρος τοῦ νεωτερίζοντος Εὐγενίου. Φεύγει λοιπὸν οὗτος εἰς τὴν Κοζάνην, ὅπου συνεχίζει τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλ' ἡ διαρκῶς ἐπεκτεινομένη φήμη του τὸν φέρει μετ' ὀλίγον διευθυντὴν τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς, κατόπιν εἰδικῆς προσκλήσεως τοῦ Πατριάρχου Κων' πόλεως Κυρίλλου.

Ἐκεῖ ὁ Εὐγένιος διδάσκει ἐπὶ πέντε ἔτη Φιλοσοφίαν, Μαθηματικά, Φυσικὴν, Ἀστρονομίαν, καὶ οἱ μαθηταὶ ἀριθμοῦνται εἰς ἑκατοντάδας. Εἰς τὴν πόλιν τῆς εἰσόδου τῆς Σχολῆς, μιμούμενος τὸν Πλάτωνα, θέτει τὴν ἐπιγραφὴν:

Γεωμετρήσων εἰδίτω, οὐ κωλύω.

Τῷ μὴ θέλοντι συζυγῆσω τὰς θύρας (**).

Τὴν ἐποχὴν ὅμως αὐτὴν ἐξεδηλώθη πλήρως ἡ ἀντίθεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Βασιλόπουλον ποὺ κατὰ βάσιν ἦτο σύγκρουσις δύο κοσμοθεωριῶν. Τῆς παλαιᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ ἐξέπνεε, καὶ τῆς νέας ποὺ ἠγωνίζετο νὰ μεταφυτεύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Βούλγαρις. Ὁ Βασιλόπουλος, γνωρίζων τὴν στοιχειώδη Γεωμετρίαν ἐνόμισεν ὅτι ἔλυσε τὸ περίφημον πρόβλημα: «Δύο εὐθειῶν δοθεισῶν, δύο μέσας ἀναλόγους εὕρειν κατὰ συνεχῆ γεωμετρικὴν ἀναλογίαν». Τὴν λύσιν αὐτὴν δημοσιεύσας τῷ 1754, ἀπέστειλεν εἰς τὰς Ἀκαδημίας τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ὁ Βούλγαρις, γνωρίζων τὰ Ἀνώτερα Μαθηματικά, ἀντέκρουσε τὴν λύσιν αὐτὴν, θέλων διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς νέας ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν ἐπολέμει ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος. Εἰς τὸν Ἄθω ἀνέδειξε πολλοὺς μαθητὰς (***) μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸν Ἀθανάσιον τὸν Πάριον, χρηματίσαντα ἐπὶ πολλὰ ἔτη σχολάρ-

χην ἐν Χίῳ, καὶ τὸν Σέργιον Μακραιόν, καθηγητὴν εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Ἀγράφων καὶ τὴν ἐν Κων' πόλει Πατριαρχικὴν Σχολὴν, διαπρεπῆ συγγραφέα πρωτοτύπων ἐργασιῶν (**).

Ὁ Εὐγένιος ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Ἄθω, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον προσκαλεῖται εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν ὅπου συνέχισε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ διὰ τὸν καταρτισμὸν τῶν Ἑλληνοπαίδων συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν νέων περὶ ἐκπαιδεύσεως συστημάτων. Μετ' ὀλίγον ὅμως χρόνον ἐγκατέλειπε τὸ Βυζάντιον καὶ μετέθῃ εἰς Λειψία, ὅπου ἠσχολήθη μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν πολυαριθμῶν διδακτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ. Μετὰ ταῦτα μεταβαίνει εἰς Βερολίνον. Ἐκεῖ γνωρίζεται μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ὁποίου ἐφιλοξενηθῆ καὶ ἐτιμήθη μεγάλως ὁ σοφὸς οὗτος Ἕλληνας κληρικός.

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ ΒΟΛΤΑΙΡΟΥ—ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ

Εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν ὁ Βούλγαρις ἐγνωρίσθη καὶ μετὰ τὸν Βολταῖρον, ποὺ ἔτυχε νὰ εὕρισκεται τότε καὶ αὐτὸς ἐκεῖ φιλοξενούμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Μετ' αὐτοῦ ὁ Βούλγαρις ἦλθεν εἰς συζητήσεις ἐπὶ πλείστων θεολογικῶν ζητημάτων. Ὁ Βολταῖρος, μετὰ τὸ γεῦμα, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς αὐστηρᾶς νηστείας τοῦ Βουλγάρεως, «ἠρώτησε τὸν Εὐγένιον θαυμάζων δεηθεὶν, πῶς καὶ αὐτὸς σοφὸς ἀνὴρ ὢν, φέρει ὑπόληψιν εἰς τοιαύτας δεισιδαιμονίας». Ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς αἰτίας ταύτης «προήχθησαν καὶ εἰς ὑψηλότερας περὶ θρησκείας συζητήσεις, ὅτε ἐπεσφράγισε τὸν λόγον ὁ Εὐγένιος εἰπὼν ὅτι: «Εἰ μὲν τὰ παρὰ σοῦ λεγόμενά εἰσιν ὀρθά, ἐγὼ ὁ ἄλλως φρονῶν δὲν βλάπτομαι, εἰ δὲ ὀρθά ἄπερ ἐγὼ φρονῶ, τότε ὁποῖα τιμωρία διαδέξεται σὲ τὸν ἐναντία φρονούντα;» (**).

(4) Πρὸς Μ. Στεφανίδου: Αἱ φυσικαὶ Ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπανάστασεως, Ἀθήναι 1926 σ. 28 καὶ Δ. Κωτσάκη: Ἡ σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας ἐν Ἑλλάδι Ἀθήναι 1940 σ. 14-17.

(5) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. ιθ'.

(2) Κ. Ν. Σάφρα: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868, σ. 567.

(3) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. ιε'.

ΠΡΟΕΚΛΗΣΙΣ ΥΠΟ ΜΕΓ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ φήμη τοῦ Εὐγενίου εἶχε φθάσει καὶ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν τῆς Ρωσίας. Ἡ δὲ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ προσεκάλεσεν αὐτὸν ἐκεῖ καὶ τὸν ἐδέχθη μὲ μεγάλας τιμᾶς. Ἐνταῦθα ὁ Εὐγένιος ἐχειροτονήθη τῷ 1775 εἰς ἱερέα καὶ εὐθὺς ἀμέσως, κατόπιν μεγάλης πιέσεως ἐκ μέρους τῆς Αὐτοκρατείας, ἐδέχθη τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα, ὀρισθεὶς Ἀρχιεπίσκοπος Σλαδονίῳ καὶ Χερσῶνος, ἀφοῦ εἶχε παραμείνει 40 περίπου ἔτη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ διακόνου. Ἐπὶ τοῦ θρόνου μόνον δέκα ἔτη ἔμεινε, σπεύσας νὰ παραιτηθῇ ὑπὲρ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ ἐπιθυμῶν νὰ παραμείνῃ μακρὰν τῶν τιμῶν καὶ τοῦ πλοῦτου. Περιεφρόνει τὸν πλοῦτον καὶ τὰ ἀξιώματα, ἡγάπα ὅμως τὸ ὑπόργημα τοῦ κατωτέρου κληρικοῦ, τὴν καλλιτέραν δὲ ἀπόδειξιν τούτου, ὡς σημειοῦν καὶ οἱ βιογράφοι του, παρέχει τὸ γεγονός, ὅτι χειροτονήθεις διάκονος ἀπεξενώθη καὶ ἐθυσίασε «χάριν τῆς ἐφέσεώς του ταύτης καὶ αὐτὴν ἠναμένουσαν αὐτὸν οὐκ εὐκαταφρόνητον κληρονομίαν τοῦ πρὸς πάππον θεοῦ τοῦ Ἀλουσίου»⁽⁶⁾.

Μὴ δὲ νομισθῇ ὅτι καὶ ἐκ τῶν πολυαρίθμων συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐπορίζετο κέρδη, διότι ὅλα αὐτά, ὡς γνωστὸν, ἐξεδίδοντο συνήθως δαπάναις πλουσιῶν Ἑλλήνων ὁμογενῶν «ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεὰν τοῖς φιλεπιστήμοσιν Ἑλλήνων γενεῶσιν» ὅπως κατὰ κανὸνα γράφουν τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Βούλγαρις ἀποχωρήσας τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, ἐκλέγεται τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Πετρούπολεως, ἀποσύρεται ὅμως μετ' ὀλίγον εἰς τὴν Μογγίαν τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου Νεύσκη, ὅπου καὶ ἀπέθανε πλήρης ἡμερῶν τῷ 1806 εἰς ἡλικίαν 90 ἐτῶν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Βούλγαρις εἶναι ἓνας ἐκ τῶν πολυγραφετέρων, ἀλλὰ καὶ σοφωτέρων συγγραφέων τοῦ 18ου αἰῶνος. Συνέγραψε βιβλία ἐπὶ παντοειδῶν θεμάτων: Φιλοσοφικά, Ἀ-

(6) Ἀν. Γούδα: Βίοι παράλληλοι τόμ. Β' Ἀθήναι 1870 σ. 40.

στρονομικά, Μαθηματικά, Φυσικά, Θεολογικά, ὅπως ἐπίσης καὶ πλείστας μεταφράσεις ἔργων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων σοφῶν. Τὰ ἔργα του εἰς τὸ πεδίου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἶναι περιπούδαστα καὶ πρωτότυπα. Τῷ 1767 μεταφράζει τὰ Μαθηματικά τοῦ Σεγνέρου. Τὸ ἴδιον ἔτος γράφει Λογικὴν ἐξ 600 σελίδων. Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἀπετέλουν τὰ πανελλήνια διδακτικά βιβλία. Ὁ δὲ Κοραῆς ἐκφράζει ἐπ' εὐκαιρία καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τὸν Βούλγαριν, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «τὴν Λογικὴν ἐδίδασκεν αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς» εἶναι δὲ τὰ νῦν ὁ σεβάσμιος κληρικὸς ὁ πρεσβύτερος τῶν λογίων τοῦ Ἔθνους, πρῶτος καὶ οὗτος τελεσφόρος συμβαλλόμενος εἰς τὴν νῦν παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τελουμένην ἠθικὴν μεταβολήν. Ἀσμενέστατα δ' ἀπονέμω αὐτῷ τὴν ἐμὴν μερίδα τῆς ὑπὸ τοῦ Ἔθνους ὀφειλομένης εὐχαριστίας, διότι ἄσμενος αἰείποτε ἀνακαλῶ εἰς τὴν μνήμην ἣν περ ἐν τῇ ἔμμαντοῦ ψυχῇ, νέου κτῆ ὄντος, ἐξήγειρεν ἀμιλλαν ἡ τῆς Λογικῆς ἐκδόσει, πρὸς ἣν ὀφείλω τὰς ὀλίγας μου γνώσεις»⁽⁷⁾. Τῷ 1786 ὁ Εὐγένιος μεταφράζει τὰ Γεωργικά τοῦ Βιργιλίου, μετ' ὀλίγον τὴν Ἀριθμητικὴν καὶ Γεωμετρίαν τοῦ Wolff, τὴν Φυσικὴν τοῦ Φ. Βουκερέρ, καὶ τὰ Στοιχεῖα Φυσικῆς τοῦ Τακουεντίου.

Ὅταν ἦτο διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθῶν Σχολῆς γράφει λεπτομερῆ, σαφῆ καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν πραγματείαν περὶ παλιρροίων. Τῷ 1805 ἐκδίδει βιβλίον ἐκ 432 σελίδων μετὰ 179 σχημάτων ἐκτὸς κειμένου, τὸ ὅποιον περιλαμβάνει μαθημάτα πειραματικῆς καὶ μαθηματικῆς Φυσικῆς πού ἐδίδασκεν εἰς Ἰωάννινα, Ἀθῶν καὶ Βυζάντιον⁽⁸⁾. «Ἐν αὐτοῖς, γράφει ὁ Γούδας, περιέχονται τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνωστά, μετὰ τσαύτης εὐκρινείας, ὥστε καὶ σήμερον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὠφελήσωσι τοὺς ἀτυχεῖς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, ἂν εἴτε οὗτοι ἦσαν πλείοτερον ἐξφοικωμένοι μετὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, εἴτε ὁ ἀοί-

(7) Ἀδ. Κοραῆς: Sur l'état de la civilisation en Grèce, (Περὶ τῆς παρουσίας κατὰστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι), ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Δ. Θερεσιανοῦ, Ἀδ. Κοραῆς, τόμ. Γ' Τεργέστη 1890 σ. νε'.

(8) Ὁ τίτλος του εἶναι: «Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις».

διμος Εὐγένιος ἐδημοσίευσεν τὸ πολύτιμον τοῦτο σύγγραμμα αὐτοῦ εἰς γλῶσσαν ἀπλουστέραν»⁽⁹⁾. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἦτο εἰς χρῆσιν καὶ καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, ἀφοῦ ὁ «Προμηθεὺς» τοῦ 1891 (σ. 159) διαμαρτύρεται διότι δὲν γίνεται καμμία συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν 50 ἔτη μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Πανεπιστημίου, ὥστε νὰ ἐξακολουθῇ νὰ μελετᾶται ἡ Φυσικὴ τοῦ Βουλγάρου! Τὸ αὐτὸ ἔτος ἐδημοσίευσεν διττον ἔργον: «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς». Τὸ πρῶτον μέρος ἡ ὄντολογία, τὸ δὲ δεύτερον ἀναφέρεται εἰς τὴν κοσμολογίαν. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸν αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν, καὶ μὲ πλουσίαν βιβλιογραφίαν.

Τὸ περὶ συστήματος τοῦ παντός ἔργον τοῦ ἀποτελούμενον ἐξ 146 σελίδων μὲ 47 σχήματα ἐκτὸς κειμένου καὶ 4 χάραξ τοῦ οὐράνου, παρέχει εἰς ἡμᾶς σαφεστάτην ἰδέαν τῶν ζητημάτων τοῦ ἀπρησχόλου τοῦ ἐπιστήμονος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς τὰ διὰ ἄφορα Εὐρωπαϊκὰ κέντρα καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀντίκτυπος ἔφθανε μέχρι τῆς χώρας μας. Εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐμφανίζεται σαφῶς ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κατάρτις τοῦ Βουλγάρου. Πολλὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει εἰς αὐτὸ, χωρὶς νὰ δίδῃ ἀπάντησιν ἢ ἐπιστήμην τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν καὶ σήμερον, διότι μὲ ὅλας τῆς τὰς προόδους ἢ Ἀστρονομία δὲν ἠμπούρεσε νὰ ἀπαντήσῃ ἐπ' αὐτῶν ἰκανοποιητικῶς⁽¹⁰⁾.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις χαρακτηρίζεται ὡς ὁ ἐπιφανέστατος, μετὰ τὸν Κοραῆν, τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τοῦ 18ου αἰῶνος⁽¹¹⁾. Ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν, πολὺ τιμητικὴν βεβαίως, θὰ ἠμπορούσε νομιζόμεν νὰ ἀναβῇ καὶ εἰς ἀκόμη ὑψηλοτέραν. Διότι ἂν εἶναι ἀλη-

(9) Α. Γούδα, ἐνθ. ἀν. σ. 39.
(10) Δ. Κωτσάκη: Ἡ Ἀστρονομία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις. Δελτίον Ἑλλήν. Μαθημ. Ἐταιρ. Τόμ. ΙΘ' (1939) σ. 156—166. Τοῦ αὐτοῦ: Die Astronomie in Griechenland im 18. Jahrhundert. Medd. Fran Lunds Astron. Observ. Ser. II. Nr. 101 Lund 1939.

(11) Α. Διαμαντοπούλου: Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἐγκυκλιον. Λεξ. Ἐλευθεροῦδάκη, τόμ. 3 σ. 472.

θὲς ὅτι ὁ Κοραῆς ἐπέδρασεν εἰς τὸ δοῦλον Ἔθνος διὰ τῆς γλώσσης του καὶ τῶν μεταφράσεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ὁ Βούλγαρις ὅμως ἦτο ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία. Ἡ καταπληκτικὴ του γλωσσομάθεια, αἱ βαθεῖαι γνώσεις του αἱ ἐκτεινόμεναι ἐφ' ὅλων τῶν πεδίων τοῦ ἐπιστητοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἀλλὰ καὶ τοῦ μαθηματικοῦ στοχασμοῦ, ἡ εἰσαγωγή ἐν Ἑλλάδι ὑπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον τῆς ἀληθοῦς θετικῆς ἐπιστήμης, τὰ πολυάριθμα καὶ πρωτότυπα συγγραμμάτα του, πρὸς τοῦτους δὲ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ ἐπίδοσις εἰς τὰς ἀρχαίας Ἑλληνικὰς καὶ Λατινικὰς σπουδὰς, ἠμποροῦν κάλλιστα νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν τὴν πρῶτην θέσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἐξ ἄλλου ὁ Βούλγαρις ἐμύχθησε δι' ὅλου σχεδὸν τοῦ μακροῦ βίου του, ἔχι εἰς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ μὲ τὰς ἀνέσεις τῶν μεγαλοπόλεων τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν χειμαζομένων Ἑλλήνων τοῦ ἐσωτερικοῦ, διὰ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸ Γένος του τὴν φλόγα τῆς μαθήσεως καὶ ἐνισχύσῃ τὸ φρόνημα τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν ἀναγνωστῶν του. Εἰς τὰς Σχολὰς Ἀμπελακίων, Ἰωαννίνων, Κοζάνης, Ἀθῶν, Κωνσταντινουπόλεως, ἐδίδασκε καὶ ἐξέτρεφε πνευματικῶς διαπρεπεῖς μαθητὰς, καὶ ἀκροαταὶ του ὑπῆρξαν πλείστοι ἐκ τῶν μετέπειτα καθηγητῶν καὶ διδασκάλων τοῦ Γένους. «Ατενίζοντες πρὸς τὸ ἄπλετον ὕψος εἰς ὃ ἦρθε ὁ Εὐγένιος», γράφει χαρακτηριστικῶς ὁ Δ. Θερεσιανός, θαυμάζομεν τοῦτον διότι «ἐπλούτισε τὸ ἑλληνικὸν γένος τοιούτοις καὶ τηλικούτοις παντοδαποῖς ποιήμασιν, ὥστε ταῦτα καὶ μόνα θὰ ἦσαν ἰκανὰ νὰ περιάψωσιν εἰς τὸν ἀνδρα δόξαν σοφωτάτου ἄμα καὶ πολυγραφωτάτου διδασκάλου, ἐναμιλλοῦ πρὸς τοὺς συγχρονήσαντας αὐτῷ σοφοὺς Γερμανοὺς καὶ Γάλλους»⁽¹²⁾. «Νοῦς λαμπρότατος καὶ κρίσις ὀρθοτάτη, ἔγραφε πρὸ 100 ἐτῶν καὶ ὁ Γ. Αἰνιάν, μετ' ἀπεράντου μνήμης, ἔκαμεν λαμπρὸν πᾶν ὅ,τι ἐξήρχετο ἐκ τῆς δαυμονίου κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ κατήστραπτε τοὺς ὀφθαλμῶντας εἰς τὰς ὑψη-

(12) Δ. Θερεσιανός: Ἀδ. Κοραῆς, τόμ. Α' Τεργέστη 1889 σ. 64—65.

λὰς θεωρίας τῶν φιλοσοφικῶν καὶ φιλολογικῶν ζητημάτων ὅτε ἐφιλοσόφει, ἐφαίνεται Ἀριστοτέλης ὁμιλῶν τὰς ἀνεπτυγμένας ἀρχὰς τοῦ Νεύτωνος, ἢ Καρτέσιος Πλατωνίζων κατὰ τὴν ἔνοιαν καὶ τὴν φωνήν ἔαν ἔρρητόρευεν, ἤκουε τὸν Δημοσθένη ἐξηγοῦντα τὴν ὑπερφυῖ καὶ οὐράνιον ἠθικὴν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου τὰ δὲ πολυμαθέστατα αὐτοῦ σχόλια εἰς διάφορα συγγράμματα, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἦν ἀναντιρρήτως ὁ Πλούταρχος τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων⁽¹³⁾. Ἡ ἄμεσος ἀναστροφή αὐτοῦ μετὰ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας καὶ τῶν ἄλλων ἀκροατῶν του ἐπὶ τεσσαράκοντα καὶ πλέον ἔτη εἶχαν πλουσιωτάτους καρπούς, τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη εἰς τὰς λεπτομερείας των. Τέλος, ἡ κατὰ πάντα ἀξία ἐκπροσώπησις τοῦ Χριστιανοῦ, τοῦ Ἐπιστήμονος καὶ τοῦ Ἑλληνοῦ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐτὰς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Βουλγάρου δὲν προσέφεραν ὀλιγωτέρας ὑπηρεσίας εἰς τὸν ὑπόδουλον ἑλληνισμόν.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ

Τὸν Βούλγαριν ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὁ δι' ὄλου τοῦ βίου φίλος αὐτοῦ καὶ συμπόλιτης του Νικηφόρος Θεοτόκης. Τὸν Νικηφόρον γνωρίζουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες διότι τὰ περίφημα «Κυριακοδρόμια» του εἶναι τὸ προσφιλέστατον θρησκευτικὸν ἀνάγνωσμα, ποῦ ἐπαιδαγωγῆσεν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἔμπρακτον χριστιανικὴν ζωὴν σειρὰν ὄλην Ἑλληνικῶν γενεῶν. Ὀλίγοι ὅμως ἴσως θὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ μέγας αὐτὸς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς εἶναι συγχρόνως καὶ μία πρώτης δυναμείως ἐπιστημονικὴ ἀξία καὶ ὅτι ὑπῆρξε μαζὶ μετὰ τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν ὁ πρωτεργάτης διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Νεώτερος κατὰ 20 ἔτη τοῦ Εὐγενίου, ἀπέθανεν ὁ Θεοτόκης ἕνα ἔτος ἐνωρίτερον αὐτοῦ. Οὗτος ἀκούσας τὰ μαθήματα τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐν Κερκύρα, συμπλήρωσε τὰς σπουδὰς αὐτοῦ εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Βοιωτίας καὶ Παταβίας τῆς Ἰταλίας, ὅπου ἐδιδάχθη τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα, ἐξἀκριθίως μετὰ ἀγάπην περισσό-

(13) Γ. Αἰνιᾶνος, ἐνθ. ἀν. σ. λ'.

τερον τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, κατὰ τὰς ὁποίας, ὡς σημειοῖ ὁ Κούμας, ὑπερέβαινε καὶ αὐτὸν τὸν Εὐγένιον⁽¹⁴⁾. Ἐπιστρέψας εἰς Κέρκυραν τὸ 1756, ἐχειροτονήθη εἰς διδασκὴν μετὰ 6 ἔτη, καὶ ἀνέλαβε νὰ διδάσκη εἰς τὴν ἐκεῖ Ἑλληνικὴν Σχολὴν Φιλοσοφίας καὶ Μαθηματικῶν. Ἡ φήμη του τὸν ἔφερε ταχέως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν παρέμεινε ἐπὶ πολὺ. Διορίζεται διευθυντὴς τῆς ἐν Ἰασίῳ Σχολῆς, κατὰ δὲ τὸ 1765 ἔρχεται εἰς Λειψίαν, ὅπου ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἐκδοσὴν διαφόρων ἐπιστημονικῶν καὶ θεολογικῶν του συγγραμμάτων. Φλεγόμενος ὑπὸ τοῦ πόθου ὅπως φανῆ ὠφέλιμος εἰς τὸ Ἔθνος του ἐργάζεται μετὰ ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμόν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν παιδείαν. Μένει, ὅπως καὶ ὁ Εὐγένιος, ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, διότι δὲν θέλει τὰς τιμὰς καὶ τὴν δόξαν. Τῷ 1779, κατόπιν πιέσεως τοῦ Βουλγάρου καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης, χειροτονεῖται ἀρχιεπίσκοπος Σλαβηγίου καὶ Χερσῶνος, διαδεχθεὶς τὸν Εὐγένιον, ἀλλὰ ταχέως παρητήθη τοῦ θρόνου, φρονῶν ὅτι εὕρισκεν ἄλλας εὐκαιρίας διὰ νὰ ἐργασθῆ πρακτικώτερον καὶ ἐπωφελέστερον διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὸν Χριστιανισμόν.

Ἡ ἀθόρυβος σπουδὴ καὶ μελέτη, γράφει ὁ Σάθας, ὑπῆρξαν πάντοτε αὐτῷ προσφιλέστερα τῶν πολυχρότων τιμῶν καὶ ἀξιωμάτων καθάπερ ὡς ἀπλοῦς λόγιος δὲν ἔπαυε μοχθῶν ὁ Θεοτόκης ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Ἔθνους, οὕτως ὡς ἀρχιερεὺς δὲν ἀπηύδνησεν ὀρθοτομῶν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου τινὸς παραιτήσας τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον, μετέβη εἰς Μόσχαν, ὅπου διήγαγε μονάζων καὶ συγγραφῶν μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ⁽¹⁵⁾.

ΔΙΤΟΜΟΣ ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ

Ὁ Θεοτόκης συνέγραψε πλεῖστα συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων τώρα θὰ ἀναφῶμεν μόνον τὰ Φυσικομαθηματικὰ. Ἐξέδωκεν Ἀριθμητικὴν, Μεταφυσικὴν, Γεω-

(14) Κ. Κούμα: Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. 1Β' σ. 564.

(15) Κ. Σάθας, μν. ἔργ. σ. 583.

γραφίαν, Περί Μετεώρου Φυσικῆς, καὶ Περί τῆς Ἠλεκτρικῆς Δυνάμεως. Τὸ 1766-67 ἐκδίδει διτόμον ἔργον μετὰ τὸν τίτλον: «Στοιχεῖα Φυσικῆς». Τὰ ἔτη δὲ 1798-99 δημοσιεύει ἐν Μόσχᾳ «Στοιχεῖα Μαθηματικῶν» εἰς 3 τόμους! Ἀμφότερα τὰ ἔργα ταῦτα ὑπῆρξαν πολὺτιμα ἐπιστημονικὰ ἐγχειρίδια διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἡ Φυσικὴ του ἦτο τὸ κατ' ἐξοχίαν πανελληνιον διδακτικὸν βιβλίον δι' ἀρκιετὰς δεκάδας ἐτῶν. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλὴ ἐξιστόρησις διαφόρων φυσικῶν φαινομένων, ἀλλὰ πραγματεύεται συστηματικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἄκρως ἐπιστημονικόν, ὀλόκληρον τὴν Πειραματικὴν καὶ ἐν μέρει Μαθηματικὴν Φυσικὴν. Μηχανικὴ, Θερμότης, Ἀκουστικὴ, Μαγνητισμός, Ἠλεκτρισμός, Φυσικὴ τῆς Ἀτμοσφαιρας εἶναι τὰ κύρια μέρη εἰς τὰ ὅποια διαιρεῖται τὸ ἔργον τοῦτο. Ἐξ ἄλλου ἢ τρίτος σειρὰ τῶν Μαθηματικῶν του περιλαμβάνει Ἀνώτερα Μαθηματικὰ, τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη διδάσκονται οἱ φοιτηταὶ τῶν Φυσικῶν καὶ τῶν Μαθηματικῶν εἰς τὰ δύο πρώτα ἔτη τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ φοιτήσεώς των, ὅπως δὲ γράφει ἐν τῷ προλόγῳ (τόμ. Α') πολλὰ κεφάλαια τῶν Μαθηματικῶν ἐσυντόμωσεν, πλεῖστα δὲ θεωρήματα κατ' ἴδιον τρόπον διετύπωσεν καὶ ἀπέδειξε.

Τὰ ἔργα ταῦτα ἔχουν τὸν χαρακτῆρα πανεπιστημιακῶν μαθημάτων καὶ διαλέξεων. Ἡ Φυσικὴ του ἔχει πολυάριθμα σχήματα ὑποβοηθητικὰ διὰ τὰς μεθόδους τῶν πειραμάτων καὶ τοὺς τρόπους χρήσεως τῶν διαφόρων ὀργάνων, ἐνῶ τὰ Μαθηματικὰ του τὰ διακρίνει ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια. Ὁ Θεοτόκης, περισσότερον καινοτόμος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀπὸ τὸν Βούλγαριν, γράφει καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του συγγράμματα εἰς ἀπλουστέραν γλῶσσαν, διότι ὅπως τονίζει εἰς τὸν πρόλογον τῆς Φυσικῆς του, εἶχε σκοπὸν νὰ εἶναι σαφὴς καὶ εὐληπτος. Ὅταν λάθῃ κανεὶς ὑπ' ὄβριον του τὴν τότε σπάνιν βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν, τὴν ἄλλην πολυσχιδῆ δρᾶσιν τοῦ Θεοτόκη, τοὺς κόπους εἰς τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ ὑποβληθῆ ταξειδεύων μέχρι Λειψίας καὶ Μόσχας τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προκειμένου νὰ τυπώσῃ τὰ συγγράμματά του, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ἐμολογήσῃ ὅτι πολὺ ὀλίγοι ἀπὸ τοὺς σημε-

ρικούς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους μας θὰ ἤμποροῦσαν νὰ ἀνθέξουν εἰς σύγκρισιν πρὸς τὸν Ἑλληνα ἐκεῖνον ἐπιστήμονα. Διότι οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἔχοντες εἰς τὴν διάθεσίν των καὶ βιβλιοθήκας καὶ ταχεῖαν ἐπικοινωνίαν μετὰ τὸν ἔξω ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ ἀνάλογον περιβάλλον, πρὸς τοὺς δὲ καὶ εὐκολα τυπογραφικὰ μέσα, ἔρχονται, διδάσκουν καὶ παρέρχονται πολλάκις χωρὶς ἢ διάδασίς των νὰ γίνῃ αἰσθητὴ οὐδ' εἰς αὐτὴν τὴν γενεάν των.

Τὰ «Στοιχεῖα Γεωγραφίας» τὰ ὅποια ἐξέδωκε συμπληρωμένα καὶ βελτιωμένα τῷ 1804 ὁ Κούμας, εἶχε συντάξει ὁ Θεοτόκης τῷ 1774, ὅτε ἦτο καθηγητὴς ἐν Ἰασίῳ, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν του. Τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνει Ἀστρονομίαν καὶ Γεωγραφίαν καὶ εἶναι γραμμικὸν μετὰ μεγάλην ἀκρίβειαν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐνημερότητα. Ἄφησεν ἐπίσης ἀνεκδότον Ἀστρονομίαν καὶ Μετεωρολογίαν⁽¹⁶⁾. Ὁ Θεοτόκης εἰργάσθη πολὺ διὰ τὴν δημιουργίαν ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰργάσθη τὰ μέγιστα ὑπὲρ τῆς σπουδῆς καὶ ἐρευνῆς τῆς Φύσεως. Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μ. Στεφανίδης γράφει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «Ὁ σύνδεσμος τῶν παλαιότερων ἐπιστημῶν λογίων μετὰ τῶν ἰδίως προεπαναστατικῶν διδασκάλων τῶν νέων Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἶναι βεβαίως ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, σπουδᾶσας εἰδικῶς ἐν Ἰταλίᾳ τὰς Φυσικὰς Ἐπιστήμας... Ὁ Θεοτόκης (μετὰ τοῦ Βουλγάρου) εἶναι ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς νέας ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως, ὁ ἀναγράφας εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὡς πρωτεύοντα τὰ Φυσικὰ»⁽¹⁷⁾.

*

Ἐὰν ἠθέλομεν κρίνει ἤδη ἐκ παραλλήλου τοὺς δύο τούτους Ἕλληνας σοφοὺς, τὸν Βούλγαριν καὶ τὸν Θεοτόκην, θὰ διεπιστώναμεν εἰς αὐτοὺς πλεῖστα ὅσα κοινὰ γνωρίσματα. Ἀγαποῦν ἀμφότεροι τὴν ἐπιστήμην καὶ συμμετέχουν ἐνεργῶς εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ζυμώσεις ποῦ ἐγίνοντο τότε εἰς τὴν Εὐρώπην, προκειμένου νὰ ἀνατείλῃ ὁ 19ος

(16) Βλ. Φυσικὴ, τόμ. Β' σ. 244.

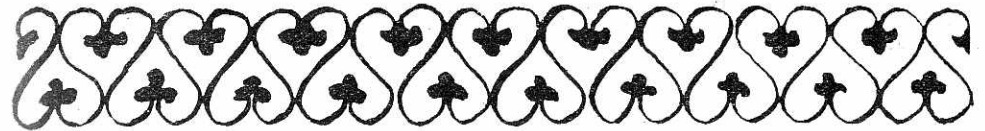
(17) Μ. Στεφανίδου, μν. ἔργ. σ. 5.

αἰῶν, ὁ ἀποκλήθεισ αἰὼν τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Σπουδάζουν φυσικὰς καὶ μαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ ὄχι Ἱατρικὴν «ἦτις, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γούδας, μόνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρεῖχε τότε σὺ μόνον βίον ἀνετον, ἀλλὰ καὶ πλούτων τοῖς ὀρεγομένοις τούτου, καὶ δόξαν τοῖς δυναμένοις νὰ συμβιβάσῃσι τὴν συνείδησιν αὐτῶν πρὸς τὰς κατὰ καιροὺς περιστάσεις»⁽¹⁸⁾. Χρηματίζουσι καὶ οἱ δύο ἔνθερμοι κήρυκες καὶ ὑποστηρικταὶ τοῦ νέου ἐπιστημονικοῦ πνεύματος πού ἐπεκράτει εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἀγωνίζονται νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, φιλοτιμούμενοι νὰ ἀναδείξουν τὴν ὑπόδουλον Ἑλληνικὴν νεολαίαν συναγωνιζομένην εἰς μὲρ φωσιν καὶ παιδείαν τὰς νεολαίας τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν αὐτῶ τὸ ὅποιον σημειώνει ὁ Κοραΐης, ὅτι δεκαπέντε μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας «ἐφάνησαν τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι πραγματεῖαι Φυσικῆς (Θεοτόκη) καὶ Λογικῆς (Βουλγάρεως) συνεταγμέναι κατὰ τὴν μέθοδον τῶν πεφωτισμένων τῆς Εὐρώπης λαῶν»⁽¹⁹⁾. Ἀγαθοὺν ὅμως ἀμφότεροι καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶναι συνειδητοὶ Χριστιανοί. Προτιμοῦν τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, μὴ ἐπηρεαζόμενοι ἀπὸ τὰς τιμὰς καὶ τὰ πλοῦτη. Ἄνδρες ἀληθινὰ πνευματικοὶ καὶ μὲ ἀνώτερον χαρακτήρα, ἀναλίσκουν ὀλόκληρον τὸν βίον των διὰ τὴν ἀνθήσιν τῆς Παιδείας καὶ τῆς Πίστεως εἰς τὸ ὑπόδουλον Ἔθνος. Ὁ Βούλγαρις, διὰ νοια ἀσφαλῶς κατὰ πολὺ ἀνωτέρα, δέχεται ἐπιθέσεις ἀπὸ πολλοὺς ἐχθροὺς, ἀλλὰ μορφώνει καὶ ἐξαιρετικούς μαθητάς. Ὁ Θεοτόκης, συστηματικώτερος διδάσκαλος, γράφει βιβλία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν πού ἔχουν μεγάλην κυκλοφορίαν μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν. Δημοσιεῖ ὄχι μόνον τὰ ἐκκλησιαστικὰ του κηρύγματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ του συγγράμματα εἰς γλῶσσ

σαν ἀπλήν καὶ ἀπευθύνεται εἰς τὴν καρδίαν τοῦ λαοῦ. Ζοῦν ἀμφότεροι βίον μοναχικὸν ἀφιερωμένοι ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὸ καθήκον. Συνδυάζουν ἄριστα Ἐπιστήμην καὶ Θρησκείαν, Πίστιν καὶ Παιδείαν, καὶ πραγματοποιοῦν καθ' ὅλα τὸν ἄρτιον καὶ ζηλευτὸν τύπον τοῦ Χριστιανοῦ ἐπιστήμονος.

Τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον των, διὰ τοῦ ὁποῦ ἐκαλλιέργησαν τὰ Μαθηματικά, τὴν Φυσικὴν, τὴν Ἀστρονομίαν, τὴν Φιλοσοφίαν εἶναι κάτι τὸ σπάνιον, τὸ ἀληθῶς ἐκπληκτικὸν διὰ τὴν χώραν μας. Κηρύσσουν μετὰ θάρρους τὰς νέας ἰδέας καὶ τὰ νέα φιλοσοφικὰ συστήματα, ἀλλὰ καὶ διατηροῦν μέσα των ἄσβεστον τὸ πῦρ τῆς Χριστιανικῆς πίστεώς των. Ἰσαῖσα, αὐτῆ εἶναι πού τοὺς δίδει πτερὰ, τοὺς ὀπλίξει μὲ ζῆλον καὶ ἀδάμαστον θέλησιν, ὥστε νὰ διαδίδουν παντοῦ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν θρησκείαν, ὑπερπηδῶντες ἐμπόδια καὶ ὑπερνηκῶντες ἐξαιρετικὰς δυσχερείας. Ὅσον περισσότερο μελετῶμεν τὸ ἔργον των καὶ τὴν ζωὴν των, τόσο περισσοτέρας καὶ μεγαλυτέρας ἀφορμὰς θαυμασμοῦ εὐρίσκομεν διὰ τὰς δύο αὐτὰς μεγάλας χριστιανικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς μορφὰς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι, προσκολλημένοι καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς ἀστηρίκτους προκαταλήψεις, ἐξακολουθοῦν μὲ ἐπιπολαιότητα νὰ κατηγοροῦν τὸν Χριστιανισμόν ὡς Θρησκείαν ἁλισμένην τὰχα πρὸς τὴν Ἐπιστήμην καὶ τὴν μόρφωσιν, ἔχουν μελετήσει ἄρα γε ποτὲ τὸ ἔργον τοιούτων χριστιανῶν ἐπιστημόνων; Καὶ οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι, ὅπως εἴδαμεν εἰς ἄλλο ἄρθρον τοῦ τεύχους τούτου, μὲ μίαν χαρακτηριστικὴν καινοσπουδιαν καὶ ἐλαφρότητα ἐσήκωσαν πόλεμον κατὰ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἐν ὀνόματι τῆς Ἐπιστήμης εἰς τὴν χώραν μας, ἔκαμαν ἄρα γε ποτὲ τὸν κόπον νὰ πληροφορηθοῦν ὅτι δύο Χριστιανοί, καὶ μάλιστα κληρικοί, ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγηταὶ τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα;

Δ. Κ.

ΤΟ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴν τῶν δύο Ἀλεξάνδρων τῆς Σκιάθου καὶ μάλιστα τοῦ Παπαδιαμαντῆ ὅλοι ἔχουν μιλήσει κι' ὅλοι θέλησαν κάτι νὰ ποῦν. Μερικοὶ μάλιστα δὲν ἀρκέσθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κάτι, ἀλλὰ προχώρησαν πολὺ πιδ πέρα. Δὲ μίλησαν μόνο, ἀλλὰ καὶ ἔκριναν. Καὶ δὲν ἔκριναν μόνο, ἀλλὰ καὶ κατέκριναν. Κι' ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασις, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὰ φιλολογικὰ μας ζητήματα, βγήκε καὶ τώρα διὰ συνοπτικῆς διαδικασίας. Ὅμως καθέννας μπορεῖ νὰ κρίνῃ ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος ἐρεύνης, καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ φαινόμενα τόσο βασικά καὶ γιὰ μορφές πού τόσο σημαντικὴ θέσι ἔχουν πάρει στὴν ἱστορίαν τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων.

Γιατί, ἀληθινὰ, ἡ θρησκευτικὴ τῶν δύο Ἀλεξάνδρων—ἦ, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουμε εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸ ζήτημα, ἡ χριστιανικότητά τους—στάθηκε ἕνα φαινόμενο μοναδικὸ ὡς τὰ τώρα στὴν νεοελληνικὴ πεζογραφία. Μὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἴσως κι' ἡ ἀξία του γίνεται πιδ μεγάλη, κι' ἡ ὑποχρέωσίς μας νὰ τὸ ἐρευνησομε καὶ νὰ τοῦ δώσομε τὴ δίκαια ἀξιολογικὴ του τοποθέτησι, πιδ ἐπιτακτικὴ. Γιὰ νὰ γίνῃ ὅμως ἡ τοποθέτησι αὐτὴ χρειάζεται προσεκτικὴ, ψύχραιμη κι' ἀμερόληπτη μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου πᾶν δύο πεζογράφων. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ὁ καθορισμὸς τῶν προβλημάτων πού ἔχει κανεὶς ν' ἀντιμετωπίσῃ, καὶ πού πρέπει ν' ἀντιμετωπίσῃ, ἀφοῦ μόνον ἀπ' τὴ λύσι τους θὰ μπορέσῃ νὰ λυθῇ καὶ τὸ ὅλο ζήτημα τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων. Κι' εἶναι πολλὰ τὰ προβλήματα αὐτά. Ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγή, ποιὲς οἱ ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο συγγραφέων; Μέχρι πιδ βαθμοῦ ζήσανε οἱ ἴδιοι στὴ ζωὴ τους τίς χριστιανικὰς ἀρχές; Ὡς πιδ σημεῖο ἠπόρεσαν νὰ τίς ἀφομοιώσουν στὸ λογοτεχνικὸ τους ἔργο;

ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ

Μιλήσαμε πιδ πάνω γιὰ τίς προκαταλήψεις πού κυβέρνησαν καὶ κυβερνοῦν ὡς τώρα τὴν κριτικὴ γύρω ἀπ' τοὺς δύο Ἀ-

λεξάνδρους καὶ μάλιστα τὸν Παπαδιαμαντῆ. Μιά ἀπ' τίς προκαταλήψεις αὐτές, καὶ πολὺ βασική, εἶναι κι' αὐτὴ πού σχετίζεται μὲ τὸ ζήτημα τῆς παραδόσεως. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἡ τάσι τοῦ νὰ φανοῦμε μοντέρνοι μὰς κἀννεὶ πολλές φορές νὰ δείχνουμε προκατάληψι γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ κάτι τὸ παραδομένο ἀπὸ παλαιά. Κι' ὁ Παπαδιαμαντῆς, ἄνθρωπος πού στάθηκε μὲ σεβασμὸ μπροστὰ στὴν παράδοσι, δὲν εἶναι παράξενο ἂν ἔγινε στόχος κριτικῆς ἐπιπηρεασμένης ἀπὸ παρόμοιες προκαταλήψεις. Ἡ στάσι τοῦ αὐτῆ πείραξε μερικούς. Ὁ Παπαδιαμαντῆς, εἶπαν, ἦταν ὁ ἄνθρωπος τῆς παραδόσεως. Ἐνας ἀπλοῦκος χριστιανός, πού διδάχθηκε ἀπ' τοὺς παλαιοὺς—ἀπ' τὴν γιαιγιά του ἴσως!—μερικούς θρησκευτικοὺς τύπους, ἐκόλλησε σ' αὐτοὺς «ὡς ὄστρακον» καὶ δὲν μπόρεσε πιδ νὰ ξεκολλήσῃ. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἡ παράδοσις αὐτῆ τῶν στενοκέφαλων τύπων καὶ τῶν ἀπολιθωμένων θρησκευτικῶν προλήψεων «ἐβάρυνε» ἅπαντα του καταθλιπτικά.

Λόγια ἐντυπωσιακά. Διαπιστώσεις σοβαροφανεῖς, πού προδικάζουν κινόλα τὴν τελικὴ κρίσι μας. Μόνον πού προτοῦ νὰ τίς ποῦμε, ἰδὲν φροντίσαμε νὰ δοῦμε πόση σχέση ἔχουν αὐτὰ μὲ τὴν πραγματικότητα.

Καὶ ἡ πραγματικότης ποιά εἶναι στὸ προκείμενο; Γιὰ νὰ τὴν βροῦμε πρέπει νὰ σκύψουμε σοβαρὰ στὴ μελέτη. Ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ μὰς ὀδηγήσῃ στὰ παλαιά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θ' ἀνατρέξομε ὡς τίς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, γιὰ νὰ δοῦμε ποιά εἶναι ἡ θρησκευτικὴ παράδοσι μέσα ἀπ' τὴν ὁποία βγήκαν καὶ ποιὲς οἱ ρίζες τοῦ δέντρου, πού πνευματικὸ τοῦ ἱεροῦ παρουσιάσθηκαν κι' οἱ δύο τους;

Ὁ Παπαδιαμαντῆς κι' ὁ Μωραϊτίδης γεννήθηκαν στὰ 1851. Θὰ πρέπῃ ν' ἀνατρέξομε ἐκατὸ χρόνια πίσω, γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἀρχὴ τοῦ Χριστιανικοῦ κινήματος, τῆς θρησκευτικῆς Σχολῆς, πού πνευματικὰ τῆς ἀναστήματα εὐτύχησαν ἄναι οἱ δύο ἐξάδελφοι. Βρισκόμαστε γύρω στὰ 1750. Τρεῖς μεγάλες μορφές τοῦ νεοελληνικοῦ Χριστιανισμοῦ συναντῶνται σ' αὐτὴ τὴ χρονολογία. Ἀρχηγοὶ κινήματος, πού, ὅσο κι' ἂν στίς λεπτομέρειές του δὲν μὰς ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ διευκρινισθῇ, ἀφῆσεν ὅμως ἀποτε-

(18) Α. Γούδας, ἐνθ. ἀν. σ. 44.

(19) Ἀ δ. Κοραῖη, μν. ἐργ. σ. νδ'.

λέσματα καὶ γενικές ἐπιδράσεις πολὺ σημαντικές γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐξέλιξι καὶ τὴν ἀνάπτυξι τοῦ ζωντανοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ὁ Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου καὶ ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας μας ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, μεγάλος σοφὸς καὶ διδασκαλὸς τοῦ Γένους, κ' ὁ Νικόδημος ἀγιορείτης, ὁ πολυγραφώτατος αὐτὸς Ἕλληνας θρησκευτικὸς συγγραφεὺς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα.

Γύρω ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς βασκάλους, ἕνα ἄλλο πλῆθος γνωστῶν καὶ ἀγνωστῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, μοναχῶν καὶ λαϊκῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς περιτρέφεται, ἐμπνευσμένο ἀπ' τὴ διδασκαλία τους. Ἡ σχολή τους εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Κολλυβάδων. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἦταν μιὰ εἰρωνική ὀνομασία πρὸς τοὺς τὴν κόλλησαν οἱ ἀντίπαλοί τους.

Ὅμως τὸ περιφρονητικὸ αὐτὸ ὄνομα, ὅπως συμβαίνει κάποτε στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἐγίνε γι' αὐτοὺς σιγά-σιγά τιμητικὸς τίτλος. Καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς νέας Ἑλλάδος τὸ ὄνομα αὐτὸ γεμίζει ἐνάμιση σχεδὸν αἰῶνα καὶ χαρίζει πολλὰς ἀπ' τὶς λαμπρότερες σελίδες τῆς. Μόνον πρὸς γιὰ νὰ τίς βρῆ κανεὶς πρέπει νὰ κουρασθῆ, γιὰτὶ ἡ δυσμείνεια τῶν ἀντιπάλων τοῦ κινήματος αὐτοῦ ἦταν μεγάλη, οἱ συκοφαντίες πρὸς τοὺς κόλλησαν πολλές, κ' ὡς τὰ σήμερ' ἀκόμη οἱ πρὸ πολλοῦ ἱστορικοὶ τάχουν σὲ φοβερὸ βαθμὸ μπερδεύμενα τὰ πράγματα σὲ τὸ μυαλό τους. Ὅταν ὁμως ἐρευνῆ κανεὶς—καὶ σὲ σημεῖο αὐτὸ δίκαιο εἶναι νὰ τονισθῆ ἡ πολὺτιμη βοήθεια πρὸς προσφέρουν οἱ Γάλλοι συγγραφεῖς Louis Petit καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, ὁ Gaudin—θὰ χαρῆ ἀληθινὰ θαυμάσιες ἱστορικές πραγματικότητες κρυμμένες κάτω ἀπ' τὴ σκόνι τῆς λησμονίας ἢ τῆς θεληματικῆς ἀπόκρυψης.

ΣΥΝΕΤΟΙ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΙ

Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων ἀρχισε σὲ τὸ ἅγιον Ὅρος. Ἡ ἀρχὴ του θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ξαφνίσῃ κανένα, ἢ νὰ τὸν ἀπάτησῃ μὲ τὴν ἐντύπωσι πὸς ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κίνησι ἐξέλιξι, γενομένη ἀπ' ἀνθρώπους μὲ στενὲς ἀντιλήψεις. Μὰ εἴπαμε, αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἀπάτη. Ἡ συνέχεια ἀποκαλύπτει ἀπροσδόκητες σκηνὲς καὶ τὸ ψάξιμο φέρνει σὲ φῶς λαμπρὰς σελίδες καὶ μεγάλες μορφές.

Ἀληθινὰ ἀπὸ μιὰ ἀφορμὴ, πρὸς τὴν χαρακτήριζε ἴσως σήμερὰ κανεὶς στενοκέφαλη καὶ σχολαστικὴ, ἐξέσπασε ἕνας καυγῆς δυνατὸς καὶ μακροχρόνιος, πρὸς μὲ τὸ ἐξέλιξιμὰ του δόθηκε εὐκαιρία στοὺς Κολλυβάδες ν' ἀναπτύξουν ὄλο τους τὸ σύστημα κ' ὄλη τους τὴ διδασκαλία. Μιὰ διδασκαλία, πρὸς μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐμμονῆς στὴν ἀρχαία παράδοσι εἶχε συνδυάσει θαυ-

μάσια καὶ τὸ πνεῦμα τῆς καινοτομίας. Καὶ τῆς καινοτομίας αὐτῆς ἐπιδίωξι ἦταν ἴσα ἴσα τὸ σπάσιμο τοῦ κλοιοῦ πρὸς πλέξανε οἱ μεταγενέστεροι παραδόσεις, καὶ τὸ ξαναγύρισμα στὴν ἀγνότητα τῆς ζωῆς καὶ στοὺς σεβάσιμους θεσμοὺς τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας.

Σ' αὐτὴν ἀπάνω τὴ γραμμὴ βαδίζοντας οἱ Κολλυβάδες ἀνέλασαν μεγάλον ἀγῶνα καὶ μιὰν ὑπέροχη προσπάθεια γιὰ τὴ ζωτανὴ καὶ συνειδητὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία, καὶ μάλιστα στὴν ἐξαιρετικώτερη λατρευτικὴ ἐκδήλωσι τοῦ χριστιανοῦ, τὴ θεία Εὐχαριστία, πρὸς ἡ παρανόησι τοῦ βασικοῦ τῆς σκοποῦ καὶ ἡ παραμέλησι τῆς, παίρνε ἀπ' τὴ χριστιανικὴ ζωὴ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ζωντανία καὶ τὴν καταντὰ μιὰ ξέψυχη κ' ἔτοιμόδουστη σκιά.

Οἱ ἀρχηγοὶ

Ἀρχηγοὶ στὴν προσπάθεια τούτη, καθὼς εἴπαμε, ἦταν ὁ Μακάριος, ὁ Ἀθανάσιος κ' ὁ Νικόδημος. Ἡ προσπάθεια εἶχε συνδεθῆ μὲ δὺσκολο ἀγῶνα. Ὁ Ἀθανάσιος μάλιστα καταδικάσθηκε ἀναπολόγητος ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖο μαζί μὲ ἄλλους, καὶ μὲ τὴν κατηγορία κυρίως, ὅτι δὲν ἤθελε νὰ ὑποταχθῆ στὴν προϊοταμένη του ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ὡς τόσο ἡ κατηγορία ἦταν ἀδικη. Κ' ὅταν ἀργότερα ὁ Ἀθανάσιος πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολι κ' ἀνέπτυξε τὶς ἀπόψεις του προσωπικὰ στὸν Πατριάρχη Γαβριήλ, ἡ καταδική ἀκυρώθηκε (1781) (1). Ὁ Ἀθανάσιος ὅμως ἰδὲν ξαναγύρισε στὸν Ἄθωνα. Τράβηξε γιὰ τὴ Χίο, ὅπου τὸν ζήτησαν Σχολάρχῃ. Κ' ἐμεινε ἐκεῖ διευθυντὴς τῆς περιφέρειας τότε Σχολῆς τῆς Χίου εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια, διδάσκοντας φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ μαθήματα. Πρωτῆτερα εἶχε διευθύνει δώδεκα χρόνια τὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Τοῦ πρότειναν νὰ γίνῃ Μητροπολίτης, μὰ ἀρνήθηκε. Προτίμησε ν' ἀποσυρθῆ μοναχὸς τὸν σὲ γράψωμο, πρὸς ὅθταν ὄργανο πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ λαοῦ του. Κ' ἔγραψεν ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ τῆς ζωῆς του, ἔχοντας καὶ τὴν πολὺτιμη συντροφιά τοῦ ἀγαπημένου του συναγωνιστῆ Μακαρίου, πρὸς μόνοναζε τότε κ' αὐτὸς ἐκεῖ, ἐξακολουθώντας τοὺς πνευματικούς του ἀγῶνες. Πέθανε ὁ Ἀθανάσιος στὰ 1813 στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Χίου (2).

(1) Φιλ. Βαφείδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. 3 Τεύχος Β', σελ. 151 καὶ Δ. Μπαλάνου, ἄρθρον Ἀθων. Πάριος ἐν Μ. Ε. Ε. τόμ. Β' σελ. 9.

(2) Τὰ σπουδαιότερα συγγράμματά του εἶναι «Ἐπιτομή εἰτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων» (Λειψία 1806). Ἐκθεσις

τοῦ Μακαρίου βιογραφία ἀφησε ὁ συνεργάτης του κ' ὁμόψυχός του Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (3). Ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω, ὁ Μακάριος ἦταν Μητροπολίτης Κορίνθου. Κρατοῦσε ἀπ' τὴ μεγάλῃ γενιὰ τῶν Νοταρᾶδων, γενιὰ πρὸς χάρισε στὴν Ἐκκλησίᾳ ἁγίους, στὴν Ἐπιστῆμῃ σοφοὺς καὶ στὸ Ἔθνος ἥρωες. Ἡ βαθεῖα μελέτη τῆς Γραφῆς καὶ τῶν μεγάλων πατέρων τὸν βοηθοῦσε νὰ μῆ στὴν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κ' ἡ θέλησις του ἦταν νὰ βοηθηθῆ καὶ τὸ λαὸ νὰ κάμῃ τὴ διακρίσι ἀνάμεσα στοὺς τύπους καὶ στὴν οὐσία, καὶ νὰ τὸν κάμῃ νὰ προτιμῆσῃ τὴ δεύτερη καὶ νὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὴν ζῆσῃ.

Πρόθυμο συναγωνιστῆ βρῆκε στὴν ἐγγενεῖα αὐτῆ προσπάθειᾳ καὶ τὸ Νικόδημο ἀπὸ τὴν Νάξο, πρὸς ἡ φοιτήσι του στὰ σχολεῖα τῆς πατρίδος του καὶ τῆς Σμύρνης μὰ πρὸ πάντων οἱ βαθεῖες του μελέτες καὶ τὰ ἀξιόλογα διανοητικὰ του χαρίσματα καθὼς κ' ὁ ἀληθινὰ χριστιανικὸς χαρακτήρας του, τὸν ἀνέδειξαν ἕναν ἀπὸ τοὺς πρὸ σοφοὺς καὶ δυνατοὺς χριστιανοὺς ἐργάτες τοῦ καιροῦ του. Ὅπως εἴρα κ' ὁ Γάλλος συγγραφεὺς Louis Petit, «ὁ Νικόδημος, σάν συγγραφεὺς βιβλίων πρὸς ἀναφέρονται στὸ κανονικὸ δίκαιο, στὴ λειτουργικὴ, στὴ βιογραφία τῶν ἁγίων καὶ στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ σάν ἐκδότης, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸς γόνιμους συγγραφεῖς καὶ ἀσφαλῶς ὁ ἐργατικώτερος ἀπ' τοὺς μοναχοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ παινυθῆ ἡ ἐλληνικὴ Ἐκκλησία ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνας» (4).

ἔγουν ὁμολογία τῆς ἀληθείας καὶ ὀρθοδόξου πίστεως», «Χριστιανικὴ ἀπολογία», ἐπίσης κριτικὲς τοῦ Βολταίρου, τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν κλπ. Βλέπε καὶ Κ. Δουβουνιώτου, «Ἀνεκδότα Ἔργα τοῦ Ἀθων. Παρίου». Ἀθήναι 1938.

(3) Βλέπε καὶ Κ. Δουβουνιώτου: Σμάρραδος τοῦ νοητοῦ Παραδείσου, σελ. 176 (ἡμερ. 17 Ἀπριλίου).

(4) Βλ. ἄρθρον Nicodème I' hagiologue, ἐν Dictionnaire de theologie catholique Vacant et Mangenot, T. XI, p. 486-90. Παράβ. καὶ τὴν κρίσι τοῦ Κοσμᾶ Βλάχου: «Μεγαλοστί ὑπὲρ πάντας ἐξέχει ὁ μέγας ἀγιορείτης Νικόδημος ὁ Νάξιος, οὗ ἡ βιβλιοθήκη κείται πᾶσι τοῖς εὐσεβέσι πολυχευμὸν ἐκκλησιαστικῆς πηγῆς, ὄγλαόν τοῦ γένους ἐντροφίμα» («Ἡ Χερσούνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω» Βόλος 1903 σελ. 106 ἐξ.). Μὲ τὶς γνώμες αὐτὰς σύμφωνες εἶναι κ' ὅλες οἱ παλαιότερες μαρτυρίες. Ἐτεῖ οἱ Ὁ. Ἰβηρίτης πρὸς τὸν εἶχε γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸν Νικόδημο, γράφει γι' αὐτόν: «Ἦν δὲ τὸν τρόπον ἀπλοῦς καὶ ἀνεξίτητος, τὸ ἦθος γλυκὺς καὶ χαρῆς, ἀκτιμῶν καὶ λιαν ἀπερίσπαστος. Εἰς τοσοῦτον δὲ ἤλασε μνήμη, ὥστε

Στὰ 1777 ὁ Μακάριος εἶχε τυπώσει στὴ Βενετία χωρὶς ὄνομα ἕνα βιβλίον μὲ τὸν τίτλο «Ἐγχειρίδιον ἀνωνύμου τινὸς ἀποδικτικὸν περὶ τοῦ ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ χριστιανοὶ συχνότερον νὰ μεταλαμβάνωσι τὰ θεῖα μυστήρια». Τὸ βιβλίον ὑποστηρίζει τὴ θέσι του μὲ πολυάριθμα χωρία τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἀποφάσεις τῶν συνόδων καὶ λόγια τῶν πατέρων, κ' ἀντικρούει ἀναλυτικὰ ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις. Ἐξῆ χρόνια ἀργότερα ὁ Νικόδημος πῆρε κ' ἐπεξεργάσθηκε τὸ ἴδιο βιβλίον. Ἐπρόσθεσε καινούργια κεφάλαια, ἔθεσε ἀπάνω τὴν σφραγίδα τοῦ δικιοῦ τοῦ ὕψους, καὶ τὸ παρυσίασε σὲ νέα ἔκδοσι, πάλι χωρὶς ὄνομα, καὶ μὲ τίτλο: «Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων» (5). Σὲ μιὰ ἐποχῇ πρὸς οἱ ἐπιγενέστερες συνήθειες κ' ἡ θρησκευτικὴ ἀγνοία εἶχαν φθάσει νὰ ξεθωριάσουν στὴ συνείδησι τοῦ λαοῦ (καὶ ὄχι μονάχα τοῦ λαοῦ!) τὸ βαθύτερο ἀληθινὸ νόημα τοῦ μυστηρίου, φαντάζεται κανεὶς πρὸς θόρυβο καὶ ποῖα ταραχὴ προκάλεσε τὸ σοφὸ αὐτὸ καὶ ρηξικέλευστο βιβλίον, πρὸς δηλώνει ἀπ' τὴν ἀρχὴ καθαρά, πρὸς ὁ σκοπὸς του εἶναι «νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν χαριτωμένην συνήθειαν τῶν παλαιῶν χριστιανῶν» καὶ πρὸς, μολοντὶ γραμμένο ἀπὸ ἀνθρώπους ἀσκητῆς, εἶχε τὴν τόλμη νὰ κηρύξῃ ὅτι, «Ὅτε οἱ ἐρημίται κυβερνώσι τὴν Ἐκκλησίαν, οὔτε ἡ Ἐκκλησία διὰ τοὺς ἐρημίτας ἔκαμε τοὺς κανόνες!», καὶ νὰ προσθήσῃ: «Ἄς μὴ ἀπατώμεθα ἀπὸ τῶν δεισιδαιμονίων καὶ προλήψεων, ἀπὸ ὁποῖα ἐπεκράτησαν» (6). Πρῶτοι σηκώθησαν στὸ πόδι οἱ «ζηλωταὶ» ἀγιορείτες—εἶχαν ἄλλωστε ἀνάγει καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων. Διαμαρτυρίες καὶ βρισιεὶς ἀκούγονταν συνεχῶς, καὶ τὸ βιβλίον, μὲ τὴν νέα του μορφῇ, στάθηκε στὸ Πατριαρχεῖο ἀπ' τὴ σύναξι τοῦ Ἁγίου Ὁρους, γιὰ νὰ κριθῆ. Καὶ τὸ βιβλίον κατεκρίθη ἀπ' τὸν Πατριάρχη Προκόπιο, γιὰ ν' ἀθωωθῆ ὁμως ἀργότερα καὶ νὰ ἀναγνω-

καὶ ὅλα κεφάλαια ἀπεστομάτιζε τῆς Γραφῆς, σρητῶν ἐδάφια τε καὶ σελίδας καὶ πλείστας μαρτυρίας τε καὶ γνώμας πατέρων ὧν καὶ τοὺς τύπους τῶν λόγων καὶ τῶν ἀνεπιφάτως ἐκ μνήμης ἐγίνωσκε». (Συναξαριστής, Εἰσαγωγή). Γιὰ τὴ μνήμη τοῦ Νικόδημου χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ περιστατικὸ πρὸς ἀναφέρει ὁ Μωσαϊτῆς: «Μιὰ χρονία, τὸ Μέγα Σάββατον, σταθεῖς ὑπὸ τὸν πολυέλιον ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ χοροῦ, ἀπήγγειλε καὶ τὰς δεκαπέντε προφητείας τῶν ἑσπεριῶν ἀπέξω χωρὶς βιβλίων, κινήσας τὸν θαυμασιῶν πάντων!» (Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ Κύματα, Γ. 44).

(5) Ἐνατυπώθηκε ἀπ' τὸν Κ. Δουζάκη στὰ 1895 κ' ἀργότερα ἀπὸ ἄλλους.

(6) Περὶ τῆς συνεχοῦς... ἔκδ. 5η, σ. ζ', 88, 122.

ρισθῆ ὀρθόδοξο ἀπ' τὸν Νεόφυτο τὸν Ζ' (7).

Χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τοὺς τίς συκοφαντίες τὸν ἀντίπαλον, ποὺ τοὺς κατηγοροῦσαν κόντὰ στ' ἄλλα καὶ γιὰ... αἰρετικούς!, οἱ δύο συνεργάτες ἐξακολουθοῦν ἀκούραστα τὴ δράσι τους γιὰ τὴ διαφώτιση τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀναβίωσι τοῦ ἀρχαίου χριστιανικοῦ πνεύματος. Στὰ 1784 ὁ Μακάριος φεύγει πάλι ἀπ' τὴν ἔδρα τοῦ τὴν Κόρινθο, καὶ ἔξαντηγαίνει στὸ Ὄρος, γιὰ νὰ νέα συνεργασία με τὸν Νικόδημο. Προετοιμάζουν τὴν ἔκδοσι τῶν ἀπάντων τοῦ Συμείων τὸν νέου θεολόγου καὶ ἄλλων βιβλίων. Τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ ἄλλος συναγωνιστής, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, διευθυντὴς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης, καλεῖ τὸν Νικόδημο καὶ συνεργάζονται γιὰ τὴν ἔκδοσι τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά.

Τοῦ Νικόδημου ὅμως ἡ ἐργασία δὲν ἐξαντλεῖται στὸ σημεῖον αὐτό. Θέλοντας νὰ διαφωτίσῃ τὸν ἑλληνικὸ λαό, τυπώνει ἐρμηνεῖες διαφόρων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μεταφράζει διαλεχτὰ κομμάτια μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνακάλυψι τῶν βίων τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τοὺς προβάλλει ὕστερα, ἔτσι καθαρὸς καὶ ζωντανέμενος, στὸ Γένος. Μέλημά του εἶναι καὶ τὸ κέντρο τῆς χριστιανικῆς ζωῆς μέσα στὴν Ἐκκλησία, καὶ ἡ ἀδελφωμένη μαζὶ του, «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία καὶ προσκύνησι τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν βιβλίων του στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ αὐτὸ σημεῖο. Ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία διαβάστηκαν πολὺ ἀπ' τὸ λαὸ μας καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἐπίδρασι τοῦ Νικόδημου ἦταν ἐξαιρετικὴ καὶ ἡ ἐπιτυχία του σὰν συγγραφέως ἀληθινὰ ζηλευτὴ (8).

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πνευματικὸ ζωντανεμα στὴν λειτουργικὴ κίνησι εἶχε δεῖξει παράλληλα καὶ ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Ἔτσι τὸν βλέπομε, προκειμένου νὰ ἐξαικριώσῃ ποιά εἶναι ἡ ἀρχαία λειτουργικὴ πράξις, νὰ ὑποβάλλεται σὲ μεγάλες φροντίδες, γιὰ νὰ ρωτίσῃ σοφοῦς δασκάλους, καὶ νὰ ἐρευνᾷ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ἀθῶνα (9).

Ἀξιοσημεῖωτη καὶ ὁμοία ἀξιόπαινη και-

νοτομία τῶν Κολλυβάδων, ποὺ θυμίζει κι' αὐτὴ ἀποστολικά χρόνια, ἦταν κι' ἡ πρωτοβουλία ποὺ εἶχαν νὰ ἀπαγγέλλουν δυνατὰ τίς μουσικὲς εὐχές τῆς λειτουργίας, ὥστε νὰ τίς ἀκούῃ κι' ὁ λαὸς, νὰ τελοῦν τὸ μυστήριον μπρὸς στὰ μάτια ὄλων τῶν πιστῶν, ποὺ ἐπροσκαλοῦντο στὸ τέλος ὄλοι, ἀν εἶχαν φυσικὰ προετοιμασθῆ, νὰ μεταλάβουν. Ἐπίσης τὴ λειτουργία τῶν προηγουμένων τὴν ἤθειαν νὰ γίνεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοσι, τὸ βράδυ, στὴ θέσι τοῦ ἑσπερινοῦ, κι' ὄχι τὸ πρωῖ (10).

ΛΙΓΓΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΟΡΓΙΕΣ

Αὐτὰ μὲ μιὰ σύντομη σκιαγραφία ἦταν τὰ κύρια σημεῖα καὶ τὰ χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα τοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων. Καινοτόμοι μὰ κι' ἀφωσιωμένοι στὴν ἀγνή παράδοσι, νεωτεριστὲς κι' ὅμως τόσο ἀρχαιοπρεποὶ, νομοσταγεῖς μὰ καὶ θαρραλεοὶ ὑποστηρικταὶ τοῦ σωστοῦ καὶ τῆς ἀληθείας. Δυστυχῶς ἡ ἀντίδρασις ποὺ συνήνησαν ἦταν πολὺ μεγάλη. Τὸ εἴπαμε κιόλα: Οἱ «ὑπερορθόδοξοι» εἶχαν σκανδαλισθῆ. Πολέμησαν φανατικά, μὲ φοβερὸ πείσμα. Δεκαετίες ὀλόκληρες βίασσε ὁ ἀγῶνας. Ὁ Ἀθανάσιος, ὅπως εἶδαμε, καταδικάσθηκε, γιὰ νὰ ἀθωωθῆ ἀργότερα, μὰ θέσι πιά στὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν εἶχε. Τὸ βιβλίον τοῦ Μακαρίου ἀποκηρύχθηκε, γιὰ νὰ βρῆ κι' αὐτὸ ἀργότερα τὸ δίκη του. Ἐγίναν σύνοδοι, βγήκαν ἀποφάσεις, γράφθηκαν γράμματα πατριαρχικά.

Στὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ποὺ ἦταν κι' ἡ πρώτη ἀφορμὴ τοῦ καυγᾶ μεταξὺ τους, ὁ Πατριάρχης Θεοδοῦσιος ὁ Β' (1772), ἔπειτα μιὰ τοπικὴ σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολι (1776), κι' ἀργότερα ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' (1807) ἔδωσαν μιὰ μέση λύσι «πρὸς τελείαν ἐξάλειψιν τῆς πάσαι ποτὲ ἀναφύεσις ἐκείνης διενέξεως» (11). Πάλι γιὰ τὸ ζήτημα τῆς συχνῆς μεταλήψεως ὁ Θεοδοῦσιος ὁ Β' ἔδωσε ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησι (12). Κι' ἀκόμη πιὸ ξεκάθα-

(10) Στεφ. Κομμητᾶ, Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία, ἔκδ. Β' Ζάκυνθος 1861, σελ. 239.

(11) Ἐργασαν δηλαδὴ ὅτι: «Οἱ ἐν Σάββασι τελοῦντες τὰ μνημόσυνα τῶν κοιμημένων καλῶς ποιοῦσι, οἱ δὲ ἐν Κυριακῇ οὐχ ὑπόκεινται κριματι, οὐ πενθοῦντες, ἀλλ' ἱεστηρίους ὕμνους τῷ Θεῷ προσάγοντες ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν κοιμημένων καὶ μνημόσυνα τελοῦντες, τῆς κοινῆς ἀναστάσεως μνήμην φέροντα» (Φ. Βαφεΐδου Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμος Γ' τευχ. Β', σελ. 148 καὶ Κοσμᾶ Βλάχου ἰδ. μέρ.)

(12) «Περὶ δὲ τοῦ πικνότερον ἢ βραδύτερον προσέρχεσθαι τῇ μεταλήψει τῶν ἀχνάντων μυστηρίων, φαίνεται ὅτι χρόνος μὲν οὐχ ὄρισται, ἀναγκαῖα δὲ πάντως ἡ διὰ τῆς θείας μετα-

ρα ὁ ἔθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' ἔλυσε πιά τὸ ζήτημα τελειωτικὰ στὰ 1819 μὲ τὴν περίφημη ἐγκύκλιόν του (13).

Τὸ κίνημα λοιπὸν τῶν Κολλυβάδων ὄλο καὶ δικαιονόταν. Τὸ κύρος τους σιγά-σιγά ἔγινε τόσο, ὥστε, ὅταν ἀργότερα ὑπεβλήθη στὸ Πατριαρχεῖο τὸ «Πηδάλιον»—σουλολογὴ ὄλων τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας μὲ σχόλια—ἡ Σύνοδος γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια, ἔδωσαν ἐντολὴ «ἐξασπαστεῖλαι τὴν βίβλον καὶ τῷ ἐν Χίω διατελοῦντι σφοδολογιωτάτῳ διδασκάλῳ Κύρῳ Ἀθανασίῳ Παρίῳ καὶ τῷ ἐκεῖσε διατρίβοντι πανιερωτάτῳ πρώην Κορίνθου Κύρῳ Μακαρίῳ». Ἐκεί μόνον τότε ἐπιτρέψαμε τὴν ἔκδοσι, ὅταν ὁ Ἀθανάσιος κι' ὁ Μακάριος ἔδωσαν «τὴν καλὴν περὶ τῆς βίβλου μαρτυρίαν» (14). Οἱ φανατικοὶ ὅμως ἀντίπαλοι τῶν Κολλυβάδων δὲν ἱκανοποιήθηκαν ἀπ' τὴν ἀποφάσει αὐτῆς τοῦ Πατριαρχείου. Οἱ μεταρρυθμιστὰ καταδιώχθηκαν ἀλύπητα. Δὲν εἶχαν θέσι στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Νικόδημος συκοφαντήθηκε «ἐκ φθόνου καὶ ὄλου ψευδῶς» ὅπως λέγει ὁ Γεράσιμος Συμυρνάκης (15), κι' οἱ συκοφαντίες ἐφθάναν συχνὰ

νοίας καὶ ἐξομολογήσεως προετοιμασίαι. Καὶ οἱ μὲν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κινήματος χριστιανοὶ προσήρχοντο τῇ τῶν θείων μυστηρίων μεταλήψει καθ' ἑκάστην Κυριακὴν, οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἐν τεσσαράκοντα ἡμέραις προευνελεζόμενοι διὰ τῆς μετανοίας, οὕτω προσήρχοντο. Διὸ ἕκαστος, εἰ ἄξιος, παραβλήτεω ἑαυτὸν ἐν τοῖς πρώτοις, εἰ δὲ μὴ τοῖς δευτέροις, καὶ τοῦτο γὰρ μακαριστόν... Κατὰ γοῦν τὸν θείον Ἀπόστολον, δοκιμαζέτω ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτω ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω».

(13) Σ' αὐτὴν ὁ Γρηγόριος, ὄχι μόνον τονίζει, πῶς, «χρεὸς ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ νὰ προσέρχονται καὶ νὰ μεταλαμβάνωσι τὸ ζωοποιῶν Σώματος, διὰ τοῦτο καὶ προσκαλοῦνται ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάτης προσέλθετε», ἀλλὰ καὶ δίνει ἕνα γενναῖο χτύπημα σὲ ὄλους τοὺς ἀντιθέτους, ὅσοι «οἰήσεως καὶ ὑψηλοφροσύνης πάθει ἐκινήθητες, ὡς δόγμα καὶ ὡς ὄρον τῆς Ἐκκλησίας ἀπαράτρεπτον ἀποφαίνονται τὴν ἐν διαστήματι ἡμερῶν τεσσαράκοντα ἱερᾶν μεταλήψιν τοῦ παναχράντου καὶ πανακηράτου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», καὶ τοὺς ἀπειλεῖ στὸ τέλος, ὅτι, ἀν δὲν πειθαρχήσουν στὴν Ἐκκλησία, θὰ ὑποβληθοῦν «ἐπὶ τὴν ἐνδικὴν αὐτῆς ἀγανάκτησιν καὶ ποιήν».

(14) Προλεγόμενα τοῦ «Πηδαλίου».

(15) Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθήναι 1903 σελ. 167-8. Κι' ὁ Μωραϊτίδης ἀναφέρει ὅτι κάποιος Θεοδόρητος «ἀντίπαλος τοῦ ἱεροῦ Νικόδημου, ὅπῃ πεπλανημένης σκέψεως κατήν-

μῆχρι τοῦ γελοίου. Οἱ ὄπαδοί του καταδιώχθηκαν, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν διήγησι τοῦ Κομμητᾶ, «οἱ ὑπερισχόντες ἐβύθισαν τοὺς νικημένους μοναχοὺς εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐξώριζον τῶν μονῶν» (16). Ἀναγκάσθηκαν λοιπὸν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς ἐκείνους ἀνθρώπους ν' ἀφήσουν τίς ἀγαπημένες τους σκήπτες, ὅπου εἶχαν περάσει μιὰν ὀλόκληρη ζωὴ πνευματικῶν ἀγῶνων, καὶ νὰ σκορπίσθουν στὰ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος.

Μὰ ὁ διωγμὸς αὐτὸς εἶχε καὶ τίς εὐχάριστες συνέπειές του. Τὸ σκόρπισμα τῶν Κολλυβάδων σὲ τόσες ἐπαρχίες, δημιουργοῦσεν ἰσάριθμους ἐκκαίριες γιὰ διὰδοσι τοῦ ἀναμορφωτικοῦ κηρύγματός τους στὸν ἑλληνικὸ λαό. Τὸ κήρυγμα τοῦτο καὶ πρωτῆτερα δὲν εἶχε μείνει κλεισμένο στὴς μοναχικὲς κοινότητες τοῦ Ὄρους. Εἶχε διαδοθῆ κιόλα στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἠπειρο, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά (17). Τώρα ὁ μῶς μὲ τὸν διωγμὸ οἱ ἀπόστολοί του αὐξήθηκαν, μοναστήρια Κολλυβάδων ἰδρύθηκαν σὲ πολλὰ μέρη, καλοὶ πνευματικοὶ σκορπίστηκαν σὲ πολλὰς ἐπαρχίας καὶ σὲ ἰκάποσα νησιά τοῦ Ἀιγαίου, φέρνοντας κι' ἐκεῖ τὴ ζύμη τῆς πνευματικῆς ἀναπλάσεως. Ἐνα ἀπ' τὰ νησιά αὐτὰ ἦταν κι' ἡ Σκιάθος, τὸ πολυτραγουδημένο νησί τῶν δύο Ἀλεξάνδρων. Ποῦ νὰ τὸ ἤξεραν οἱ διώκτες τῶν Κολλυβάδων, πῶς ὁ διωγμὸς αὐτὸς θὰ χάριζε στὴν Ἑλλάδα ἕνα Παπαδιαμάντη κι' ἕνα Μωραϊτίδη!

Οἱ ΚΟΛΛΥΒΑΔΕΣ ΣΤΗ ΣΚΙΑΘΟ

Ἐνας ἀπ' τοὺς Κολλυβάδες ποὺ διώχθηκαν ἀπ' τὸ Ὄρος ἦταν κι' ὁ Χιώτης ἱερομόναχος Νήφων, ποὺ παίρνοντας μαζὶ του ἕκτος ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους μοναχοὺς καὶ τὸν Σκιαθίτη Γρηγόριο Χατζησταμάτη, πῆγε στὴν Ἱκάρια κι' ἔχτισε μοναστήρι. Ἐκεῖ ὅμως δὲν ἔμεινε πολὺ. Ἀκούοντας τὴν παράκλησι τοῦ Γρηγορίου, ποὺ ἦταν παιδί μιὰς πολὺ πλούσιας οἰκογένειας τῆς Σκιάθου, πῆγε μαζὶ του ἐκεῖ νὰ μονάσῃ. «Οὕτω κατὰ τὸ 1794 ἐκτίσθη ἐν Σκιάθῳ τὸ περιβόητον κοινὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰς τῆς Ἀγαλλιανῶν τοῦ πλατανοφύτετον ρεῦμα, ἕνθα ὑπῆρχε παλαιὸν

τησεν εἰς ἀπονονδον ἐχθρόν του, διαβάλλον αὐτόν, τομῆσας καὶ τὸ ἱερὸν Πηδάλιον ἀκόμη νὰ νοθεύσῃ, ἐκδοσιν ἐπίπλον καὶ σπουδαιοτάτην τοῦ Ναξίου Διδασκάλου, ἵνα οὕτω διασῶν καὶ κλονίσῃ τὴν πρὸς ἐκεῖνον εὐλάβειαν τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν». (Μὲ τοῦ Βορητᾶ τὰ κύματα, Σειρᾶ Δ', σ. 181). Βλέπε καὶ τὸ Γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Ζ' στὸν πρόλογο τοῦ «Πηδαλίου».

(16) Ἰδ. μέρος, σελ. 239.

(17) Κ. Βλάχου ὁ. π.

(7) Βλ. ἄρθρον τοῦ L. Petit «Macaire de Korinthe» ἐν Dikt. de theol. Catholique.

(8) Βλ. καὶ τὸ ἄρθρον «Τὸ Χριστιανικὸ βιβλίον στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», ποὺ δημοσιεύεται στὸ τεῦχος τοῦτο.

(9) Βλέπε ἐπιστολὴν του πρὸς Δωρόθεον: Κ. Δυοβουνιώτου «Ἀνεκδότα Ἔργα τοῦ Α. Παρίου» 1938 σ. 8-9. Ἐπίσης Φ. Βαφεΐδου ἰδ. βιβλ. σ. 153-4.

τι μονύδριον πρὸ χρόνων ἐρημωμένον. Τῷ ἔντι τῇ ἑκτηῖ Ἰουνίου 1794 ἡ κοινότης ὅλην, γέροντες καὶ προεστῶτες μὲ τὴν γνώμην καὶ θέλησιν τῶν λοιπῶν οἰκοκυραίων καὶ ραγιάδων, ἱερέων τε καὶ λαϊκῶν, καθὼς λέγει ἐγγράφον τῆς μονῆς, μετὰ πολλῆς χαρᾶς ἐδέχθησαν τὸν παπᾶ-Νήφωνα καὶ τὸν συμπολίτην Γρηγόριον Χατζησοταμάτην καὶ τοὺς ἄλλους μοναχοὺς, καὶ πολλὰ κτήματα γειτονικά ἀφιέρωσαν πρὸς αὐτοὺς» (18).

Ὁ Νήφων, γνήσιος ἑσαρκωτῆς τοῦ πνεύματος τῆς Σχολῆς του, ἔδωσε στὸ κοινόβιό του τὸ πνεῦμα αὐτὸ καὶ ἔθεσε βάσεις γερῆς, ἀπάνω στὶς ὁποῖες στηρίχθηκε γιὰ νὰ ἐξελιχθῆ ὡς ἕνα ἀπ' τὰ λαμπρότερα πνευματικά κέντρα τῆς χώρας μας ἐν τῷ 19 αἰῶνα. Δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσί της ἡ Μονὴ εἶχε κιόλα ἐξηνηταπέντε κελλιὰ, «εἰς πτωρὸφους πτέρυγας μὲ φρουριακὰ τεῖχη καὶ μοναχοὺς ἐβδόμηκοντα, διακρινομένους ἐπ' ἀρετῇ καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ καὶ φημισμένους καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐν οἷς ὑπῆρχον καὶ τινες λόγιοι καὶ συγγραφεῖς ἀφιερῶσαντες ἐν αὐτῇ τὰς βιβλιοθηκὰς τῶν» (19). Ὁ Νήφων πέθανε στὰ 1814 εὐχαριστημένος γιὰ τὸ κοινόβιό του ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα κι' ἀπ' τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀφίνοντας διάδοχό του τὸν ἀγαπητὸ του συνεργάτη καὶ συνιδρυτὴ Γρηγόριο. Ὁ Νήφων ἐφορτᾶζεται ὡς ἄγιος στὴν Ἱκαρία. Ὁ Γρηγόριος ἐσυνέχισε τὴν παράδοσι τῆς Σχολῆς. Ἦταν ἕνας «πρῶτος καὶ ἡσύχιος μοναχός». ἤτο καὶ ὑμνογράφος συνάμα ὁ λόγιος σκιαθίος πλουσιότατος ἡγούμενος» (20). Πέθανε ὅμως μετὰ δυὸ χρόνια κι' ἀφήσε διάδοχό του τὸν Φλαβιανό, ἕναν ἀπ' τοὺς ἰσπουδαιότερους ἐργάτες ποὺ ἀνέδειξε τὸ κοινόβιο αὐτό. Ὁ Φλαβιανὸς «δραστήριος καὶ συνετὸς λίαν ἀνὴρ καὶ λόγιος, διατελῶν εἰς σχέσεις μετὰ ἐπισήμων προσώπων τῆς Ἐκκλησίας, Ἱεραρχῶν καὶ διδασκάλων», ὄχι μόνον κατώρθωσε νὰ συντηρήσῃ τὸ κοινόβιο, ποὺ κινδύνευσε νὰ διαλυθῆ τότε ἀπ' τοὺς πειρατὲς καὶ τοὺς ξένους ἐπιδρομείς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνέδειξε σὲ μεγαλύτερη περιωπῆ. Ἡ φήμη τῆς μονῆς βγήκε σὲ ὅλον τὸν Ἑλληνισμό. Στὸ ἀρχεῖο τῆς σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Γένους Κωνστ. Οἰκονόμου σταλμένη στὸν Φλαβιανὸ ἀπ' τὴ Σμύρνη στὰ 1817, πολὺ ἐγκωμιαστική. Ὁ Οἰκονόμος ὀνομάζει σ' αὐτὴν τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Μονῆς «πατέρας

οὐρανόφρονας» καὶ «ἀγγέλους τῆς ἐρήμου» καὶ παινεῖ «τὸ πολίτευμα τῆς ἱεράς καὶ μακαρίας ἀδελφότητος», ποὺ τὴν θεωρεῖ ἀξιοσέβαστη ἀπ' ὅλους (21).

Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀξιοσημειώτες εἶναι καὶ οἱ ἑθνικὲς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε τὸ ἱερό αὐτὸ κοινόβιο στὰ χρόνια κείνα τῆς δουλείας. Οἱ ἀρματωλοὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, κάθε φορὰ ποὺ ἡ παραμονὴ τους στὴ στεριά καταντούσε ἀδύνατη, βρισκάνε καταφύγιο στὴ γειτονικὴ Σκιάθο, ὅπου οἱ φιλόξενοι μοναχοὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοὺς ἐπρόσφεραν μὲ κάθε προθυμία ὅλη τὴ δύνατὴ περιθαλψῆ, «ἀρτους, κρέατα, τυροὺς καὶ οἶνον». Ὁ Σταθᾶς, ὁ Βλαχάθας, ὁ Νικοτσάρας, ἄλλα γνωστὰ ὀνόματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ καιροῦ, πολὺ συχνὰ εὐεργετήθηκαν ἀπ' τὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ καλωσύνη τους κι' ἐνισχύθηκαν στὸν ἀγῶνα τους. Καὶ σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς ἀναφορά μὲ ὑπογραφή καὶ σφραγίδα τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Καρατάσου πρὸς τὸ Ἐκτελεστικὸ σῶμα, γραμμένην στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1823, ὅπου τονίζονται οἱ πολλές ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε ἡ Μονὴ στὸ στρατὸ τοῦ Καρατάσου καὶ στὶς προσφυγικὲς οικογένειες ποὺ εἴχανε καταφύγει τότε στὴ Σκιάθο (22). Γι' αὐτὸ ἔχει δίκιο ὁ Μωραϊτίδης νὰ τονίξῃ ὅτι «ἐάν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διέπρεψαν πλείστοι Ἕλληνες εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος, λαθόντος ἐπίσης αἰ βραθεῖα τῆς φιλοπατρίας τῶν, μὲ τὸ νὰ δαπανήσουν τὰς στέρννας τοῦ χρυσοῦ των διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, ἕνα ἐκ τῶν πρώτων βραβείων ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, προηγηθεῖσαν εἰς τὰς ἱεράς θυσίας, πρὶν ἔτι ἀναλάμψῃ ἡ πυρκαϊὰ τῆς μεγάλῃς ἐπαναστάσεως» (23).

Καθὼς ἀρχίσει ἡ ἐπαναστάσις τοῦ Εἰκοσιένα, ὁ Φλαβιανὸς ἀναγκάσθηκε νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπ' τὴ Μονή. Τὸν διαδέχθηκε ὁ Ἀλύπιος, ἀδελφὸς τοῦ λογιώτατου Ἐπιφανίου Δημητριάδου, ποὺ θὰ τὸν συναντήσουμε καὶ παρακάτω. Στὴν Ἱστορία τοῦ Ἀλυπίου, ποὺ ὁ λαὸς τὸν συνήθιζε μὲ τὸ ὄνομα Ἀλύπιας, ἀναφέρεται καὶ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Τὰ μαῦρα κοτούσουρα». «Ὁ Ἀλύπιος—λέει ὁ διηγηματογράφος—εἶχεν ἀσκητεύσει τόσα χρόνια εἰς τὰ Κατοννάκια, κατὰ τὰς δυτικομεσημβρινὰς ὑπώρειας τοῦ Ἄθωνος. Εἶτα εἶχεν ἀποθάνει ὁ Γέροντάς του, αὐτὸς δὲ ἐπώλησε τὴν ἀσκητικὴν καλύβην καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν γενέθλιον νῆσόν του.... Ἐξελέγη τέταρτος

ἡγούμενος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ... μετὰ τὸν Φλαβιανὸν ἀπελθόντα πρὸς καιρὸν ἐκ τῆς μονῆς, ἔνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν περιστάσεων». Ἐκεῖ ἀργότερα πῆγε κι' ἀσκήτασε μαζί του κι' ὁ πατέρας του, ὁ ἀρχοντας κύρ Δημητράκης ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Δαβίδ, ἀφοῦ πρωτύτερα μοίρασε τὴν περιουσία του ὄχι μόνον τὰ παιδιὰ του μὰ καὶ στοὺς πτωχοὺς καὶ στὸ μοναστήρι (24). Ἀπ' τὴ γενιά του καταγόμει κι' ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Μωραϊτίδης.

ΗΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ

Στὰ 1830 ὁ Ἀλύπιος πέθανε. Τότε ὁ Φλαβιανός, ὑποχωρῶντας στὴν παράκλησι ὄχι μόνον τῶν μοναχῶν, μὰ κι' αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, ποὺ τοῦ ἔστειλε προσωπικὴ ἐπιστολή, ἔσαναγύρισε στὴ θέσι του κι' ἔμεινε ἡγούμενος ὡς τὸ θάνατό του (1849) (25). Ὁ Φλαβιανός, γνήσιο πνευματικὸ ἀνάστημα τῶν Κολλυβάδων, ἐξακολουθεῖ καὶ τώρα τὴν πνευματικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοινωνικὴ δράσι. Τὸ μοναστήρι γίνεται ἕνα κέντρο μὲ ἠθικὴ ἀκτινοβολία καὶ πνευματικὴ ζωτικότητα. «Τὸ ἱερὸν τοῦτο κοινόβιο, σημειῶναι ὁ Μωραϊτίδης, πολὺ συνετέλεσε τὰ χρόνια ἐκείνα εἰς μίαν πνευματικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν ποιμένων πρὸ πάντων, οἵτινες κατὰ τὰς ἐφορτὰς καὶ Κυριακάς προσερχόμενοι παρηκολούθουν τὰς ἱεράς ἀγρυπνίας, ἐξωμολογοῦντο, μετελάμβανον, ἐτραπεζῶντο ἀδελφικώτατα, ἠκούον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ὠδηγοῦντο νὰ ἀποφεύγουν τὴν κακίαν καὶ νὰ ἀκολουθῶσι τὴν εὐαγγελικὴν ζωὴν» (26).

Ἡ ἀρετὴ τοῦ Φλαβιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων μοναχῶν, γνωστὴ καὶ στοὺς ἐκκλησιαστικούς καὶ κυβερνητικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ἔκαμε ὥστε νὰ ἐξαίρεθῇ ἡ Μονὴ ἀπὸ φορολογία, κι' ὁ τότε ἐπαρχος βορείων Σποράδων Μηλαΐτης τοὺς ἔγραψε: «Σὰς προτρέπομεν νὰ ἐπιμένετε εἰς τὴν ὁποίαν μετέρχεσθε φερωνύμιας τοῦ ἐπαγγέλματός σας πολιτείας πληροφοροῦμενοι ὅτι δι' αὐτὴν καὶ μόνον ἠξιώθητε τῆς τοιαύτης μοναδικῆς ἐξαίρεσεως». Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ Μονὴ ἐξελέγη ἀπ' τὴν Κυβέρνησι καὶ τὸ Σύνδοδο στὰ 1834 ὡς «περιθαλπτικὸν καὶ ἐπανορθωτικὸν τοῦ κλήρου κατάσταμα». Ἐκεῖ περιωρίστηκε κι' ὁ Θεόφιλος Καΐρης (27). Μερικοὶ δημοσιογράφοι ἐκείνης

τῆς ἐποχῆς, ὁπαδοὶ τοῦ Καΐρη καὶ ἀκόλουθοί του στὸν ἀχαλίνωτο ὀρθολογισμό, θέλοντας νὰ παραστήσουν τὸ δάσκαλό τους, οὐτε λίγο οὐτε πολὺ γιὰ μάρτυρα, ἀρχίσαν τὴ δημοσκοπία στὶς Ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες κι' ἔγραφαν πῶς ὁ Καΐρης βρασιόστηκε, ὑπέφερε τὰ πάνθεινα στὸ μοναστήρι. Καὶ μόνῃ ἡ φυσιογνωμία τοῦ Φλαβιανοῦ θὰ ἦταν ἀρκετὴ νὰ μᾶς κἀμῃ νὰ ἀμφισβάλουμε πολὺ γιὰ τὴν ὑπόστασι τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, διατυπωμένων μάλιστα ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ δὲν εἶχαν πατήσει ποτὲ τὸ πόδι τους στὴ Σκιάθο. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια ἐξεδικήθη μὲ ἕναν τρόπο πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικόν. Στὰ ἀρχεῖα τῆς μονῆς ἀνεκαλύφθη ἡ ἀλληλογραφία ποὺ ἀντήλλαξαν τότε τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν, ἡ Σύνοδος, ὁ Ὑποδιοικητῆς Σκιάθου, μὲ τὸ Φλαβιανό. Ἀπ' αὐτὴ φαίνεται μὲ πόση ἀνωπερότητα ψυχῆς καὶ μεγαλοκαρδία συμπεριφέρθηκε ὁ Φλαβιανός σ' ἕναν ἐπίσημα καταδικασμένο ἀρνητῆ, ποὺ ἔμεινε πεισματικὰ ἀμετανόητος. Ἀλλὰ, τὸ σπουδαιότερο, σώζεται καὶ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Καΐρη γραμμένη στὶς 16 Νοεμβρίου 1839, ὅπου ὁμολογεῖ τὴν καλωσύνη ποὺ τοῦ ἔδειξαν ὁ Φλαβιανός, ὁ κύριος Ἰσιδώρος καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς ἀσκούμενοι πατέρες, οἱ ὁποῖοι δὲν «ἔλειψαν νὰ μὲ ἀναπαύουν εἰς ὅλα, ὄχι ὡς ἀδελφὸν ἀλλὰ καὶ πολὺ περισσότερον, μάλιστα εἰς τὴν δεινὴν ἀσθένειάν μου» μὲ ἐπαρηγόρησαν καὶ μὲ παρηγοροῦν καὶ μὲ λόγον καὶ μὲ ἔργον τὸ κατὰ δύναμιν ὁ δὲ ἅγιος καθηγούμενος κύριος Φλαβιανός, καὶ ἀσθενεῖων, δὲν ἔλειψε νὰ μὲ ἐπισκέπτεται κατὰ χρέος πατρικὸν καὶ νὰ μὲ παρηγορῇ. Γι' αὐτὸ ὁ Καΐρης ὁμολογεῖ «μεγάλαν χάριτας» καὶ ἐκφράζει «τὴν ὀφειλομένην εὐγνωμοσύνην του». Ἀλλὰ καὶ ὁ ὑποδιοικητῆς Σκιάθου ἔλαθε παραγγεῖλια τοῦ Ὑπουργεῖου Ἐκκλησιαστικῶν νὰ ἐκφράσῃ εὐχαριστίες πρὸς τὸ συμβούλιον τῆς μονῆς «διὰ τὴν περιποίησιν τὴν ὁποίαν ἐκάματε πρὸς αὐτόν, τὴν ὁποίαν ἀπαίτη ἡ φιλάνθρωπι καὶ περὶ τῆς ὁποίας παραγγέλλει καὶ αὐτὴ ἡ ἱερά ἡμῶν θρησκεία» (28).

Ἔτσι, οἱ προσπάθειες τῶν ζηλωτῶν αὐτῶν ἀνθρώπων, οἱ προσωπικὲς τους ἀρετές, ἡ ἐνσυνείδητη εὐσέβεια, ἔδωκε λοιπὸν μεγάλο κύρος στὸ κοινόβιο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ κι' ἔβγαλε τὴ φήμη του πολὺ πιὸ μακρὰ ἀπ' τὰ στενὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ τους.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ πνευματικὸ σφρίγος βάσταξε ὀγδόντα χρόνια. Ἀπ' τὰ 1870 ἀρχίζει κάποια χαλάρωσι. Τὸ κοινόβιο ἀρχίζει

(18) Α. Μωρ. Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ. 57.

(19) Ἰδ. μέρ. Δ', 63. Βλέπε καὶ Ι. Φραγκοῦλα καὶ Ὑλᾶ Ἡ νῆσος Σκιάθος ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς τοπογραφίας, εἰς Ἐφημερίδα «Σκιάθος» 25 Ὀκτωβρίου 1931.

(20) Ἰδ. μέρ. Δ', 65.

(21) Ἰδ. μέρ. Δ', 66 καὶ Τρύφ. Εὐαγγελιστοῦ Ἰδίου «Ἡ Νῆσος Σκιάθος», σελ. 162-4.

(22) Ι. Φραγκοῦλα, Ἱεραὶ μοναὶ τῆς νῆσου Σκιάθου, περ. Ἐκκλησία 1934, σελ. 53.

(23) Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ', 59.

(24) Ἡ χολερισμένη, ἔκδ. Ἐλευθερουδάκη, σ. 100-127.

(25) Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Καποδίστρια βλ. στοῦ Ι. Φραγκοῦλα Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου περιορισμὸς τοῦ Θεοφ. Καΐρη, σελ. 10.

(26) Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ' 69.

(27) Ι. Φραγκοῦλα, Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ κλπ. σελ. 3-4.

(28) Ἰδ. μέρ. σελ. 12 καὶ 20.

νά παρακμάζει. Ὅχι τόσο ἀπὸ ἔλλειψι ὑλικῶν πόρων, ὅσο ἀπ' τὸ ξεθώριασμα τῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ὑποβάθμισι τῆς θέρημης καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, ποὺ διέκρινε τοὺς παλαιότερους. Ἐμμονὴ στὶς πρῶτες ἀρχές καὶ στὴ λαμπρὴ παράδοσι τοῦ κοινοβίου χαρακτήρησι καὶ μερικὸς ἡγουμένους, ὅπως τὸν Θεόφιλο καὶ τὸν Σαφρόνιο, ποὺ ἦταν «πνευματικὸς ἐνάρετος καὶ ἀσκητικώτατος, γνωστός εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις πνευματικὸς κύκλους, πολλοὺς ὠφελήσας καὶ πολλοὺς ὠφελῶν διὰ τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίᾳς του»⁽²⁹⁾. Οἱ προσπάθειές τους ὅμως δὲν εἶχαν ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Τὸ κοινοβίον εἶχε πᾶν φαίνεται ἐκπληρώσει τὸν προορισμὸ του. Νέα πνευματικὰ κινήματα ἀρχίσαν νὰ ἐτοιμάζωνται στὸν τόπο κι' ἦταν ἴσως καιρὸς νὰ τοὺς παραχωρήσῃ τῆ θέσι του. Ἐσθυσεν ὅμως ἀφοῦ πρωτίτερα εἶχε προσφέρει τόσες ὑπηρεσίας, ὄχι μόνον στὴν ἐκκλησία, μὰ καὶ στὸ ἔθνος, ἀφοῦ κράτησε πιστὰ τὴ λαμπρὴ παράδοσι τῶν Κολλυβάδων, ἀφοῦ ἐγένε κέντρο τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ προετοιμάσας ψυχικὰ καὶ χρίσας στὴν Ἑλλάδα τοὺς δυὸ μεγάλους χριστιανικοὺς λογοτέχνες τῆς, τοὺς δυὸ Σκιαθίτες Ἀλεξάνδρους.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΓΕΡΟΝΤΑΣ

Ἀλλὰ ἢ παράδοσι τῶν Κολλυβάδων, ἂν εἶχε ἀτονήσει στὴ μὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, βρῆκε ἕναν ἄλλον ἀντάξιον φορέα στὸ πρόσωπο ἑνὸς πραγματικὰ μεγάλου ἀνθρώπου, τοῦ Διονυσίου τοῦ Γέροντα. Ὁ Διονύσιος αὐτὸς ἦταν γυιὸς ἑνὸς ἑξακουσμένου Σκιαθίτη λογογράφου, ποὺ εἶναι γνωστός στὰ νεοελληνικὰ γράμματα μὲ τ' ὄνομα Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Λογιώτατος. Ὁ Ἐπιφάνιος εἶχε σπουδάσει στὰ Ἀμπελάκια, στὰ Γιάννενα καὶ ἄλλου, ἐγένε στὴ ἀρχὴ γραμματέας τῶν ἡγεμόνων στὶς Ἠγεμονίες, κι' ἀργότερα ἐβγαλε μεγάλο ὄνομα σὰν ποιητῆς, λογογράφου καὶ ἱστορικός, στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν ἀπ' τὴν ἐπαναστάσι. Μεγάλῃ φήμῃ ἀκόμη ἀπέκτησε καὶ σὰν σχολάρχῃ τῆς Ὑδρας, ὅπου ἐπὶ πολλὰ χρόνια εἶχε γίνε πνευματικὸς ὁδηγὸς τῆς νεολαίας. Ἡ ἐλληνομάθειά του εἶχαν ἀκουστῆ κι' ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα⁽³⁰⁾. Ἀργότερα ὁ Ἐπιφάνιος ἤρθε στὴν

(29) Α. Μωραϊτίδου, Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Δ' 68-70. Γ. Φραγζούλα, Ἱεραὶ Μοναὶ τῆς νήσου Σκιάθου, Περ. Ἐκκλησία, 1934 σελ. 182.

(30) Βλέπε τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμαντῆ «Τὰ μαῦρα κούτσουρα». Ἐπίσης Μωραϊτίδου Μὲ τοῦ Βορηᾶ, Α' 112, Δ' 67, 105, 108, 126, 137. Βιογραφικὰ γι' αὐτὸν ἔ-

πατρίδα του, ὅπου συνέχισε τὴν πνευματικὴ του δρᾶσι ἀνάμεσα στὴν κοινωνία τοῦ μικροῦ νησιοῦ καὶ μάλιστα στοὺς νέους. Ὁ πατέρας του, ὁ ἀρχοντας κύρ Δημητριάδης, καθὼς εἶδαμε καὶ πρὶν ἄνω, εἶχε γίνε μοναχὸς στὸ κοινοβίον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὁ ἀδελφὸς του Ἀλύπιος, ἦταν ὁ ἑξακουστός ἡγουμένος τοῦ ἴδιου κοινοβίου. Κι' ὁ γυιὸς του Δημήτριος εἶναι αὐτὸς ὁ Διονύσιος, ὁ περιφημὸς Γέροντας, «ὁ ἐξαιρετὸς πνευματικὸς, καὶ σοφὸς, καὶ ἀνθρώπος, ζηλωτῆς καὶ θερμουργός, κοινωνικός διδασκαλὸς ὑψηλῆς περιωπῆς, ἀνώτερος ἀγναντευτῆς καὶ σπηλιτευτῆς τῶν ἀνθρώπων, κήρυκας καὶ ὀρθόδομος τῆς ἀληθείας, ἀπόστολος ψυχικῆς εὐλογίας καὶ εἰρήνης», ὅπως τόσο ὠραῖα τὸν χαρακτηρίζει ὁ Γ. Βαλέτας⁽³¹⁾. Εἶναι ὁ ἄμεσος πνευματικὸς πατέρας τῶν δυὸ Ἀλεξάνδρων, ποὺ εὐτυχῶς κι' οἱ δυὸ τους μᾶς ἀφήσαν γι' αὐτὸν ἀφθονὰ βιογραφικὰ καὶ ψυχολογικὰ στοιχεῖα⁽³²⁾.

Ὁ Διονύσιος ἐσπούδασε στὴν Πάρο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι. «Διῆλθε ἅπασαν τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν ἀναγνοὺς πάντας τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς». Ἀργότερα ἐγένε μοναχὸς κι' ὁ θεὸς του ὁ Ἀλύπιος τὸν πῆρε ὑποτακτικὸ του στὸ κοινοβίον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ τὸν διώρισε δάσκαλο στὴν Σκιάθου τὸν καιρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. «Ἐδίδαξε λοιπὸν τὴν νεολαίαν τῆς Σκιάθου πρῶτον ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἶτα ἐν τῷ κάστρῳ καὶ τέλος ἐν τῇ νέᾳ πόλει τῆς Σκιάθου εἰς ἐν ἀουρῷ. Πάντες οἱ παλαιότεροι προύχοντες τῆς Σκιάθου τοῦτον ἔσχον διδασκαλον». Μετὰ τὴν ἐπαναστάσι ξαναπῆγε στὴν Πάρο. Ἐκεῖ «συνέστησεν ἐλληνικὴν σχολήν, ἐν ἣ ἱκανὰ ἔτη ἐδίδαξεν ἐλληνικὰ γράμματα, συνενῶν τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν νέων μετὰ

γραψαν ἀκόμη: Σ. Λάμπρος, «Νέος Ἑλληνομνημόν» τόμ. ΙΓ' σ. 419 ἐξ., Τροφῶν Εὐαγγελίδης «Ἡ νῆσος Σκιάθου» σελ. 138 ἐξ. Ἔργα του ἔξεδωκαν ὁ Σ. Λάμπρος (ἴδ. μέρ.), ὁ Παπαδιαμαντῆς κι' ὁ Μωραϊτίδης. Μένουν πολλὰ ἀνεκδοτά. Γιὰ τὴ φήμη του πρὸς τὸν λαὸν λέει ὁ Παπαδιαμαντῆς στὰ «Μαῖρα κούτσουρα»: «Ὁ Λογιώτατος ἐλείπε χρονικῶς εἰς τὴν Ὑδραν... Ὁ Ἀγάλλος (ὁ ἀδελφὸς του ποὺ ἔμενεν εἰς τὴν Βλαχίαν, ὁ κατόπιν ἡγουμένος Ἀλύπιος) ἐκ φήμης εἶχεν ἀκούσει ὅτι εἰς Λογιώτατος καλούμενος νέος ἀπὸ βορεινὴν νῆσον προσερχόμενος ἦτο διδασκαλὸς εἰς τὴν Ὑδραν» (Ἡ χολερισμῆν. ἐκδ. Ἐλευθ. σελ. 107).

(31) «Παπαδιαμαντῆς», Μυτιλήνη 1940, σελ. 86-87.

(32) Μωραϊτίδης, Μὲ τοῦ Βορηᾶ... Α' 109-113 Δ' 118-146, Α. Παπαδιαμαντῆ «ὁ Πατὴρ Διονύσιος» Ἐφημερίς 19-1-1888.

τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἀγωγῆς». Πολλοὶ ἀπ' τοὺς μαθητὰς του ἦσαν καὶ ὑποτακτικοὶ του, ὀκμοὶ καλόγηροι. «Οἱ ἰσχυροὶ φέροι ἐκεῖνοι νεανίσκοι, λέει ὁ Μωραϊτίδης, ἔχοντες καθαρὰν τὴν διάνοιαν ἐκ τῆς ἠρεσίας καὶ προσευχῆς, ἐνεθάδονον τελείως εἰς τὸν Ὀμηρον καὶ τοὺς τραγικούς, εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Θουκυδίδη, ποτιζόμενοι τὰ νάματα τῆς ἀγνῆς παιδείσεως, σὺν τῇ πνευματικῇ ἀναπτύξει διαμορφούντες ἐναρέτως καὶ τὴν ἀγωγὴν αὐτῶν».

Φεύγοντας ἀργότερα ὁ Διονύσιος ἀπ' τὴν Πάρο, ἐγκαταστάθηκε γιὰ λίγο καιρὸ στὸ ρωσικὸ μοναστήρι τοῦ Ἀθῶνα. Σὲ λίγο τὸν ἔστειλαν στὴ Σερβία γιὰ ὑποθέσεις τῆς μονῆς, μὰ στὸ δρόμο ἔσπασε τὸ χέρι του. Γύρισε λοιπὸν στὸ μοναστήρι. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἢ φήμη γιὰ τὶς μεγάλες ἱκανότητές του εἶχε ἀκουστῆ ὡς τὴν Κωνσταντινούπολι, κι' ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ' τὸν κάλεσε καὶ τὸν ἔκανε «σύμβουλον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων». Ἦταν ἐκεῖ καὶ πνευματικὸς καὶ ἱεροκήρυκας τῶν πατριαρχείων καὶ πολλὰς μεγάλης οἰκογένειας φαναριώτικες τὸν ἀγάπησαν πολὺ καὶ τοῦ ἔστειλαν ἀργότερα χρήματα πολλὰ γιὰ νὰ ἰδρῶσι μοναστήρια καὶ σχολεῖα στὴ Σκιάθου καὶ στὴ Ὑδρα. Γύρισε ἀργότερα στὴν πατρίδα του, κρυφά, γιὰτὶ δὲν τὸν ἀφῆνεν ὁ Πατριάρχης, κι' οἱ συμπολίτες του τὸν δέχθηκαν μὲ ἐξαιρετικὴ χαρὰ καὶ τοῦ παραχωρήσανε τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Κομιστριάς. Τὸ ἀνεκαίνισε καὶ τόκαμε ὠραιότατο μοναστήρι μὲ ἀρχονταρῆκια, ἱματιουργεῖον, ξυλουργεῖον, ὑποδηματοποιεῖον, καὶ μὲ τὸ κελλί τοῦ Γέροντα, ποὺ εἶχε «τὴν μεγάλην βιβλιοθήκην του καταλαμβάνουσαν ὄλον τὸν πρὸς μεσημβρίαν τοῖχον, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πρὸς δυσμὰς παράθυρα ἔφθανεν ἐπάνω ἢ εὐωδία τῶν κήπων καὶ αἱ λαλιαὶ τῶν ὀδικῶν πτηνῶν, τὰ ὅποια πάμπαν ἀφέλωσαν εἰς τὰ πυκνὰ φυλλώματα τῆς παμμεγίστης καστανάς». Ἐκατὸν πενήντα χιλιάδες δραχμὲς ἐκεῖνης τῆς ἐποχῆς ἐξώδαψε. Ὅλες τὸν εἶχαν σταλῆ συνδρομῆ ἀπὸ τὴν Πόλι, ὅπου τὸσους θαυμαστὸς εἶχεν ἀφήσει. Δυστυχῶς, ξαφνικὰ στὰ 1852 ἀπεσταλμένοι ἀξιώματικοὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἤρθαν καὶ τὸν πῆραν καὶ τὸν ἔστειλαν ἐξορία στὴ Θῆρα, γιὰτὶ καθ' ὁρμήθηκε πὺς συνεργάζετα μὲ τὸν Παπουλάκη γιὰ νὰ ρίξῃ τὸν Ὀθῶνα!

Ἦλθον τὸ μέγα Σάββατον, διηγῆθηκε ὁ ἴδιος στὸν Μωραϊτίδη, μὲ εἶδρον εἰς τὴν λειτουργίαν πρὸς τὸ βράδυ τοὺς εἶπα νὰ τελειώσω τὴν λειτουργίαν. Καὶ πάραυτα ἀφοῦ ἐτελείωσα αὐτήν, μὲ παρέλαθον καὶ μὲ ὠδήγησαν εἰς τὴν πόλιν κάτω, εἰς τὸ πολεμικὸν πλοῖον, μὲ τὸ ράσον μόνον, χωρὶς νὰ πάρω τίποτε μαζί μου». Τὰ πλοῖα εἰσπύλα του ἀρπάχθηκαν, πουλήθηκαν

στὶς δημοπρασίας, «τὸ δὲ πάγκαλον ἐκεῖνο μοναστήριον κατηρειπώθη τέλεον». Ἄλλ' ὁ Διονύσιος «ἐν ὅλῃ τότε τῇ ἀκμῇ καὶ τῇ λάμπει τῆς διανοίας εὐρισκόμενος», καὶ γνήσιος ἀπόγονος τῶν Κολλυβάδων, ποὺ ἤξεραν νὰ μάχωνται καὶ νὰ τοφέρουν ὅ,τιδήποτε γιὰ χάρι τῶν ἀρχῶν τους, οὔτε τρώμαξε ἀπ' τὸν διωγμὸ, οὔτε τὸ πνευματικὸ του ἔργο ἀνέκοψε στὴν ἐξορία. Ἡ φήμη του τώρα γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη. Καὶ ὁ Ναύαρχος Μισαούλης τὸν παίρνει ἀπὸ τὴν ἐξορία στὰ 1862 καὶ τὸν φέρνει στὴν Ὑδρα «κῆρυκα τοῦ θεοῦ λόγου ἀκούραστον». Σὲ λίγο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σύρου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος «παραλαβὼν αὐτὸν ἐξ Ὑδρας διὰ νυκτὸς φέρει εἰς Σύρον, ἔνθα ἐν δόξῃ καὶ τιμῇ τὸν ὑποδέχονται πάντες, πνευματικὸν τῆς ἰεραρχίας ἐπίσημον, ἀλιεῖ ἐπιτήδειον τῶν πεπλανημένων ψυχῶν».

Ἐκεῖ τὸν ἐγνώρισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν θεῖο του Διονύσιο, ποὺ τόσα θαυμαστά εἶχεν ἀκούσει γι' αὐτόν, κι' ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, «ἐφηβὸς μόλις, δραπετεῦσας ἀπὸ τὰ θρανία τῆς δευτέρας τάξεως τοῦ Βαρθακείου Ἀθηνῶν». Ὁ Γέροντας εἶχε καταρτίσει κιόλα στὴ Σύρο «μίαν μικρὰν ἀδελφότητα πολὺ τακτικὴν», ἐδίδασκε συστηματικὰ τὸ λαὸ τῆς Σύρου, σκορποῦσε ἀπλόχερα κάθε του εἰσόδημα σὲ ἔργα ἀγάπης, («σήμερον εἶχε χιλίας δραχμὰς, αὐρὸν δὲν εἶχε οὔτε λεπτόν»), ἔκαμνε ὠραιότατες καὶ κατασκευαστικὰ ἀκολουθίες («ἤθελε δὲ τὸν ναὸν μεγαλοπρεπῆ, ἄξιον τῆς τελείσεως ἐν αὐτῷ τῶν τῆς θείας λατρείας καὶ μυστηρίων»—ἀληθινὸς Κολυβάς!), καὶ καταγῶθως νὰ ἀποκτήσῃ «ἀμερίστως τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἀγάπην ἀπάσης τῆς πόλεως».

Ἔτσι τὸν βρῆκε στὴ Σύρο ὁ μικρὸς ἀνηψιὸς ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης. «Εἰς ἕνα εὐήλιον, ἀναπαυτικὸν κελλίον, ἀσκητοῦ κελλίον, ἐγονάτιον ἀμέσως καὶ ἐφίλησα τὴν κάτασπην μαλακὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ μου, τοῦ παπα-Διονυσίου, ὅστις τὴν ὠραν ἐκεῖνην ἐνώπιον εὐλαβεστάτου μικροῦ ἀκροατηρίου ἐπισκεπτῶν, οἱ ὅποιοι ποτὲ δὲν ἔλειπον, ἐξήγουσε τὸν Πλοῦταρχον ἐν ἰσῆσει πρὸς τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου Βασιλείου «πῶς ἂν τις ὠφελοῖτο ἐκ τῶν ἐλληνικῶν λόγων». Ἦτο λόγιος ὁ ἀνήρ καὶ Λογιώτατος ἀπεκαλεῖτο».—Αὐτοὶ ἦσαν οἱ «τύποι» γιὰ τοὺς ὁποίους χαλάσανε τὸν κόσμο μερικοὶ κριτικοὶ, γιὰτὶ, λέει, ἀπὸ ἀφορητῆ στενοκεφαλιά «προσεκολληθῆ ὡς ὀστρακον» σ' αὐτοὺς ὁ Παπαδιαμαντῆς κι' ὁ Μωραϊτίδης!

Εὐχαριστήθηκε πολὺ ὁ Γέροντας ὅταν ἀκούσε πὺς ὁ νεαρὸς ἀνηψιὸς σπούδαζε στὴν Ἀθήνα. Ὅταν αὐτὸς ὅμως τοῦ φανέρωσε τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ του, ὅτι εἶχε πάρει τὴν ἀπόφασιν νὰ μείνῃ κοντὰ του «ὕψως ἀφῆνης τὴν φανὴν του ὡς βροντὴν

καὶ τὰς δύο χεῖράς του» τοῦ φώναξε: «Πήγαινε νὰ μάθῃς γράμματα! Πήγαινε νὰ μάθῃς γράμματα!»

Δεκατέσσερα χρόνια ἐργάσθηκε ὁ Γέροντας στὴ Σύρο. Καὶ στὰ 1882, γέρος πιά καὶ ἀδύνατος γιὰ ἐντατικὴ πνευματικὴ ἐργασία, γύρισε στὸ ἀγαπημένο του νησί. «Ὁ λαὸς μὲ δάκρυα χαρᾶς ἐδέξατο τὸ ἐξόριστον τέκνον τῆς Σκιάθου, ὅστις γαλήνιος καὶ εἰρηνικός, εὐλογῆσας τὸν κόσμον ἐν τῇ ἀποβάθρᾳ κατηυθύνθη εἰς τὸ ἐν τῷ προφήτῃ Ἥλιᾳ κτήμᾳ του, ὅπου ἔθε- μελίωσε τὸ ἀτελές ἔως σήμερον οἰκοδόμημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔμενε μέχρι τῆς 30 Δεκεμβρίου 1887, ὅτε ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ, ἔχων ἔως τέλους ἀκμαίαν τὴν διάνοιαν».

Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ

Ἔτσι ἄφησε τὸν κόσμον αὐτὸν σὲ ἡλικία 85 χρόνων ὁ Διονύσιος. «Ἐδίδαξε, συνεβούλευσεν, ἤλεγξεν, ἐξωρίσθη, ἔκλαισεν, ἐκοπίασε» καὶ ἤδη ἔξω τοῦ ἀτελοῦς μοναστηρίου του, ὑπὸ ἀγρίαν ἀπιθέαν, Σταυρὸς μέλας, ὁ Σταυρὸς ἐκεῖνος ὅστις εἶχε σταλῆ πρὸ τριακονταετίας ἐκ τῆς Πόλεως... δεικνύει τὸν τάφον του. Ἐκεῖ ἐτάφη ὁ Γέροντας, ὡς ἤθελε καὶ ὡς διεταξε, κατέναντι τῆς πόλεως μας, ὅπως καὶ ἀπὸ τοῦ τάφου εὐλογῆ τοὺς συμπατριώτας του». Ἄληθινά, ὁ Διονύσιος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπ' τοὺς Κολλυβάδες τῆς Σκιάθου. Τέκνο ἀρχοντικῆς οἰκογενείας, συγκεντρώνοντας στὸ ἄτομό του βαθεῖα θρησκευτικὴ μόρφωσι καὶ ἀρτία ἑλληνικὴ παιδεία, ξαναφέρει στὸ νοῦ μας ἀρχαῖες μεγάλες ἐκκλησιαστικὲς φυσιογνωμίες. Στὴ μνήμη καὶ στὴν ψυχὴ τῶν δύο πνευματικῶν του τέκνων, τῶν δύο Ἀλεξάνδρων του, ἔμεινεν ἀνεξάλειπτη καὶ βαθεῖα χαραγμένη ἡ μορφή του. «Ἐάν ἐγεννᾶτο πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνος, γράφει γι' αὐτὸν ὁ Παπαδιαμάντης, θὰ ἦτο μάρτυς ἐάν μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὄσιος. Ἐζησεν ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ καὶ ἀπῆλθε τοῦ κόσμου χωρὶς νὰ κύψῃ τὴν ράχιν πρὸ οὐδενὸς ἄλλου ἢ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ. Ἦτο πνευματικός, ἦτο κῆρυξ, προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος. Οἱ ἐπισκεπτόμενοι αὐτὸν εἰς ὅσα ἀναχωρητήρια κατὰ καιροὺς μετέλλαζεν,.... ἔβλεπον ὀλόκληρον στρατιάν πνευματικῶν τέκνων, ὑποτακτικῶν, προσηλυτῶν ἐξ Ἀγαρηνῶν καὶ Ἰσραηλιτῶν μεσσησιαστικῶν, περικυκλοῦσαν τὸν Γέροντα....

Ἦτο δόκιμος ἑλληνιστής, τὰς δὲ ἐπιστολάς αὐτοῦ πρὸς λογίους ἔγραφεν ἐν ἀνθηρῷ ἑλληνι λόγῳ, τὰ δὲ ὑπέρθυρα τῶν ἀναχωρητηρίων εἶχεν ἐμπλήρεις ἐπιγραμμάτων λαμβικῶν καὶ ἠρωλεγεῖων... Διὰ τὸν Διονύσιον ὁ βίος ἦτο ἀδιάλειπτος ἀγὼν πνευματικός, οἱ πόνοι αὐτοῦ ἦσαν ἀρεταί, ἡ ζωὴ του ὅλη σταδιοδρομία... Ἐπὶ ἐβδο-

μήκοντα ὅλα ἔτη φορῶν τὸ σχήμα ἐκεῖνο.. δὲν ἠμαύρωσε τὸν χαρακτήρα, δὲν ἐταπεινώσε τὸ φρόνημα, δὲν ἠθέτησε τὰ ἐπηγγελμένα... Ἀπῆλθε ζηλωτῆς καὶ πυρίπνουσ ὡς ὁ Ἥλιος, τραχὺς τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τομὸς τὴν γλώσσαν, ὡς ἐκεῖνος,.... ἀπῆλθε γηραιὸς ἤδη ν' ἀναπαυθῆ ἐκ τῶν τοσούτων παλαισμάτων καὶ τελέσας τὸν δρόμον ἀπεδήμησε πρὸς τὸν ἀθλοθέτην καὶ βραβευτὴν Χριστόν».

Ἔτσι μιλάει ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸ Διονύσιον. Κι' ὁ Μωραϊτίδης, ἀφοῦ μᾶς ἔδωσε τόσες πολυτίμες ἱστορικὲς πληροφορίες, ποὺ πῖθό πάνω χρησιμοποίησαμε, κάνοντας καὶ σύντομο χαρακτηρισμὸ τοῦ Γέροντα τονίζει ἀκόμα μερικὲς ἐκδηλώσεις του, ἀληθινὰ ἀξιοσημείωτες: Τὴν ἀφοσίωσίν του στὸ κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου: «Ὁμιλεῖ ὄχι μόνον κατὰ τὰς ἀγρυπνίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν ἀκολουθίαν... Ἐν Σύρῳ εἶχε πικνότερον ἀκροατήριον κληρικῶν, καθηγητῶν, ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων, ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ νέων». — Τὰ φιλόξενα εἰσθημάτα του: «Ὅσον αὐστηρὸς ἦτο εἰς τὴν κοινωδικὴν διαίταν ἀπαρεγκλίτως τηρῶν ὡς πρὸς τοῦτο τὰς ἀρχαῖας παραδόσεις τοῦ λιτοῦ βίου, τόσον πλούσιος καὶ μεγαλοπρεπὴς ἦτο εἰς τὴν φιλοξενίαν. Διὰ τοὺς ξένους του συνετήρει εὐρυχωρότατον περιστερῶνα, ὡστε κατὰ πᾶσαν ὥραν, καὶ μεσάνυκτα ἀκόμη, νὰ ἔχη ἔτοιμον ἀμέσως τράπεζαν διὰ τοὺς ξένους. Ὁ ἴδιος ἦτο ἄκρος νηστευτής».

— Τὴ φωτισμένη του ἀντίληψι γιὰ τὸ μοναχικὸ βίον: «Πάντας τοὺς καταφεύγοντας πρὸς αὐτὸν ὡς εἰς σωτήριον λιμένα, ἐδέχετο εὐμενῶς ἀλλὰ οὐδέποτε οὐδένα ἐξηνάγκαζε ν' ἀκολουθήσῃ τὸν μοναχικὸν βίον, ἀφίνων εἰς αὐτοὺς πᾶσαν τὴν ἐλευθερίαν».

— Τέλος τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ γίνετα ὁ μοναχὸς κοινωνικὸς ἐργάτης καὶ θετικὸς συντελεστής γιὰ τὴν ἀνόρθωσι τοῦ λαοῦ: «Θεοσώτης ἐνθουσιώδης τοῦ κοινωδικοῦ πολιτεύματος,.... ἀπέτρεπε τοὺς θέλοντας νὰ ἀποσυρῶσιν εἰς τὴν ἀπόλυτον ἡσυχίαν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Διὰ τοῦτο, ὅταν μίαν φορὰν προσῆλθεν ἐκ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου εἰς Σύρον ὁ παπα-Εὐγένιος, ἕνας ἐκ τῶν καλῶν κοινωδιωτῶν, θέλων νὰ λάθῃ τὴν συμβουλὴν του ἂν θὰ πράξῃ καλὰ νὰ ἀποσυρῆ εἰς τὴν ἀπόλυτον ἡσυχίαν, ὁ Γέροντας ὑψῶν τὴν φωνὴν του ἐκράυγασεν: — Οὐαὶ τῷ ἐνί! Διότι ὅταν πέσῃ, ποῖος θὰ τὸν σηκώσῃ; Ὁ παπα-Εὐγένιος... τὸν ἤκουσεν. Ἐμείνεν ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἕνας πολὺ καλὸς πνευματικός, καὶ ἀπέθανεν ὡς ἡγούμενος τοῦ Ὁσίου Λουκά».

ΑΕΝΤΡΟΥ ΓΕΡΟΥ ΛΑΜΠΡΑ ΒΛΑΣΤΑΡΙΑ

Πραγματικὰ διαβάζοντας κανεὶς ὅσα οἱ δύο Ἀλέξανδροι ἔχουμε γράφει γιὰ τὸν

ἀγαπημένο τους «Γέροντα», νοιώθει πόσο συγκινημένες ἦσαν οἱ ψυχές τους κάθε φορὰ πού τοὺς ἐρχόταν ἡ ἀνάμνησί του, πόσο ἦταν ὁ σεβασμὸς κι' ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ ἔτρεφαν γι' αὐτόν. Καὶ πῶς αὐτὸ νὰ μὴ συμβαίη; Ἦτανε παιδιὰ του. Πραγματικὰ καὶ μεταφορικὰ. Ἦτανε βλαστώματα τῆς γενεᾶς του, μὰ καὶ πνευματικὰ ἀναστήματα τῆς Σχολῆς του. Μὲ ὄλους τοὺς μεγάλους Κολλυβάδες τῆς Σκιάθου ποὺ ἀναφέραμε, οἱ δύο Ἀλέξανδροι ἦτανε συγγενεὶς κι' ἀπὸ μᾶνα κι' ἀπὸ πατέρα. Παρακολούθησε τὴ γενεαλογία τους. Πρόγονοί τους ἦσαν ὁ Δημητράκης Οἰκονόμος ὁ μοναχὸς, οἱ γιοῦ τοῦ Ἀλύπριος ὁ ἡγούμενος καὶ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Λογιώτατος. Θεῖος τους κι' ὁ πᾶτερ Διονύσιος ὁ Γέροντας, παπoὺς τους ὁ παπα-Ἀλέξανδρος ὁ Μωραϊτίδης. Ἐνας συγγενὴς τους ὁ παπα-Καϊσάριος εἶχε κάμει χρόνια πολλὰ «Προηγούμενος εἰς τὴν Μεγάλῃν Λαύραν τὴν ἐν Ἀθῶ. Οὗτος—γράφει ὁ Παπαδιαμάντης—ἀν καὶ ὡς προεστῶς ἰδιορρόθμου μοναστηρίου εἶχεν ἰδίαν περιουσίαν, ἠρνεῖτο νὰ ἴδῃ χρήματα εἰς τοὺς συγγενεῖς του λέγων, ὅτι τὰ καλογηρικά γρόσια γίνονται φειδία καὶ σὰς τρῶνες»⁽³⁵⁾. Ἄλλος συγγενὴς τους ἦταν ὁ παπα-Γεράσιμος, «ἐγκαταθεῖσας εἰς μονῆδριον τοῦ τόπου μας», κι' ἄλλος θεῖος τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ παπα-Διονύσιος εἶχε κάμει στὸ Ὄρος ἡγούμενος τῆς μονῆς Δοχειαρίου. Μέλος αὐτῆς τῆς μεγάλης γενεᾶς ἦτανε τέλος ὁ παπα-Ἀδαμάντιος, πατέρας τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ πρῶτος θεῖος τοῦ Μωραϊτίδη.

Μὰ ἐκτός ἀπ' τὴ στενὴ συγγένεια ποὺ τοὺς ἔνωσε μὲ τὴ μεγάλη αὐτὴ γενεὰ τῶν Κολλυβάδων, ὕπηρχε κι' ἄλλη, ἡ πνευματικὴ σχέσι, ἡ ψυχικὴ ἐνότητα ποὺ τοὺς συνέδεε μὲ κείνους—κι' αὐτὴ ἦταν κι' ἡ πῖθὸ σημαντικῆ. Εἶδαμε ποιοὶ δεσμοὶ τοὺς ἔνωσαν μὲ τὸν πατέρα Διονύσιον. Μὰ οἱ δεσμοὶ τοὺς ἦσαν τὸ ἴδιο σφιχτοὶ καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους Κολλυβάδες, μὲ ὅλη τὴ Σχολή. Τὴ σέβονται, τὴν τιμοῦν, τὴν ἀγαποῦν. Ξέρουν, ἔχουν συνείδησι πῶς κι' αὐτοὶ προέρχονται ἀπ' τὸ ἴδιο κίνημα. Ὁ σεβασμὸς ποὺ τρέφουν μέσα τους γιὰ τὸ διαφωτιστικὸ τοῦτο κίνημα εἶναι ὅσο γίνετα βαθύς. Δὲν παραλείπουν εὐκαιρία, κι' ὁ ἕνας κι' ὁ ἄλλος, νὰ τὸν ἐκφράσουν. «Πρωτοστάται τῆς κινήσεως αὐτῆς, λέει κάποιος ὁ Μωραϊτίδης, ὕπῃρξαν ἄνδρες τὰ μάλα διακεκριμένοι ἐπ' ἀρετῇ καὶ γνώσει τῶν Γραφῶν, Μακάριος ὁ Νοταρᾶς ὁ ἐν ἀγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου, Νικόδημος ὁ Ἀγιορεῖ-

της, ὁ γνωστὸς χαλκέντερος συγγραφεὺς πνευματικῶν βιβλίων, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος διδάσκαλος τοῦ Γένους, καὶ πλείστοι ἄλλοι»⁽³⁴⁾. Ὁ ἴδιος Μωραϊτίδης θὰ πλέξῃ σὲ ἄλλο μέρος τὸ ἐγκώμιον τοῦ Νικοδήμου, καὶ θὰ τὸν ὀνομάσῃ «μέγαν Διδάσκαλον τοῦ αἰῶνος»⁽³⁵⁾. Ἄλλες φορές—καὶ τόσες πολλές!—θὰ ἱστορήσῃ μ' ἐνθουσιασμὸ τὴ δράσι καὶ τὴν ἀρετὴ τῶν Κολλυβάδων τοῦ νησιοῦ του. Θὰ θυμηθῆ μὲ πόση χαρὰ στὰ παιδικὰ του χρόνια ἔπρεχε μὲ τὸν ξάδελφό του τὸν Ἀλέξανδρον στὸ μοναστήρι τῆς Εὐαγγελίστριας, στοὺς καλοὺς καὶ εὐλαθικοὺς μοναχοὺς, «εἰς τὸ καρυστάλιον τῆς Ἀγαλιανθοῦς ρεῦμα, μὲ τὰ πολλὰ νερά του καὶ τὰ πολλὰ κοσούρια του, ν' ἀκούσωμεν τὴν ὠραίαν ψαλμωδίαν τῆς ἀγρυπνίας τὴν νύκτα, καὶ τὰ ἀηδόνια τὴν αὐγὴν»⁽³⁶⁾. Καὶ ἐκδηλώνοντας τὴν εὐγνωμοσύνην του θ' ἀφιερῶσῃ ἕνα βιβλίον τοῦ «εἰς τὸ ἐν Σκιάθῳ Ἱερὸν Κοινόβιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ» προσθέτοντας καὶ τὸν ὠραῖο λόγο τῶν Παροιμιῶν: «Νοσαὶ σοφίας αἰρετώτερα χρυσοῖ, νοσαὶ δὲ φρονήσεως αἰρετώτερα ὑπὲρ ἀργύριον».

Στὴν ἐκφρασί τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς πνευματικούς του γεννήτορας δὲν ὑπερεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Μίλησε κι' αὐτὸς τόσο συχνὰ γιὰ τοὺς «λογίους Πατέρας», γιὰ τὴν ἀγιωσύνην τους, γιὰ τὰ σοφὰ τους βιβλία, γιὰ τοὺς ἀναμορφωτικούς των ἀγῶνες. Μίλησε γιὰ τοὺς «ἱεροπρεπεῖς ἐκεῖνους Κολλυβάδες» καὶ γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ «φυτῶριον γενωμένην τῶν σεμνῶν τῆς νήσου μας ἱερέων τότε, ὅτινες φιλακόλουθοι, ἀπλοῖ, ἐνάρετοι, ἀπέλασον τῆς ἀγάτης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατοίκων, οὐδεμίαν προσποίησιν ἢ ὑπόκρισιν ἢ ἐπιδεικτικὴν κενότητα ἐμβλεπόντων εἰς τὸν ἱερατικὸν βίον των»⁽³⁷⁾.

Καὶ δὲ θὰ παραλείψω, τέλος, κι' οἱ δύο μαζί νὰ μιλήσουν μ' εὐγνωμοσύνη καὶ σεβασμὸ καὶ γιὰ τὸν παπα-Ἀδαμάντιον, τὸν πατέρα τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸν «ἐπιφανέστερον» ἀπ' τοὺς ἐφημερίους τῆς Σκιάθου, «τὸν προσηνῆ, τὸν ἐλεήμονα, τὸν ἀγαθόν, τὸν ὀμιλητικώτατον, τὸν μικρὸν καὶ λεπτοκαμωμένον»⁽³⁸⁾, ποὺ δὲν ἦταν μόνον πατέρας καὶ θεῖος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, μὰ ἔγινε μαζί κι' ὁ πνευματικὸς σύνδεσμος ποὺ ἦνωση τὰ δύο παιδιὰ μὲ τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Ἀνηψιὸς τοῦ πατρὸς Διονυσοῦ, τοῦ μεγάλου ἐκεῖνου Γέροντα, ἔκαμε κοντὰ του ὑποτακτικὸς ἀπὸ μικρὸ

(35) Ἰδ. βιβλ. Γ' 205-207.

(36) Ἰδ. βιβλ. Δ' 50-51.

(37) «Ἐφημερίς» 19 Ἰανουαρίου 1888 καὶ «Ἀκρόπολις» 14 Ἰανουαρίου 1895.

(38) «Ἀκρόπολις» Ἰδ. μ.

(33) Διήγ. Οἱ λίρες τοῦ Ζάχου, Πασχαλινά, ἐκδ. Φέξη, σελ. 54. Βλέπε καὶ Μωραϊτίδου, Μὲ τοῦ Βορηά... Α' 112, Δ' 67 καὶ 126.

(34) Μὲ τοῦ Βορηά... Δ' 55.

παιδί. «Ὁ Διονύσιος τοῦ μετέδωκε τὴν ἐννοια τῆς ἀποστολῆς, τὴν εὐσυνειδησία, τὸ ὑψηλὸ φρόνημα τοῦ κληρικοῦ, τὴν ψυχικὴ ἀνωτερότητα», λέει ὁ Βαλέτας⁽³⁹⁾. «Ἐξεπαιδεύθη ἐν φόβῳ Θεοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα—ἔγραφε γι' αὐτὸν ἀργότερα κι' ὁ δοξασμένος γυιὸς του. Φύσει δὲ προικισμένος ὑπὸ εὐφυίας, καὶ ἀπαράμιλλον ἔχων φιλομάθειον καὶ σπανίαν μνήμην, τόσον ἐτελειοποιήθη ἔπειτα εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὥστε βραδύτερον καὶ βοηθὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου ἐπὶ ἱκανὰ ἔχρημάτισεν ἔτη. Διὸ καὶ μεταξὺ τοῦ ἱερατείου τῆς νήσου μας ἦτο ὁ πρῶτος πάντοτε, ἐπίτροπος διαρκῆς τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερέων, ὀδηγὸς ἀγαθὸς εἰς πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς περιστάσεις καὶ κόσμημα περικαλλές τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων»⁽⁴⁰⁾. «Πῶς νὰ μὴ θαυμάση κανεὶς τὴν τάξι, τὴν αὐστηρότητα, τὴν νοημοσύνη καὶ τὴν πατρικὴ στοργὴ τοῦ παπαῦ Αἰδουμαντίου», γράφει γι' αὐτὸν ὁ Octave Merlier, πού τόσο θαυμάσια δούλεψε ὡς τώρα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη⁽⁴¹⁾. «Φίλος τῆς τάξεως ἐν τῇ προσευχῇ τῇ προκαλούσῃ τὴν κατάνυξιν», «πολλάκις ἤλεγχε τοὺς ἀτακτοῦντας ἐν τοῖς ναοῖς», «συνεβούλευε δημοσίᾳ τὰς γυναῖκας, ἐπέπληττε, παρήνει», «καὶ ἐν γένει ὡς πατὴρ παρὰ πάντων ἰεθεωρεῖτο». «Ὑποβασταζόμενος διὰ τελευταίαν φορὰν προσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἐπὶ πεντηκονταεταίαν ὄλην ἐφημέρευσε, καὶ προέστη τῆς Λαμπροφόρου πανηγύρεως. Ἀπεχαίρετησεν οὕτω μὲ τὸ Χριστὸς ἀνέστη τρεῖς ὄλας γενεὰς πνευματικῶν τοῦ τέκνου»⁽⁴²⁾.

©

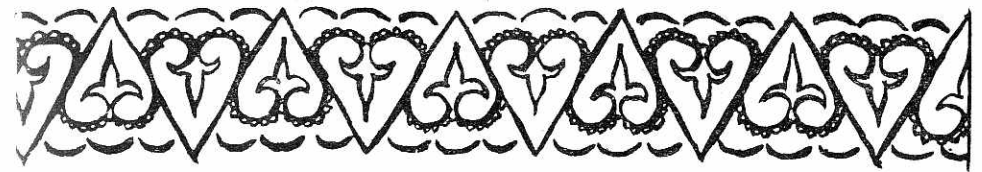
Ἔιχα ἀκούσει πολλές φορές—κι' ἐγὼ δὲν ξέρω τώρα πόσες!—ἕνα σωρὸ βρισιὲς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Τὸν εἶπαν στενοκέφαλο, ὀπισθοδρομικὸ, ἐχθρὸ τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, εἶπαν τὸς «ἐθάρυνε» ἀπάνω του ἢ συνήθεια «πού σκοτῶνει τὴν ὀρμὴ καὶ τὴ σκέψι». Μὰ κυρίως οἱ κριτικοὶ πού τάγραψαν αὐτὰ, δὲν τοῦ συγχωροῦνε καθόλου τὸ ὅτι «προσεκολλήθη ὡς ὄστρακον εἰς ὅτι εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας». Διαβάζοντάς τα φαντάσθηκα τὸν Παπαδιαμάντη νῆσαι κολλημένους σὰ στρεῖδι, ὠριμος ἄντρας πιά καὶ λογοτέχνης, στὰ παραμύθια, τὶς προληπτικὲς διηγῆσεις καὶ τὶς δεισιδαιμονίες, πού θ' ἄκουγε μικρὸ παιδί ἀπ' τὴ γρη῏δες τοῦ χωριοῦ του.

Μὰ τὸ ἐλάττωμα τῆς περιεργείας δὲ

μὲ ἄφησε γιὰ πολὺ ἱκανοποιημένον ἀπ' αὐτὲς τὶς βεβαιώσεις τῶν κριτικῶν. Ἔιχα λοιπὸν τὴν περιέργεια νὰ μάθω, τί ἦταν, πιδ συγκεκριμένα, αὐτὰ πού ὁ Παπαδιαμάντης «εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας». Κι' ἐπειδὴ δὲν εἶμαι προικισμένος μὲ τὴν ἱκανότητα, ὅπως ἴσως ἄλλοι, νὰ λύνω τέτοια ζητήματα μὲ μόνη τὴ φαντασία, κἀθήσα κι' ἔψαξα ὅποια πηγὴ μπόρεσα νὰχω στὴ διάθεσί μου, ἱκανὴ νὰ μοῦ δώσῃ κάποιο στοιχεῖο διαφωτιστικὸ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, —χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐξαντλήται ὡς ἐδῶ ἢ σχετικὴ βιβλιογραφία. Καὶ τί μᾶς ἔδωσαν οἱ πηγές αὐτές, πού τὶς ἀξιολογῶ-περες σημειῶσα πιὸ πάνω; Ἄντι νὰ βροῦμε στὶς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δυὸ Ἀλεξάνδρων μιὰ στενοκέφαλη κι' ὀπισθοδρομικὴ παράδοσι, βρήκαμε μπροστά μας ἕνα κίνημα θαυμαστὸ, προοδευτικὸ μὲ τὴν καλύτερη καὶ πλουσιώτερη ἐννοια τῆς λέξεως—τὸ ζωντανώτερο χριστιανικὸ κίνημα πού εὐτύχησε νὰχη ἢ Ἑλλάδα ἀπ' τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Ἄντι ν' ἀνταμώσουμε στὸ δρόμο μας γέροντες κρονόληρους καὶ γραῖδια προληπτικά, ὅπως μᾶς εἶχαν συνηθίσει νὰ νομίζουμε κάποιοι κριτικοί, συναντηθήκαμε μὲ μορφές ἀνθρώπων φλογερῶν, χριστιανῶν θερμοεργῶν, πού τὸ ἀναμορφωτικὸ κι' ἀναπλαστικὸ τους κίνημα συντόνιζε θαυμάσια τὴ σοφὴ ἐμμονὴ στὴν ἀρχαία παράδοσι μὲ τὴν τολμηρὴ καινοτομία, δίνοντας τὸ σύνθημα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀνθρώπων, πού γιὰ τὴ χριστιανικὴ, τὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐθνικὴ καὶ τὴ μορφωτικὴ τους δράσι, εἶναι πάντα ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης ὄλων.

Αὐτὰ ἔμαθαν, αὐτὰ ἐσυνήθισαν ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας» οἱ δυὸ Ἀλέξανδροι. Τέτοιων ἀνθρώπων πνευματικοὶ καὶ σωματικοὶ ἀπόγονοι ἦσαν. Σὲ τέτοιων δασκάλων τὰ πόδια μαθήτησαν μικροί, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα γαλουχήθησαν ἀπ' τὰ μικρά τους χρόνια. Ἄν αὐτὰ εἶναι «τύποι νεκροὶ» καὶ «γράμματα πού ἀποκτείνε», ἂν ὅποιος προσκολλᾶται σ' αὐτὰ εἶναι «ὄστρακον», ἂν τὸ νὰ θρέψῃς τὴν ψυχὴ σου μὲ τέτοιες ὑψηλές ἀρχές καὶ νὰ τὶς κρατήσῃς γερὰ στὴ ζωὴ σου σὰν κανόνα ζωῆς καὶ σὰν κίνητρο δράσης, εἶναι στενοκέφαλιά, ὅπως τὸ εἶπανε κατὰ κόρον πολλοὶ κριτικοί—καὶ θεολόγοι ἀνάμεσα σ' αὐτούς—τότε... ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τ' ἀστεία κι' ἂς εὐχαριστήσουμε τοὺς κυρίους κριτικούς, γιατί, ἔστω καὶ ἀντλῶντας ἀποκλειστικὰ ἀπ' τὴ φαντασία τους, μᾶς ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ νὰ ψάξουμε, κι' ἔτσι νὰ βροῦμε καὶ νὰ ζήσουμε γιὰ λίγο τὴν ζωογόνον πνευματικὴ θαλάσση, τῆς πραγματικῆς πνευματικῆς γενεᾶς, πού θρέμμα τῆς ἦσαν οἱ δύο Ἀλέξανδροι

Γ. ΒΕΡΙΤΗΣ

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος στὴ σύγχρονη ζωὴ μας θὰ τὴν ἀνακαλύψουμε κάτω ἀπὸ κάθε ἐκδήλωσι πνευματικῆ τοῦ τόπου, εὐθύς μόλις ἀναζητήσουμε τὶς βαθύτερες ρίζες τοῦ ἠθικοῦ μας οἰκοδομήματος. Συνειδητὰ ἀλλὰ καὶ ὑποσυνείδητα τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα ἐπηρεάζει τὶς σκέψεις τοῦ διανοομένου Ἑλληνα καὶ τὶς κατευθύνει πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, μιὰν ἀλήθεια πού ἀποτελεῖ τὸ ποιητὸ ὄνειρο γιὰ τὴν ὀρίμανσι τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν δὲν μᾶς θολῶνουν τὴ σκέψι μας οἱ ἀνόητοι καὶ θορυβώδεις καταλυτὲς ὄλων τῶν ἀξιῶν πού μὲ τὸ λάβαρο τῆς τέχνης ξεκινᾶνε νὰ γροεῖσουν μὲ κλωτσιές ὅτι βρῆκαν οἰκοδομημένον ἀπ' τὸν μόχθο καὶ τὴν ἔρευνα τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν, πού ἐσκέφθησαν, πού δούλεψαν πρὶν ἀπ' αὐτούς: ἂν προσέξουμε βαθύτερα τὸ φιλοσοφικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων τεχνιτῶν μας, θὰ φτάσουμε πάντοτε σ' ἕνα ἀκατάλυτο συμπέρασμα. Στὸ καθαρὸ συμπέρασμα, ὅτι ὄλοι οἱ Ἕλληνες διανοοῦμενοι πού ἔψαψαν τὴν ἀλήθεια, ὄλοι οἱ ποιητὲς μας, οἱ ζωγράφοι, οἱ γλύπται, οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ καλλιτέχνες πού δὲν ἐδούλεψαν γιὰ τὸν στιγμιαῖο θόρυβο καὶ τὴν κούφια ρεκλάμα, γιὰ τὴν ἐφήμερη δόξα, γιὰ μιὰ φήμη καλῆς ποιότητος, ἀλλὰ ἐδημιούργησαν ἕνα ἔργο πού συνεκίνησε τοὺς συγχρόνους τῶν βαθεῖα, πού τοὺς ἔκρουσε μὲ δυνατὸ χέρι τὶς βαθύτερες, τὶς ἀνθρωπινότερες χορδὲς τῆς ψυχῆς των, ὄλοι αὐτοὶ οἱ ἐργάτες τῆς τέχνης εἶχαν μέσα στὸ ἔργο τους ζωντανὸ χριστιανικὸ πνεῦμα. Καὶ τοῦτο εἶτε γιατί οἱ ἴδιοι οἱ τεχνίτες τὸ φανέρωσαν φανερόνως τὴν ψυχὴ τους, εἶτε γιατί προσπαθῶντας νὰ φτάσουν στὴν ἀλήθεια τῆς τέχνης τους, ἔφτασαν τὴν ἀλήθεια τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τῶν τελευταίων αἰῶνων συναντοῦμε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα στὸ ἔργο ὄλων τῶν μεγάλων δασκάλων τῆς τέχνης. Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχει, ἴσως, ἀπασχολήσει ποτέ, μέχρι σήμερα, τὴν κριτικὴ τῆς ζωγραφικῆς. Καὶ ἐδῶ θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ρωτήσῃ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἁρμονία τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς σχεδιάσεως, τί ἄλλο ἀπασχόλησε τὴν κριτικὴ τῆς τέχνης τῶν τελευταίων χρόνων; Τὸ χριστιανικὸ ὅμως πνεῦμα ὑπάρχει μέσα στὴν παραγωγὴ τῶν ζωγράφων μας. Καὶ δὲν ἐννοοῦμε μόνον τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴ ζωγραφικὴ σύνθεσι ἐπάνω σὲ χριστιανικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ ἄπειρα ἄλλα θέματα πού ἀπέδωσαν οἱ ζωγράφοι μας, ἄσχετα μὲ τὴν θρησκευτικὴ μας πίστι στὴν ἐπιφάνειά τους, ἀλλὰ στὴν πραγματικότη-τα βαθύτατα συνδεδεμένα μ' αὐτὴ, ἢ, ἀκόμη καλύτερα, θέματα πού ἢ «γενεσιουργὸς ἀφορμὴ» των βρισκεται μέσα στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ὅπως π. χ. ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ παιδί, ἡ πραότητα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ συγγνώμη, ἡ αὐταπάρνησι καὶ ἡ θυσία τοῦ ἐνὸς γιὰ τοὺς ἄλλους.

Τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ πνεῦμα δεσπόζει στὸ ἔργο δυὸ κορυφαίων ζωγράφων τῆς Νεοελληνικῆς ζωῆς, τοῦ Γκρῦζη καὶ τοῦ Παρθένου.

Περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἢ καθαρὴ ὄρασις τῶν δυὸ αὐτῶν ζωγράφων μας διὰ μέσου τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀνησυχιῶν τῆς ἐποχῆς των πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθεια, εἶναι ἐκεῖνο πού δίνει στὰ ἔργα τους τὴν ἔξαρσι πάνω ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς μετριότητος, εἶναι ἐκεῖνο πού τὰ βαπτίζει μέσα στὸ ἀθάνατο νερὸ τῆς μεγάλης τέχνης καὶ τὰ ὑψώνει σὰν ἠθικὰ σύμβολα τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄλλὰ καὶ πλατύτερα ἀκόμη ἂν δοῦμε τὴν νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ, θὰ συμπερά-

(39) «Παπαδιαμάντης» σελ. 88.

(40) «Ἀκρόπολις» ἰδ. μ.

(41) «Α. Παπαδιαμάντη: Γράματα» πρόλογος σ. κη'.

(42) «Ἀκρόπολις» ἰδ. μ.

νομε ὅτι ἐκτὸς ἀπ' τοὺς δυὸ αὐτοὺς κορυφαίους ζωγράφους πού ἀναφέραμε, καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους, τοὺς σπουδασμένους ἢ τοὺς λαϊκοὺς, πού ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἕνα βιώσιμο ἔργο, ἔχουν περικλείσει μέσα στοῦ ἔργου τοὺς αὐτὸ ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀλήθεια πού ἐπλησίασαν διὰ μέσου τῆς χριστιανικῆς τῶν πίστεως.

Γιὰ τὴν ἀξιολόγησι τοῦ ἔργου ἐνὸς καλλιτέχνη ἢ μιᾶς σχολῆς, πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἔχει τὸ πνεῦμα πού δεσπόζει στὴν παρουσίασι καὶ στὴν ἔκφρασι τῶν θεμάτων του, ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ, τῶν θεμάτων τῆς καλλιτεχνικῆς του παραγωγῆς.

Πολλὲς φορὲς μεγαλύτερη ἀξία ἔχουν ὅσα ἀφίνει νὰ ὑπονοηθοῦν, παρὰ ὅσα λέει καθαρὰ καὶ ξυάστερα ὁ καλλιτέχνης μὲ τὸ ἔργο του. «Ὅτι οἱ ζωγράφοι τοῦ παρελθόντος δὲν ἐδοῦλεψαν πάντοτε ἐλεύθερα, εἴτε γιατί ἔπεσαν παραγγελίες πού ἔπρεπε πιστὰ νὰ τὶς ἀκολουθήσουν, εἴτε γιατί ἡ τέχνη τοὺς εἶχεν ὑποβληθῆ σὲ χίλιους δυὸ περιορισμοὺς, εἶναι κάτι πού δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησι. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἐπίσης ἀληθινὸ εἶναι ὅτι παρ' ὅλο τὸ βάρος τῶν περιορισμῶν, μπόρεσαν οἱ καλλιτέχνες ὅλων τῶν ἐποχῶν νὰ ἐκφράσουν τὴν ψυχὴ τοὺς μὲ κάποιον τρόπο μέσα σὲ κάθε τοὺς πίνακα, ἀδιάφορον ἂν αὐτὸ ἔγινε μὲ κάποια μικρὴ λεπτομέρεια ἢ μὲ τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεώς των. Καὶ ἐκφράζοντας ὁ καλλιτέχνης πλατεῖα καὶ καθαρά, ὅταν μπορούσε, ἢ ἀπόκρυφα τὴ σκέψι του, ἐξέφραζε τὴν ψυχὴ τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἔτσι πολλὲς φορὲς στάθηκε πρωτοπόρος στὴ διάδοσι τῶν νέων ἰδεῶν πού παρουσιάζονται σὲ κάθε ἐποχὴ ἢ ἀξιολόγησε τὶς ἰδέες καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παρελθόντος.

Κυττάζοντας μέσα ἀπ' τὸ πρῶμα τῶν βασικῶν αὐτῶν σκέψεων τὸ ἔργο τῶν νεοελλήνων ζωγράφων, σὲ πολλὰ σημεῖα θὰ φτάσουμε στοῦ ἴδιο συμπέρασμα πού φτάνουμε πάντοτε ὅταν σπουδάζουμε τὶς ποικιλόμορφες ἐκδηλώσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Ὅτι δηλαδὴ ὁ Χριστιανισμὸς σὰν σύστημα ζωῆς, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸ καὶ

φιλοσοφικὸ, ἐπηρεάζει, συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ, τοὺς δρόμους τῆς σκέψεως, τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐκφράσεώς μας.

Αὐτὸ δὲ τὸ φαινόμενο δὲν τὸ συναντοῦμε μόνο στὴν παλαιότερη ζωγραφικὴ, ὅποτε τὰ θέματα εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀγιογραφικά, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 19ον καὶ τὸν 20ὸν αἰῶνα, ὅταν περὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Εὐρώπης ἔφερε μιὰ ριζικὴ διακοπὴ στὴν παράδοσι τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως.

Ἀλλὰ ἂς ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῶν τελευταίων αἰῶνων. Ὑστερ' ἀπ' τὴν πτώσι τῆς Πόλης, μέσα στὴ γενικὴν ὕφεσι τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς φυλῆς μας, ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρέσις, πού ἀφορᾷ τὴν ἀγιογραφία. Τοῦτο ὀφείλεται στοῦ ὅτι ὑπῆρχε ἤδη μιὰ δημιουργημένη παράδοσι στὴν τέχνη αὐτῇ.

Ὁ κ. Δημ. Σιτσιλιάνος στοῦ βιβλίου του: «Ἕλληνες Ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν», μὲ λίγες λέξεις στὴν ἀρχὴ τοῦ συγγράμματός του τοποθετεῖ τὸ ζήτημα στὴ σωστὴν τοῦ θέσι. «Ἡ ἑλληνικὴ εἰκονογραφία, τέχνη σπουδαία καὶ γόνιμος, δημιουργήσασα ἔργα λαμπρὰ καὶ καλλιτεχνικῶς ἐνδιαφέροντα, εἶνε προῖον τοῦ λατρευτικοῦ αἰσθηματος καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδιοφυΐας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους... Ἐκολούθησεν ἡ ἑλληνικὴ εἰκονογραφία τὰ πρότυπα, τὴν τεχντροπλίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς πρεσβυτέρας τῆς ἀδελφῆς, τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τῆς ὁποίας εἶναι ἡ συνέσις καὶ ἡ τελευταία μορφή καὶ μεθ' ἧς ἀποτελεῖ ἐν ὅλον καλλιτεχνικὸν καὶ θρησκευτικὸν συγκρότημα».

Παραθέτω τὶς περιεκτικὲς αὐτὲς γιατί μὲ μεγάλη καθαρότητα καὶ μὲ σωστὴν ἀντίληψι ἐρμηνεύουν τὴ θέσι τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Συνυδάζοντας τὴ θρησκευτικὴ πίστι μὲ τὴν ἐθνικὴ περιπέτεια οἱ τεχνίτες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐξέφρασαν τὴν ψυχὴ δόκλιρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἴτε σὰν πόνο τοῦ Γολγοθᾶ, εἴτε σὰν σπαραγμὸ τῆς πονεμένης Μητέρας πᾶνω στοῦ σώμα τοῦ Υἱοῦ τῆς. Ἀλλὰ καὶ τὶς ἐλπίδες καὶ τὴν πίστι εἰκότισε ἡ τέχνη αὐτὴ μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸ καὶ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Σωτῆρος.

Ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, στὴν Ἑρμιονεία τῆς Ζωγραφικῆς του ἀναφέρει πᾶνω ἀπὸ ἐξακόσιες συνθέσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ σκηνῆς ἀπὸ τὸν βίον καὶ τὰ μαρτύρια τῶν Ἁγίων, πού ἀποτελοῦσαν τὰ θέματα τῆς μετὰ τὴν ἄλωσι ζωγραφικῆς τῶν Ἑλλήνων. Ἐπίσης μέσα στὰ θέματα αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται καὶ ἱστορικῆς παραστάσεις.

Ἀλλὰ τὰ κύρια πρόσωπα τῆς Ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τῶν χρόνων ἐκείνων εἶναι τρία. Ὁ Θεάνθρωπος, ἡ Ἁγία Μητέρα καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος.

Τὴν τέχνη αὐτῇ, μιὰ τέχνη ἐκ παραδόσεως, τὴν ἐξασκοῦσαν κυρίως οἱ κληρικοί. Ἦταν μιὰ τέχνη φτασμένη, καὶ ἂν δὲν μᾶς ἀφίσε μνημεῖα πού νὰ ἐπιβάλλωνται σὰν μνημεῖα τέχνης μὲ τὴν πλατύτερην ἔννοια, αὐτὸ ὀφείλεται στοῦ ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθῆ σὲ ἔργα μεγάλης κλίμακος.

Ἦταν μιὰ τέχνη πού ἀγνοεῖ τὴν ὀρθὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἀληθινὴν ἀνατομία. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυνάτων εἶναι συμβατικὴ καὶ λανθασμένη. Ἡ εἰκόνα δὲν ἔχει βάθος καὶ ὁ φωτισμὸς δὲν προέρχεται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀπὸ ἕνα ἐξωτερικὸ σημεῖο. Ἀλλὰ οἱ εἰκόνες φαίνονται σὰν νὰ φωτίζονται ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ τους φωτιστικὴ πηγὴ.

Αὐτὴ ἡ παράδοσι ὑπῆρχε στὴν τέχνη ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, καὶ αὐτὴ ἡ παράδοσι ἐξακολούθησε σ' ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα μέχρι τὸν 19ον αἰῶνα.

Ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἐνῶ παρατηροῦμε αὐτὴ τὴν ἀξιολόγησι προσήλωσι στὴν τέχνη αὐτῇ, μιὰ προσήλωσι πού ἐναρμονιζόταν τότε ἀπόλυτα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς φυλῆς, παρατηροῦμε στὰ ἐπτάνησα, ὅπου οἱ συνθηκῆς τῆς ζωῆς ἦσαν πιὸ ἀνετες, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, μιὰ τάσι γιὰ τὸν συγχρονισμὸ τῆς τέχνης. Ἡ τάσις αὐτὴ ἀναφαίνεται ὅταν στὰ 1669 ἐπῆγαν πολλοὶ Κρητικοὶ στὴν Ζάκυνθο καὶ στὴν Κέρκυρα.

Μὲ τοὺς Κρητικὸς αὐτοὺς καὶ μὲ ἄλλους Ἑπτανήσιους πού πήγανε γιὰ νὰ σπουδάσουν τὴν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς στὴ Βενετία, δημιουργήθηκε ἡ περίφημη Βενετοκρητικὴ Σχολὴ τῆς ζωγραφικῆς, ἡ ὁποία ἐπηρεάζεαι ἀπ' τὰ πρότυπα τῆς ἰταλικῆς

τέχνης, δηλαδὴ σχεδιάζει μὲ ὀρθὴ προοπτικὴ τὸ τοπεῖο καὶ ἐγκαταλείπει τὰ παραλληλεπίπεδα τῶν βράχων τὸ ἕνα ἐπάνω ἀπ' τὸ ἄλλο πού ἦσαν ἄλλοτε ὁ τυπικὸς συμβολισμὸς τῶν βουνῶν, εἰσάγει τὴ φυσικὴ φωτοσκίασι, ἐπιτυγχάνει τὴ σωστὴ πτυχολογία καὶ ἀληθινῆς κινήσεις, ἀλλὰ μένει πιστὴ στοὺς γνωστοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς.

Οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἡλιὸς Μόσχος (1634-1684), ὁ Φιλόνθεος Σκοῦφος, ὁ Βίκτωρ Κλαπατσάρας καὶ ὁ Ἀντώνιος Μπόρης. Μὲ τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς ἐγκαινιάζεται μιὰ μεγάλη περίοδος, ἡ περίοδος τῆς ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα.

Ὑστερ' ἀπ' τὴν ομάδα αὐτὴ τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 17ου αἰῶνα ἔρχεται, κατὰ τὸ τέλος του καὶ τὶς ἀρχῆς τοῦ ἐπομένου, μιὰ ομάδα ἄλλων ζωγράφων, πού ἐκόσμησε τὶς ἐκκλησιῆς τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κερκύρας.

Χαρακτηριστικὸ τῆς τέχνης τῆς εἶναι μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀπομάκρυνσι ἀπὸ τὶς βυζαντινῆς παραδόσεις τῆς τέχνης, καὶ ἡ παραδοχὴ ἐπιδράσεων τῆς ἰταλικῆς τεχντροπίας, μέχρι τοῦ σημείου πού νὰ μιμοῦνται καὶ τὰ ἐνδύματα τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς.

Σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τῆς ομάδας αὐτῆς εἶναι οἱ Στέφανος Τσαγκαρόλος (ἡ δράσις του ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1688 ἕως τὸ 1710), Θεόδωρος Πουλάνις (1615-1691) καὶ Κ. Κονταρίνης (1670-1718). Ἡ ομάδα αὐτὴ ἦταν πρόδρομος ἄλλης πού ἀκολούθησε, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, καὶ πού μ' αὐτὴν ἡ ἐπτανήσιακὴ σχολὴ στράφηκε ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν ἰταλίζουσα ἀντίληψι τῆς τέχνης. Ἐκπρόσωποι: Παναγιώτης (1662-1729) καὶ Νικόλαος Δοξαράς, Ἰερώνυμος Πακωτός (1670-1728), Νικόλαος Κουτούζης (1741-1813) καὶ Νικόλαος Καντούνης (1761-1834).

Μέχρι τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ Ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ ἦταν τέχνη καθολικηριαν ἀγιογραφικὴ, ἂν ἐξαιρέσουμε δὲ τὴν ἐπτάνησο ὅπου ἡ τεχνικὴ τῆς εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἰταλία, σ' ὀλόκληρη τὴν

καὶ ἡ δόξα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου του, ἡ ἐλπίδα καὶ ἡ χαρὰ τῆς ἀναστάσεώς του, τοὺς ἐκέντησαν τὴν ἔμπνευσι γιὰ νὰ ζωγραφίσουν τὰ ἀξιολογώτερά τους ἔργα, τόποθετώντας ἐκεῖ συναισθήματα προβλήματα καὶ ἐλπίδες τῆς σημερινῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ μορφή τῆς Παναγίας βρίσκεται σπανιότερα στὸ ἔργο τῶν νέων ζωγράφων καὶ πάντοτε στὸ θέμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἕνα θέμα μὲ βαθὺ συμβολισμό, ἐνῶ σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν λείπουν πίνακες ἐμπνευσμένοι ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἁγίων. Αὐτὴ ἡ προτίμησι πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμό δείχνει μιὰ φιλοσοφικὴ ἀντιμετώπισι τοῦ ζητήματος τῆς θρησκείας ἀπὸ τοὺς ζωγράφους μας, πού προσπαθοῦν νὰ ψαύσουν τὴν κορυφὴ τῆς Πίστεως, συγκινημένοι ἀπὸ τὰ νοήματά της, πού περικλείει, ἐνῶ τὸ ἱστορικὸ δράμα τῆς θρησκείας ἕνα δράμα ταυτόσημο μὲ τὸ δράμα τῶν μαρτύρων της, φαίνεται νὰ μὴ τοὺς συγκινῇ.

Ἀλλὰ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπάνω στὰ ἔργα τῶν ζωγράφων μας, τὴ δείχνουν περισσότερο τὰ ἔργα τους ἐκεῖνα πού δὲν ἔχουν ἀγιογραφικὸ θέμα, ἀλλὰ εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ πλατύτερο χριστιανικὸ πνεῦμα. Καὶ γιὰ νὰ ἐννοήσουμε καλύτερα τὴ θέσι τοῦ ζητήματός μας θὰ ἐπρεπε νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ μερικὲς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς ἀρετὰς πού τις ὀφείλουμε στὸν Χριστιανισμό.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ παιδί, ἕνα αἰσθηματικὸν πνεύμα, βρίσκεται στενώτατα συνδεδεμένο μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ἀφοῦ τόσα διδάγματα τῆς ἀγάπης αὐτῆς ἔχουμε ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν Χριστό. Τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ θέμα ἔδωσε τὴν ἔμπνευσι στοὺς κορυφαίους νέους ζωγράφους μας. Ὁ Νικόλαος Γύζης, ὁ Γεώργιος Ἰακωβίδης καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ἔσωρα φησαν τὸ παιδί στὶς διάφορες ψυχικὰς του ἐκδηλώσεις, στὴ χαρὰ του, στὴν ἐκκληξί του, στὸν πόνο του, ὅταν μαθαίνει γράμματα

ἢ ὅταν παίζει (Ν. Γύζη «Ὁ μικρὸς σοφός», «Ἀρραβῶνες παιδιῶν», Γ. Ἰακωβίδη, «Τὰ πρῶτα βήματα», «Παιδικὴ συναυλία», «Μητρικὴ στοργή». Οὐμβ. Ἀργυροῦ: «Ὁ θησαυρὸς τῆς Μάννας»). Ἄλλες χριστιανικὲς ἀρετὰς πού ἐνέπνευσαν τοὺς ζωγράφους μας στὴν ἐκτέλεσι συνθετικῶν ἔργων μὲ ἀνώτερο πνευματικὸ περιεχόμενο εἶναι ἡ πραότητα, ἡ μετάνοια, ἡ ἀγάπη, ἡ ἀνεξικακία, ἡ ἐλπίδα.

Τὸ πνεῦμα τῶν χριστιανικῶν αὐτῶν ἀρετῶν βρίσκεται διάχυτο καὶ κυρίαρχο μέσα σὲ πολλὰ ἔργα τῶν περισσοτέρων συγχρόνων μας τεχνιτῶν.

Ἄλλα ἔργα μὲ βαθὺ χριστιανικὸ πνεῦμα εἶναι ἡ Ἐξομολόγησι (Θ. Ράλλη), τὸ Τάγμα (Ν. Γύζη), τὸ Μοιρολόγι (Νικ. Λύτρα), τὰ Ἄνθη τοῦ Ἐπιταφίου (τοῦ ἴδιου), τὸ Λιβάνισμα, ὁ Ὁρθρος, ὁ Ἁγιασμός ἐπάνω στὸ πλοῖο καὶ τὸ Αὐγὸ τοῦ Πάσχα (τοῦ ἴδιου), ἡ Λειτουργία ἐπάνω στὸν Παρνασσό, ὁ Εἰκονογράφος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὰ Βάγια καὶ τὸ Ἀντίδωρο (Θ. Ράλλη).

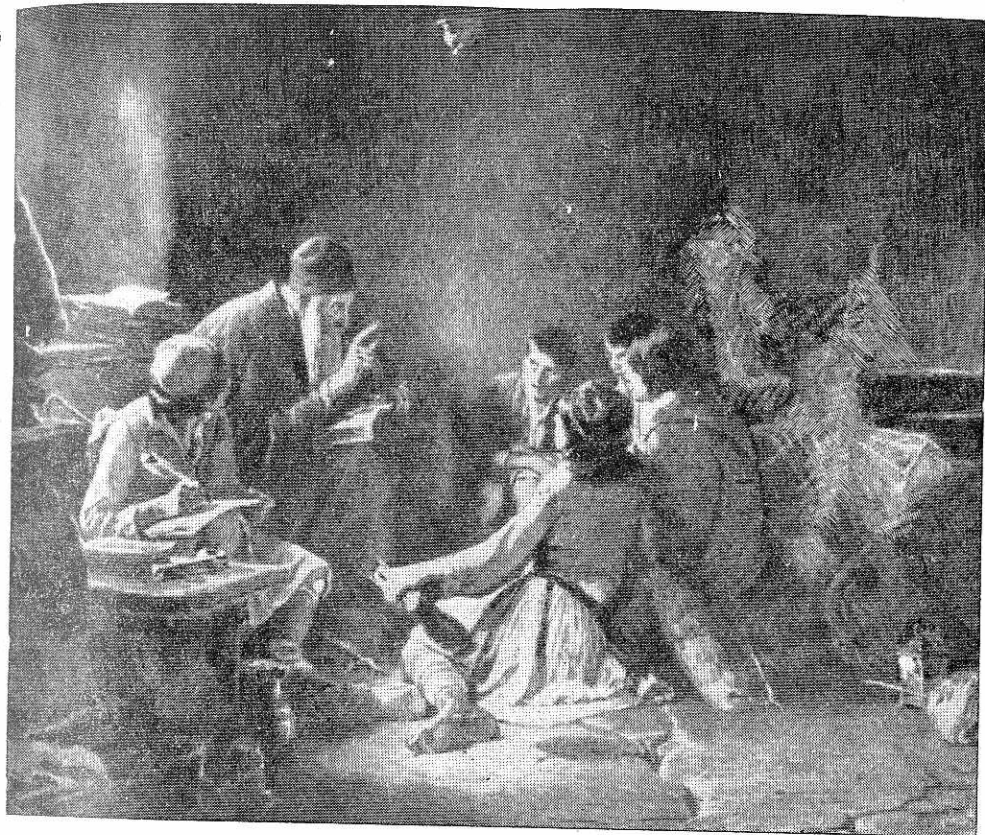
Οἱ περισσότεροι τεχνίτες τοῦ χρόματος ἔχουν ἐγγίσει πολλὰς φορὰς τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια, ἔχουν αἰσθανθῆ τὴν δόνησι τῆς πίστεως καὶ τὴν ἔχουν ἐκφράσει στὸ ἔργο τους. Τὸ πλατὺ αὐτὸ καὶ τόσο συνθετικὸν θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδράσεως πᾶνω στὴν τέχνη, δὲν μπορεῖ φυσικὰ, νὰ ἐρευνηθῇ πλατύτερα μέσα στὰ ὄρια ἐνὸς συντόμου σημειώματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ζωὴ, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἐξέλιξί της προσφέρει κάθε φορὰ καὶ νέα θέματα καὶ νέες ιδέες στὴν τέχνη. Ἀλλὰ ὑπάρχουν μερικὲς ἀξίες πού ὑπῆρξαν καὶ θὰ σταθοῦν γιὰ πάντα οἱ θεμελιώδεις ἀρετὰς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀξίες πού ἔχουν συνδεθῆ, ἀναπόσπαστα μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστι. Κι' εἶναι βέβαιο πὼς αὐτὲς θὰ ἐπηρεάζουν πάντοτε τὸ πνεῦμα τῆς τέχνης, ὅσο θὰ ζοῦν ἐπάνω στὴ γῆ ἄνθρωποι, πού ζητᾶνε περισσότερα ἀπὸ τὸ πρόσκαιρο.

Δ. Α. Μ.

«Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξεν ἐν τῶν ζωτικωτάτων, πολλάκις δὲ τὸ ζωτικωτάτων τῶν συστατικῶν τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν βίου».

(Ἰστ. Ἑλλ. Ἔθν. ἐκδ. ε' τόμ. Β μέρος, β' σ. 95).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

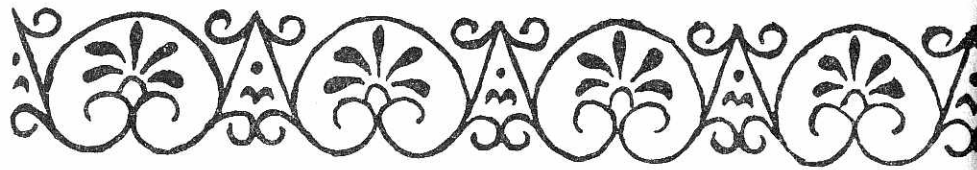
ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ Ν. ΓΥΖΗ

«Ἀκούγοντας καὶ ἐγώ, ἀδελφοί μου, τοῦτον τὸν γλυκύτατον λόγον, ὅπου λέγει ὁ Χριστὸς μας νὰ φροντίζωμεν καὶ διὰ τοὺς ἀδελφούς μας, μετρωγεν ἐκεῖνος ὁ λόγος μέσα εἰς τὴν καρδιά τόσο χρόνους, ὡσάν τὸ σκουληκι, ὅπου τρώγει τὸ ξύλον, τί νὰ κάμω καὶ ἐγώ... Ὅθεν ἀφησα τὴν ἐδικὴν μου προκοπὴν, τὸ ἐδικόν μου καλὸν καὶ ἐβγήκα νὰ περιπατῶ ἀπὸ τόπον εἰς τόπον, νὰ διδάσκω τοὺς ἀδελφούς μου... Ἀκούγοντας καὶ ἐγώ αὐτὸν τὸν γλυκύτατον λόγον ὅπου λέγει ὁ Χριστὸς μας, χάρισμα νὰ δουλεύωμεν τοὺς ἀδελφούς μας, εἰς τὴν ἀρχὴν μου ἐφάνη βαρὺς ὁ λόγος. Ὑστερα ὅμως μου ἐφάνη γλυκύτατος, καθὼς μέλι καὶ κηρίον καὶ ἐδόξασα τὸν Θεὸν καὶ δοξάζω χιλιάδας φορὰς ὅπου μὲ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου μας Χριστοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ Θεοῦ δὲν ἔχω οὔτε σακκοῦλα, μήτε σπίτι, μήτε κασέλλα, μήτε ἄλλο ράσο ἀπ' αὐτὸ ὅπου φορῶ, ἀλλὰ ἀκόμη παρακαλῶ τὸν Κύριόν μου, μέχρι τέλους τῆς ζωῆς μου νὰ μὲ ἀξιώσῃ νὰ μὴν ἀποκτήσω τίποτε...».

«Ἐπροσκαλέσθη ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς τὸ κήρυγμα καὶ διὰ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ μέλλω νὰ χύσω τὸ αἷμά μου».

(Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Φάνη Μιχαλοπούλου «Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς» Ἀθήναι 1940)

ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΝΟΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΜΑΣ

I

Είναι σωστή ή παρατήρησης, ότι η λαϊκή σοφία που εκδηλώνεται επιγραμματικά στις παροιμίες, έχει την ίδια ηλικία με το ανθρώπινο γένος. Ψάχνοντας κανείς στις διάφορες εποχές και σε όλους τους λαούς, βρίσκει τέτοιο υλικό, άλλοι πλουσιότερο κι' άλλοι πιο φτωχό. Το υλικό όμως αυτό δεν μπορεί με κανένα τρόπο να συγκριθῆ σε έσωτερικό πλούτο και σε βάθος ουσίας με κείνο που βρίσκει στους λαούς από τότε που η χριστιανική πίστις ξεχύθηκε στον κόσμο. Η καινούργια ζωή, φαίνεται μ' όλη της τη δύναμη, δύναμη που γαλθάνει όχι μόνο τους λίγους, τους διαλεχτούς, αλλά και τις λαϊκές μάζες. Και η σύγκρισις είναι εύγλωττη. Έκει που ύπρχαν πρώτα φτωχά λυχνάρια, έλαμπαν ήλιοι κι' εκείνο που ήταν πρώτα κτήμα λίγων εκλεκτών, έγινε τώρα για όλους κοινή κληρονομία. Οι ιδέες της νέας θρησκείας, οι αντιλήψεις της για τον άνθρωπο και το σκοπό της ζωής του, οι αρχές κι' η κοσμοθεωρία της χάραξαν βαθειά τη σφραγίδα τους στο πνεύμα των λαών, και καθρεφτίζονται συχνά με τρόπο θαυμάσιο στη λαϊκή παροιμία, και, φυσικά, και στην ελληνική.

Θάξιζε, λοιπόν, ασφαλώς τον κόπο να έρευνήσουμε κι' από την άποψι αυτή, ως ποιο βαθμό έγκολπώθηκε ο λαός μας τις μεγάλες αυτές αλήθειες, και πώς τις διατύπωσε με τον δικό του απλοϊκό και απέρριτο μ'α και σοφό τρόπο. Τις αλήθειες αυτές, που γίνανε παράδοσι άγραφη στο χαρτί, γραμμένη όμως στην καρδιά του χωριάτη και του πολιτισμένου, του νησιώτη και του βουνήσιου, και χαραγμένη ανεξάλειπτα μέσα τους.

Βοηθήματα για μι'α τέτοια έρευνα υπάρχουν εύτυχως αρκετά. Είναι το έργο του Ν. Πολίτη: «Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού», ή Λαογραφία του Στυλ. Κυριακίδου, τό περιοδικό «Λαογραφία», με τις συλλογές παροιμιών απ' όλη την Ελλάδα, και άλλα. Μ'α ή πληρέστερη απ' όλες είναι ή συλλογή ελληνικών παροιμιών του Ν. Πολίτη, που έμεινε δυστυχώς άτελειωτή—μόνο τέσσαρες τόμους έχουμε στα χέρια μας, όπου τ'α θέ-

ματα βαλμένα με αλφαθητική σειρά, φτάνουν μονάχα ως το Ε,—είναι όμως πλούσια και πολύ έπιμελημένα.

Στόν πλούσιο λαογραφικό θησαυρό των ελληνικών παροιμιών βρίσκει κανείς πολλ'α συχνά, όπως θ'α δοίμε παρακάτω, καθάρια και μεγάλη την επίδρασι της χριστιανικής αλήθειας. Από τις συμβουλές ή την διαπίστωσι μι'ας οποιασδήποτε πραγματικότητας που διατυπώνονται στις παροιμίες, βγαίνει πάντα ένα ήθικ'ο και χρήσιμο συμπέρασμα. Και δεν άντικρύζουν οι παροιμίες αυτές μόνον το άτομο σαν μι'α μονάδα, μ'α τό παρακολουθούν και στις σχέσεις του με την οικογένεια, με την κοινωνία και με τον Θεό.

II

Ας αρχίσουμε από τό πρώτο. Τί ήθικ'ο και πρακτικά έφοδια έδωσε ο Χριστιανισμός στόν άνθρωπο για τή ζωή; Πώς τον έποδηγήτησε στο πρόβλημα της κακίας και της άρετης; Τή διδασκαλία για όλα αυτά ο λαός την πήρε, και άφου την διέμρφωσε με τό δικό του τρόπο τή χρησιμοποίησε σε πολύτιμες συνταγές.

Πρωταρχικό γνώρισμα του πραγματικά ανώτερου ανθρώπου έχει ο λαός μας την αγάπη για την αλήθεια. Την αλήθεια που ο ίδιος ο Θεός τή βάζει για γνώρισμά Του: «Εγώ ειμι ή όδός και ή αλήθεια...» και που τή συνιστούσε χιλιάδες χρόνια πριν κι' ο σοφός Σειράχ: «έως θανάτου αγώνισαι περί της αληθείας και Κύριος ο Θεός πολεμήσει υπέρ σου» (Σειρ. δ' 28)· αυτήν συνιστά κι' ο λαός μας «την αλήθεια πάντα κρατεί και τό ψέμμα ους έχη άλλα τι». Όταν έχρηξ με τό μέρος σου τό δικηνο και την αλήθεια, δεν χρειάζεσαι πολλά λόγια για να την υποστηρίξης. «Όστις έχει δικηνο μιλει λίγα» λέει μι'α βυζαντινή παροιμία.

Ο Χριστιανισμός έδωσε μεγάλη προσοχή και στα λόγια. Όνωμασε τή γλώσσα «άκατάσχετον κακόν μεσητην Ιου θανατηφόρου» (Ίακ. γ' 8). Ν'α πώς τό έλεγε ο λαός αυτό στη βυζαντινή εποχή: «ή γλώσσα είναι δικηνο και τρομερόν μαχαίρη κι' άν δεν προσέχωμεν αυτήν πολλάς πληγας μ'ας φέρνει». Μι'α άλλη παροιμία βυζαντινής συλλογής λέει: «Τ'α περισσεύματα της

καρδίας λαλει ή γλώσσα». Δέ νομίζει κανείς πώς άκούει τ'α ίδια τ'α λόγια του Ίησοφ: «έκ του περισσεύματος της καρδίας τό στόμα λαλει»; (Ματθ. Ιθ' 34).

Πιο πάνω κι' από θησαυρούς κι' από χρήματα κι' από κάλλη στέκει στη συνείδησι του ελληνικού λαού ή σύνεσις, ή καλή συμπεριφορά, ή ήθικη προσωπικότης. Μερικές παροιμίες θ'α μ'ας τό δείξουν: «Κάλλιο γνώσι παρά γρόσο». Τ'α πνευματικά δεν μπορούν να συγκριθούν με τ'α υλικά: «τί να τ'α κάμω τ'α φλουριά και τ'α πολλά τ'α γρόσα κοντά στη γνώση την καλή και στη γλυκειά τή γλώσσα»; Τό ίδιο δεν έλεγαι κι' ο Σολομών σε μι'α παροιμία του «κηρία μέλιτος λόγοι καλοί, γλύκασμα δέ αιδών ίσας ψυχής»; (Παρ. Ιστ' 24). «Κάλλιο άσχημος παρ' άτιμος, προσθέτει μι'α άλλη λαϊκή παροιμία, γιατί «ή τιμή τιμή δεν έχει και χαράς τό που την έχει». Μεγάλη προσοχή δίνει ο λαός και στην υγιεινή της ψυχής: «κάλλιο άρρώστια στο κορμί παρά στην ψυχή» λένε σε κάποια έπαρχία. Τί να τ'α κάμης τ'α έξωτερικά στολίδια, όταν δεν έχης έσωτερικό ψυχικό πλούτο; «άπέτω ένι καλοκένιστος και μέσα γέμει ώραϊον κονίδιν» έλεγαν οι παλαιότεροι για τους ανθρώπους που φροντίζουν μόνο για την εμφάνισι. Και τό μυαλό μας πετάει αθόρυχητα στους ύποκριτας του ευαγγελίου που μοιάζανε με «τάφους κεκοιναμένους, οίτινες έξωθεν μ'έν φαίνονται ώραϊοι» ενό μέσα ησαν γεμάτοι από κάθε είδους άκαθαρσία.

Όλα όμως αυτά τ'α ήθικ'ο στολίδια δεν κερδίζονται χωρίς κόπο: «ιδρώτα θέλει ή άρετή». Τόλεγαν άλλωστε κι' οι αρχαίοι: «Της άρετης ιδρώτα θεοί προπάροιν έθηκ'αν», έλεγε ο γερο-Ήσιόδος. Στη δημιουργία χαρακτηρισ συντείνουν πολύ οι θλίψεις διδάξε ή χριστιανική θρησκεία. Αυτή την ιδέα την πήρε ο λαός και την έξέφρασε στην παροιμία του «ο πηλός άν δέ δαρθη κέραμος δεν γίνεται». Έκει θ'α φανή άν άντέχουμε κι' άν έχουμε τήν ψυχραιμία που πρέπει να διακρίνη τον ανώτερο άνθρωπο: «ο καλός καραβοκύρης εις την άνεμοζάλη δείχνηται».

Αλλά οι παροιμίες δεν σταματούν έξω έξω. Είναι ποτισμένες με άγνό χριστιανικό πνεύμα. Έπειδή «ή άμαρτία γεννάει θάνατο»—και ποιος δεν διακρίνει στη λαϊκή αυτή παροιμία αυτόουσια τ'α λόγια τής Γραφής «ή άμαρτία... άποκεί θάνατον»; (Ίακώβ. α' 15)—γι' αυτό χρειάζεται μεγάλη προσοχή και στο ποθ θ'α πάη κανείς και με ποιούς θ'α συναναστραφί, γιατί άλλωθις υπάρχει φόβος να πληρωθί άκριβ'α τήν άπροσεξία του. Με μι'α ζωντανή εικόνα εκφράζει τήν αλήθεια αυτήν μι'α παροιμία «όποιος πάει στο βάλτο να κυνηγήσθ, θ'α λερωθί». Είναι λοιπόν χρησιμο ν' άκούη ο

άνθρωπος τις συμβουλές των πιο ήλικιωμένων, που του χτυπούν τον κώδωνα του κινδύνου στα ζητήματα αυτά: «Όποιος δεν άκούει γέροντας, πάει δέρνοντας». Μήπως και στη Βίβλο δέ γινόταν ή σύστασις αυτή; «άπό προσώπου πολιοφ έξαναστήση και τιμήσει πρόσωπον πρεσβυτέρου» (Λευ. Ιθ' 32).

Δυό λόγια και για τήν υπερηφάνεια και τή διπροσωπία. Ποιος δεν ξέρει τό περίφημο ρητό του Ευαγγελίου, «ο ύψων έκαυτόν ταπεινωθήσεται»; «Ε, τό ίδιο λέει κι' ή παροιμία «όποιος ψηλά ψηλώνεται γλήγορα έπιμυτίζει». Είναι κακό μ'α και γελοίο να θέλη ο άνθρωπος να φαίνεται σπουδαίος χωρίς να είναι. Θ'α τό πάθη σαν τή γυναίκα εκείνη τή φτωχοπερήφανη που έκόμπαζε: «Δέσποιναν καλείτω με, πείνα δέ φθειρέτω με». «Όλος ο καυγας ηταν να τήν άποκαλούν Δέσποιναν! Μι'α άλλη παροιμία λέει «άνθρωπος διπρόσωπος άτός του κι' άπατός του κάνει κακό της μοίρας του που δεν τό κάνει όχρτος του». Πώς να μη θυμηθούμε πάλι τήν ευαγγελική ρήσι «έστω ο λόγος ύμών τό ναί ναί, τό ου ου» (Ματθ. ε' 37); «Αν θέλη κανείς να χρησιμοποίη και τό ναί και τό όχι, δέ θ'α βγίη σε καλό, λέει ο λαός μας: «Όποιος ψαρεύει με δυό καλάμια, γυρίζει τόνα και τό βγάζει τό μάτι».

Είναι γνωστό σε όλους πόσο ο Χριστιανισμός έξύψωσε και έξαγίασε τήν εργασία. Η ελληνική παροιμία έχει παρουσιάσει τήν αλήθεια αυτή θαυμάσια: «Η δουλειά έν προσευχή» και «όποιος δουλεύει έχει τό Θεό βοηθό». Πώς πάλι χαρακτηρίζεται ή τεμπελιά κι' ο τεμπέλης; Τό ξερομαε από τις Παροιμίες του Σολομώντος, για τις οποίες άλλοτε δόθηκε ευκαιρία στις «Ακτίνας» να μιλήσουν πλατειά (τόμος 1939, σ. 167 κ.έ., 213 κ. έ). Τό λέει κι' ο λαός «άκαμασία Θεοφ κατάρια» και «άνθρωπος άδούλευτος θεοκαταραμένος».

III

Ας δοίμε τώρα τί αντιλήψεις έχη ο λαός μας για τις υποχρεώσεις του ατόμου μέσα στην οικογένεια.

Η έντολη του Μωσαϊκού νόμου «τίμα τον πατέρα σου και τήν μητέρα σου ίνα εθσοι γένηται» (Έξ. κ' 12) φαίνεται παραφρασμένη σε πολλές λαϊκές παροιμίες: «Ό,τι κ'αμεις των γονιών σου, όφελος είναι δικό σου», «μην κλωτσάς τα γονικά σου, θ'α τό βρής άπ' τ'α παιδιά σου». «Ίφχή γουνιού σου έχη κι' στο βουνο περπάτει» λένε στην «Ανδρο. Δεν μοιάζει άρκετά με τό «ευχάι γονέων στήρίζουσι θεμέλια οίκων»;

Και ως προς τήν αγάπη άνάμεσα στ' αδελφια βρίσκει κανείς κάτι πραγματικά ανώτερο κι' ώραϊο: «τόν αδελφό σου αγά-

παε, κι' όχι το μερδικό του». Όσο για την αλληλοβοήθεια, τα λόγια τής Βίβλου «ἀδελφός ὡς ἀδελφού βοηθηόμενος ὡς πόλις ὀχυρά» (Παρ. ιη' 19) ἐπαναλαμβάνονται στην παροιμία «βόθη με νὰ σέ βοηθῶ ν' ἀνεσοῦμε τὸν ἀνήφορο».

Μιά ἄλλη λαϊκή παροιμία εἶναι μακρυνή ἀπήχησις τῶν γραφικῶν λόγων. Φέρνει στὸ νοῦ μας τὴν πατριαρχική βιβλική οἰκογένεια, πού τὰ πολλά παιδιά ἦταν ἡ εὐλογία τῆς: «οἱ υἱοὶ σου ὡς νεφύτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης σου», ἔλεγε ὁ ψαλμωδός (127, 3). Ἀκούστε τὴν λοιπόν τῆ λέγε στὸν Πόντο: «τὰ δυὸ ἀδελφία εἶν' καλὰ, τὰ τρί' ἄλλα κάλλιον» τὰ πέντε καὶ τὰ τέσσερα κάστρα θεμελιωμένα».

Ἐγράφε στὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν τοῦ ὁ Σολομών: «Κρεῖσσον ψωμὸς μεθ' ἡδογῆς ἐν εἰρήνῃ ἢ οἶκος πολλῶν ἀγαθῶν μετὰ μάχης» (Παρ. ιζ' 1). Τὸ λέει κι' ὁ ἑλληνοκλῆς λαός: «κάλιον λάχανα κι' εἰρήνη παρά μπασκαλά καὶ γκρίνια» γιατί «ἡ ἔρις καὶ ἡ ὕβρις οἴκου ἐκλείσαν κι' ἐγὼ κι' ἡ πεθερά μου τὸν ἡμέτερον», ἔλεγαν θυμώσφα οἱ βυζαντινοί.

Καὶ μιὰ σοφὴ λαϊκὴ γνώμη γιὰ τὴ γυναικεία: «τὸ θελόνι κι' ἡ κλώνά κάνουν τὴ νοικοκυρά» τὸ εἶχε ζητήσει κι' ὁ Παῦλος ἀπ' τὴς γυναῖκες ὅταν ἤθελε: «τὰς νέας οἰκουροὺς εἶναι» (Τίτ. β' 5).

IV

Σοφές εἶναι κι' οἱ γνώμης τοῦ λαοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴ φιλία καὶ γενικώτερα τὴς κοινωνικῆς σχέσεις. Βρίσκεις σ' αὐτὲς γνήσια τὴν παμπάλαια μὰ καὶ πάντα φρέσκια χριστιανικὴ νοοτροπία: «πές μου μὲ ποῖον πᾶς νὰ σέ πῶ τὸ τί ἀξίζει» λέει μιὰ παροιμία —τῶχει πῆ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «οἷς δέ τις ὁμιλεῖ συνεχῶς τοῦτοις ἀφομοιοῦται τὸ ἦθος» — Καὶ μιὰ ἄλλη: «ἄν καινούργιος φίλος κἀννης τοὺς παλιούς μὴ λησμονήσης». Ἐπανάληψις παλαιότητας ρήσεως θὰ πῆ ἴσως ὁποῖος ἔχει διαβάσει αὐτὰ ἐδῶ τὰ λόγια τῆς Γραφῆς: «Μὴ ἐγκαταλείπης φίλον ἀρχαῖον, ὁ γὰρ πρόσφατος οὐκ ἔστιν ἔφισος αὐτῶ». Νὰ καὶ μιὰ ὥραια συμβουλή πού δὲν εἶν' ἀνάγκη ν' ἀνοίξουμε τὸ βιβλίον τοῦ Savoier-Faire γιὰ νὰ τὴ βροῦμε, ἀφοῦ κυκλοφορεῖ στὸ στόμα τοῦ Ἑλληνοκλή: «ἐκεῖ πού πολυαγαπᾷς νὰ μὴν κοπιωγαίνης, μὴ λάχη καὶ σὲ βαρεθῶν κι' ἀπέκει τί θὰ γένης;» Μὰ τὴση καταπληκτικὴ ὁμοιότης μὲ τὴ σύστασι τοῦ Σολομώντος: «σπάνιον εἰσαγε σὸν πόδα πρὸς σεαυτοῦ φίλον μήποτε πλησθεῖς σου μισήση σε!» (Παρ. κε' 17) Σ' ἕνα ἄλλο μέρος τῆς Βίβλου πλέκεται τὸ ἐγκώμιο τοῦ καλοῦ φίλου: «φίλος πιστοῦ οὐκ ἔστιν ἀντάλλαγμα... καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον εὐρήσουσιν αὐτόν». Καὶ «ἔστι φίλος ὀνόματι μόνον φίλος, συμπονεῖ δὲ χάριν γα-

στρός» (Σειράχ στ' 15 καὶ λζ' 1). Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πραγματικῆς φιλίας τὸ πρῶτος εἶναι κι' ὁ λαός μας καὶ τὸ διευτύωσε σὲ μιὰ παροιμία: «καλύτερα οἱ ἀδερφοὶ τῆς ἐκκλησίας παρά οἱ ἀδερφοὶ τῆς κοιλίας».

Ὅσον ἀφορᾷ τὴς κοινωνικῆς σχέσεις βρίσκει κανεὶς ἀληθινὰ μαργαριτάρια ἀνάμεσα στὸ λαογραφικὸ πλοῦτο τῶν παροιμιῶν. Σχετικὰ μὲ τὸ συμβίθιασμό, λέει ὁ λαός: «ὅπου μπορεῖ μὲ χέρια του, τὰ δόντια του μὴ βᾶν» ἢ μὲ τύπο λογιώτερο, «κρεῖσσον κακῶς συμβίθιασθῆναι ἢ καλῶς κριθῆναι». Μὰ αὐτὸ τὸχε πῆ γιὰ πρώτη φορά ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅταν συνεπλήρωνε τὸ νόμο τὸ μωσαϊκό: «ὑπογε διαλλάγηθι τῶ ἀδελφῶ σου... καὶ ἴσθι εὐνοῶν τῶ ἀντιδίκῳ σου ταχύ...» (Ματθ. ε' 24,25).

Ξέροουμε ὅλοι πῶσα ἀναφέρονται στὴ Γραφή καὶ γιὰ τὴν ἐλεημοσύνη. Μὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑστέρησε ἡ λαϊκὴ σοφία σὲ ἐπιανετὴ μίμησις: «Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται», λέει τὸ Εὐαγγέλιο (Ματθ. ε' 7) «δόσιμο τοῦ χεριοῦ σώσιμο τῆς ψυχῆς», λέει καὶ ὁ λαός μας. Ἡ: «ἄν δὲ δώσης δὲν ἀγιάζεις», ἢ κι' αὐτὸ τὸ ρυθμικώτατο: «Ὅποιοι δὲν ξέρι νὰ βοηθήθῃ μένει κατάμονος καὶ δυστυχάει». Δὲν νομίζετε ὅτι ἀκούτε τὸ «δὲ ἀποστρέφει (ἀπὸ τῶν πτωχῶν) τὸν ὀφθαλμὸν αὐτοῦ ἐν πολλῇ ἀπορία ἔσται» καὶ τὸ «ἡ κρίσις ἀνέλεος τῶ μὴ ποιήσαντι ἔλεος»; (Παροιμ. κη' 27 καὶ Ἰακ. β' 13). Μὰ κι' ἡ ἀγάπη πού ἐκτείνεται καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς κατὰ τὸ «καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς» (Ματθ. ε' 44), δὲν ἔμεινε ἔξω ἀπ' τὴν νεοελληνικὴ παροιμία: «Τὸν ἀγαπᾷς ἐπίανια καὶ τὸν μισεῖς χαιρέτα».

Ἡ ἀδικία πατάσεται αὐστηρά, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψι: «ὅποιος τρώγει τὸ ξένο δίκηο τρώγει τὰ κρέατά του» καὶ «ἀνεμοσυνάγματα δαιμονοσκορπίσματα». Δὲν τὸ εἶχε γράψει ὁ Παῦλος σὲ μιὰ ἐπιστολῇ του; «Ὁ ἀδικῶν κομμεῖται ὁ ἡδίκησες» (Κολασ. γ' 25).

Ὅχι λιγώτερο στιγματίζεται ἀπὸ τὸ λαὸ ἡ ἀσέβεια. Τὴν ἀντίληψι αὐτὴ καθρεφτίζει ἡ παροιμία: «στῶν ἀμαρτωλῶν τὴ χώρα ἀδικος κριτὴς καθίζει» ἢ μιὰ ἄλλη «ἀλλιά τονε τὸν ἀσέβῃ κι' ὅπου κοντὰ του στέκει». «Κατάρτα Θεοῦ ἐν οἴκοις ἀσεβῶν» καὶ «ἀδικοὶ ἀπολοῦνται συντόμως» εἶχε πῆ στὴν ἴδια γλώσσα τῆς ἀσθηρότητος κι' ὁ σοφὸς Παροιμιαστής (ν' 33 καὶ ιγ' 23). Ἐχετε ἀκούσει καμμιὰ φορά τὰ λόγια τοῦ εὐαγγελίου «ἰατρὲ θεράπευσον σεαυτόν»; Ἀσφαλῶς. Λοιπόν, νὰ κι' ἡ σχετικὴ παροιμία τοῦ λαοῦ μας: «ἄλλων ἰατρός, αὐτὸς πλῆγης γεμάτος».

Καὶ δυὸ τρεῖς συστάσεις γιὰ τὴν ἀρμονικὴ συμβίωσι τῶν πολιτῶν, παλιῆς καὶ νεώτερης: «Τῶ καλῶς ἀποδιδόντι, ἕκαστος

καλῶς δανερίζει» «ὁ τιμῶν, ἑαυτὸν τιμᾷ» «ὅποιος γελάει μὲ τὸν ἄλλον, γελάει μὲ τὰ μούτρα του» λέει μιὰ ἄλλη παροιμία: Τὸ εἶχε βεβαιώσει ὁ Χριστός: «τῶ αὐτῶ μέτρον ᾧ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν» (Λουκ. στ' 38).

V

Ἡ πίστις πρὸς τὸ Θεὸ καὶ ἡ συμμόρφωσις μὲ ἠθικὰς ἀρχὰς δείχεται μέσα στὴς παροιμίες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὰν βαθύτερη ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ σὰν ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ζωῆς. «Ἀὔριο ἔχει ὁ Θεός», λέμε ὅλοι μας. Καὶ ξέροουμε βέβαια, πὼς μιὰ τέτοια ἐμπιστοσύνη ἦταν ἀγνωστὴ τὸν προχριστιανικὸ κόσμο. Ἀφετηρία τῆς ὑπῆρξε τὸ «μὴ μεριμνήσητε εἰς τὴν αὐριον» (Ματθ. στ' 34). «Ἐχει ὁ Θεός» λέει πάντα ὁ λαός μας. Καὶ στὴ φρασσοῦλα αὐτὴ βρίσκει τόση παρηγορία κι' ἐνίσχυσι, ὅση δὲν τοῦ δίνουν τόμοι ὀλοκλήροι. Μήπως κι' οἱ δυὸ παρακάτω παροιμίες τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνώτερη δύναμι δὲν φανερώνουν; «Μὴν ἀπελπίσης ἄνθρωπο μὲ τὴ δικὴ σου γνώσι, γιατί δὲν ξέρεις ὁ Θεός τί ἔχει νὰ τὸν δώση», προσθέτετε ὁ λαός. Καὶ παρηγορεῖ τὴν ὀρφάνια μὲ τούτα τὰ χριστιανικὰ λόγια: «ὁ Θεός ὀρφανὰ ἀφίνει, ἄμοιρα δὲν ἀφίνει». Τὸ ὑποσέθηκε ὁ Θεός ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια «οὐ μὴ σε ἀνῶ οὐδ' οὐ μὴ σε ἐγκαταλίπω», «ὀρφανὸν καὶ χήραν ἀναλήψεται», κι' ὁ λαός δὲν ξεχνάει εὐκόλα πέποιε ὑποσχέσεις.

Ἡ πεποιθήσις στὴ δύναμι τῆς πίστεως ἐκφράζεται πολὺ ζωντανὰ σ' αὐτὴ τὴν παροιμία: «μὲ τὴν πίστι καὶ τὰ βουνὰ ἀνταμώνονται». Κι' ἂν μπορεῖτε ἀκούοντας τὴν παροιμία αὐτὴ, μὴ θυμηθῆτε ἐκεῖνα τὰ σημαντικὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: «ἐάν ἔχητε τὴν πίστιν ὡς κόκκοι σινάπεως, ἐρεῖτε τῶ ὄρει τούτῳ μετάθεθι ἔντεῦθεν ἐκεῖ καὶ μεταθήσεται» (Ματθ. ιζ' 20).

Γιὰ νὰ τελειώσω σημειῶνω μιὰ παροιμία πού δὲν εἶναι ἴσως πολὺ γνωστὴ, δείχνει ὅμως τὴ βαθεῖα θρησκευτικὴ ἀποκρίση τοῦ λαοῦ μας: «ὅποιος πᾶ ἴς τὴν ἐκκλησία φεύγει ἀπὸ τὴν ἀμαρτία» κι' ὅποιος κάμνει τὸ σταυρὸ τοῦ ἔχει τ' ἄγια στὸ πλεῖρο του».

Πόση εἶναι ἡ ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπάνω στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας, τὸ φανερώνουν, ἐκτός ἀπὸ τὴς παροιμίες, καὶ πάρα πολλές «παροιμιώδεις φράσεις», παρμένες αὐτολεξεί ἀπὸ τὴς Γραφῆς. Τὴς ἔχομε τόσο συνηθίσει πού ξεχάσαμε ἴσως τὴν πηγὴ τους. Τὴς χρῆσιμοποιοῦμε συχνὰ, τὴς ἔχομε κάθε μέρα στὸ στόμα μας κι' ὅμως δὲν πᾶει ἴσως στὸ νοῦ μας ποτὲ πὼς εἶναι λόγια πρὸς τὸν διδάχτηκαν οἱ πατέρες μας γιὰ πρώτη φορά ἀπ' τὴν ἁγία Γραφή. Ἄς ποῦμε στὴν τύχη μερικῆς ἀπ' τὴς πάρα πολλές πού μποροῦσε κανεὶς νὰ σημειώσῃ:

Λέμε π. χ. αὐτὸς δὲν ἔχει «ἐνδυμα γάμου» ἢ «αὐτὴ ἡ ἀσθένεια οὐκ ἔστι πρὸς θάνατον» «ἔρχου καὶ ἴδε» «ἄρρητα ρήματα» «ἀντὶ τοῦ μάννα χολῆν» «ἠῦρε ὁ Φίλιππος τὸν Ναθαναήλ» «εἶχε τὸ γλωσσόκομο» «ὄχι τὰ εἰσερχόμενα ἀλλὰ τὰ ἐξερχόμενα» «ἐγίνε τὰ πάντα τοῖς πᾶσι» «μετὰ φόβου καὶ τρόμου», «δ γέγραφα, γέγραφα», καὶ πολλὰ ἄλλα.

VI

Τὰ ὄρια τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν δυστυχῶς νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα, καὶ νὰ παραστήσουμε σὲ ὄλο τὸ πλάτος καὶ τὴν ἔντασι τῆς τὴν ἐπίδρασι πού τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα ἔχει ἀσκήσει ἀπάνω στὴν ἑλληνικὴ παροιμία. Ἡ εἰκόνα τούτη θὰ μποροῦσε νὰ πλουτισθῆ πολὺ περισσότερο. Μιὰ νύξι μόνον δώσαμε γιὰ τὸ κάθε θέμα. Πλήθος παροιμίες ἀφήσαμε ἀμνημόνευτες, πού δὲν ὑστεροῦν σὲ ὁμορφί μὰ καὶ χριστιανικότητα ἀπ' ὅσες ἔτυχε νὰ θυμηθῶμε. Κι' ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα ἄλλο πλῆθος πολὺ μεγαλύτερο πού φέρνεται σκόρπιες ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ἀπὸ χωριὸ πρὸ χωριὸ κι' ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, καὶ πού δὲ βρέθηκε ἀκόμη—τί κρῖμα!—ἕνας νὰ τὴς συλλέξῃ, καὶ μὲ στοργὴ νὰ τὴς ἐπεξεργασθῇ καὶ φροντισμένως νὰ μᾶς τὴς δώσῃ. Θὰ ἦταν στ' ἀλήθεια μιὰ πνευματικὴ ἀπόλαυσι καὶ μιὰ πρωτοτυπία, νάχομε σ' ἕναν τόμο τὴς χριστιανικῆς παροιμίας μας.

Μὰ καὶ μιὰ ἀποκάλυψι. Ἀποκάλυψι γιὰ ὄλους ἐκεῖνους, πού ἀγωνίζονται νὰ μᾶς πείσουν σῶνε καὶ καλὰ, πὼς ὁ ἑλληνικὸς λαός δὲν ἐπρόσβεε καθόλου τὸ Χριστιανισμό, πὼς στάθηκε ψυχρὸς ἀπέναντι τοῦ τάχα, κι' ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπ' αὐτὸν καὶ στὸ βάθος τοῦ εἰδωλολάτρητος. Τέτοιες κατηγορίες μποροῦν εὐκόλα νὰ ὑποστηρίζονται, ὅταν μάλιστα τὴς διευκολύνει ἡ ἀγνοια κι' ἡ προχειρολογία καὶ τὴς ὑπαγορεύει ἡ σκοπιμότης. Ὅταν ὁμως ἀπ' τὴν προχειρότητα καὶ τὴ μεγαλοπρεπῆ ἀγνοια θελήσουμε νὰ κατεβῶμε στὴν προσεκτικὴ κι' εὐσυνείδητη τῶν πραγμάτων μελέτη, ὄχι γιὰ νὰ συμμορφώσουμε τὰ πράγματα πρὸς τὴς ἀτομικῆς μας προκαταλήψεις, μὰ γιὰ νὰ ὀδηγηθῶμε ἀπ' τὰ πράγματα στὸ σχηματισμὸ τῶν σωστῶν ἀντιλήψεων, ἢ ἀλήθεια δὲ μπορεῖ νὰ μὴν ἀνατηδῆση μπροστὰ μᾶς.

Κι' ἡ ἀλήθεια στὴν προκειμένη περίπτωσι δείχεται πολὺ καθαρά. Χάρις ἀνεκτίμητος βρισκείται στὸ στόμα τοῦ λαοῦ μας, καθημερινὰ. Ἐνας πλοῦτος πού τὸν ἔχουν θαυμάσει κι' οἱ ἔξωτοι. Ἀκούτε τὸν ἀγραμματο νὰ φιλοσοφῇ, τὴν ἀμόρφωτη κυροῦλα νὰ σᾶς δῖνη συνταγὰς κοινωνικῆς ἀρμονίας, τὸ γέροντα στὸ καφενεῖο τοῦ χωριοῦ νὰ μιλά μὲ γνώσι καὶ σύνεσι γιὰ τὴν κοι-

ωνία, την κοπέλλα στη βρύσι να στολίζει την κουθέντα της με νοήματα βαθεία και δεμένα, που έσεις ό μορφωμένος έψάξατε πολύ στους τόμους των βιβλιοθηκών σας, για να τὰ συναντήσετε.

Τό χριστιανικό πνεύμα, δυό χιλιάδες χρόνια τώρα, ζυμώνει την ψυχή του λαού μας, μπαίνει μέσα στην καθημερινή του ζωή. Παρ' όλες τις προσπάθειες των κατά καιρούς καλοθελητών, που ζητάνε κάθε τόσο να παρασύρουν τον έλληνοκό λαό στο ξεπούλημα της ίερης και πολύτιμης κληρονομιάς του, ό λαός μας στάθηκε πάντα έξυπνότερος απ' ό,τι τον ένόμισαν αυτοί, και δεν έστερε ποτέ να προτιμήσει το αντίλλαγμα που του έδιναν—ένα πιάτο φακής! 'Η έπαφή του με τό Χριστιανισμό, θερμή πάντα, και θερμότερη στα χρόνια των συμφορών του, του χάρισε ένα θησαύρι-

σμα πνευματικών άτίμητο, έγινε γι' αυτόν πηγή ασύγκριτου πλουτισμού. Του καλλιέργησε τό νού, του αύξησε τό πνευματικό περιεχόμενό του. "Όσο κι' αν ό λαός αυτός είναι και σήμερα—ποιός τό άρνείται;—ένας λαός με έλαττώματα που πρέπει να διορθώση, με κενά που πρέπει να γεμίση, μά πάντα στο βάθος της καρδιάς του μένει κάτι τό μεγάλο, τό ιερό κι' άνέγγιχτο από κάθε βέβηλο χέρι. Μένει ή σπίθα της ύγείας και της ζωής. Μένει ή ψυχή ή καλύτερη ή δοσμένη κι' άφιερωμένη στις άνώτερες κι' εύγενικότερες άφιρώσεις. Πώς τό θέλετε; 'Εδώ μιλούν μάρτυρες. Κι' έννας από τους πιό τραούς είναι ή έλληνική παροιμία.

ΦΟΙΒΗ ΣΤΕΦΑΝΑ

«Τών θνητών ή διάνοια θα στρέφεται άείποτε προς τό Θεϊόν ως προς την μόνην αυτής άνάπαυσιν ή τόν μόνον άγώνα.

Τί είναι ό "Ηλιος; διά τους μέν αίινιγμα, διά τους δε θαύμα' και ή ιδέα του Θεού είναι διά τους μέν γρίφος, διά τους δε λαμπάς....

Πρό των σήμεραν ύλιστών, δαρβινιστών και θετικιστών ύπηρεξαν οι άπαισιόδοξοι, οι όρθολογιστάι και οι κριτικιστάι' αλλά παρήλθον' πρό αυτών ήσαν οι πανθεισταί, άλλ' έξέλιπον. Παρέρχονται, κρύπτονται έν τη σκιᾷ, άφανίζονται, άφου επί βραχύ τέρψωσι τους φιλοκαίνους και τους φιλιαναγνώστας διά περιέργου συναυλίας λέξεων και γνωμών. 'Ο δε Χριστιανισμός έμεινε και θα μένη....

'Ο πόθος της μωρας έπιδειξωσ, ή μανία του καινά έκάστοτε λέγειν, ή δοκησιοφία, ό τύφος και ή οΐησις άγουσιν εις τας συγχρόνους άθειστικας θεωρίας, άφ' ών τούναντίον άπάγει ή ειλικρινής και άκραιφνης φιλοσοφική ζήτησις της πρό των όφθαλμών ήμων κειμένης άληθείας».

(«'Η έννοια του Θεού και ό ύλισμός»—'Η Χολεριασμένη. 'Εκδ. 'Ελευθερουδάκη, σελ. 98-99).

«Γραικύλος της σήμεραν όστις θέλει να κάμη δημοσία τόν άθεον ή τόν κοσμοπολίτην, όμοιάζει με νάνον άνορθούμενον επ' άκρων όνύχων και ταυόμενον να φθάση εις ύψος και φανή και αυτός γίγας. Τό έλληνοκό ένθος... έχει και θα έχη διά παντός άνάγκην της Θρησκείας του.

Τό επ' έμοι, ένόσω ζω και αναπνέω και σωφρονώ, δεν θα παύσω πάντοτε, ιδίως δε κατά τας πανεκλάμπρους ταύτας ήμέρας, να ύμνω μετά λατρείας τόν Χριστόν μου, να περιγράψω μετ' έρωτος την φύσιν και να ζωγραφώ μετά στοργής τὰ γνήσια έλληνικά ήθη. 'Εάν επιλάθωμαί σου 'Ιεροουσαλήμ, έπιλησθεί ή δεξιά μου, κολληθεί ή γλωσσά μου τῷ λάρυγι μου, εάν μή σου μνησθώ».

(«Πασχαλινα διηγήματα» 'Εκδ. Δικαίου 1918, σελ. 58).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΟΔΗΓΟΙ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

«Μόνον τό φῶς της παιδείας δύναται να σᾶς οδηγήση εις τὰ ψυχοφελή και σωτήρια και βιωφελή και περι τό ζήν χρήσιμα».

Γρηγόριος Ε' Πατρ. Κων/λεως.

Είναι ιστορικό γεγονός, που καμιά πολεμική δεν ήμπορεί να τό άναντρέψη, ότι σ' όλους τους περασμένους αιώνες οι μεγάλοι έκκλησιαστικοί άνδρες, οι πατέρες της έκκλησίας, έπαιξαν πάντοτε τόν πρωτό ρόλο στην άνάπτυξη του ανθρώπινου μυαλού και γενικά στην αντιμετώπισιν των άτομικών και κοινωνικών προβλημάτων της ζωής.

Μόνο τό Μ. Βασίλειο αναφέρω. 'Ενα τμήμα από τη δράσι του μοναχικού τάγματός, όπως θα λέγαμε σήμερα, που ίδρυσε στην Καισάρεια της Κιππαδοκίας, δηλαδή της Βασιλειάδος, ήταν τό τμήμα της εκπαιδευσεως όλων των παιδιών της Καισαρείας και των γύρω χωριών. Στη βυζαντινή έποχή ήταν πολύ συνηθισμένο οι καλόγηροι να μαθαίνουν τα γράμματα στα παιδιά των γύρω πόλεων, γιατί παρ' όλο που βλέπαμε λίγες, έν συγκρίσει με τις σημερινές, οργανωμένες σχολές, έν τούτοις ή μόρφωση είχε αρκετά άναπτυχθή, ώστε να κατορθώνη ό πολυς κόσμος αν δεν ήξερε να διαβάξη (γιατί τό βιβλίο τότε, δηλαδή οι μεμβράνες και τα χειρόγραφα, έστοιχίζαν μια περιουσία) να παρακολουθή όμως τα τόσο δύσκολα θεολογικά και φιλοσοφικά θέματα που άψησχόλησαν την τότε θρησκευτική κοινωνία.

Στα χρόνια όμως της Τουρκοκρατίας—γι' αυτά τα χρόνια θά άσχοληθώμε στο άρθρο αυτό—βλέπουμε την 'Εκκλησία να συνεχίζει την συνήθειά της αυτή, την υποστήριξη δηλαδή της παιδείας και γενικά της μορφώσεως και άναπτύξεως των χριστιανών. Τό Πατριαρχείο άμέσως μετά την άλωση της Κων/πόλεως απ' τους Τούρκους (1453) ίδρυσε στην ίερωμένη πρωτεύουσα την Μεγάλη του Γένους Σχολή, που ήταν ή συνέχεια της «Οίκουμενικής Σχολής» των βυζαντινών. ('Ιδε Μ. Γεδεών: Χρονικά Πατριαρχικής 'Ακαδημίας). Στη Σχολή αυτή έσπούδασαν οι περισσότεροι έπίσκοποι, κληρικοί, και οι πρώτοι δάσκαλοι του υποδουλωμένου Γένους, οι έλληνες γραμματείς και διερμηνείς του

Τουρκικού κράτους, οι ήγεμόνες της Μολδοβλαχίας. 'Υστερ' απ' αυτή βλέπουμε να ξαναζώντανεύουν σιγά-σιγά όλες οι παλιές συνήθειες των μοναστηριών. Κάθε μοναστήρι είχε τή σχολή του, οι μοναχοί έννοιωθαν τόν έαυτό τους ύποχρωμένο να μάθουν γράμματα πρώτα-πρώτα βέβαια στους νεωτέρους μοναχούς, αλλά μαζί μ' αυτούς και σ' όσα παιδιά απ' τα γύρω χωριά ήθελαν. 'Η διδασκαλία που γινόταν εις τόν ξενώνα του μοναστηριού φαίνεται ότι άρχισε πολύ πρωί, μετά τόν όρθρο των μοναστηριών.

Τα μοναστήρια μιμοούνται αι μητροπόλεις που ίδρύουν σχολεία και τα στεγάζουν στο σπήτι του μητροπολίτη, και τέλος οι έννοριακοί Ναοί. Οι ιερείς των Ναών των πόλεων ή των χωριών έμάζευαν τα «τέκνα των τέκνων» των, καθώς έλεγε ό Πατήρ 'Αμβρόσιος (1752-1788) αυτός ό γεμάτος από άρετές δάσκαλος και ιδρυτής του σχολείου του 'Αρθαινοχωριού (Μεγάλου Ρεύματος) της Κων/πόλεως.

Και εδώ τό μάθημα άρχιζε πολύ πρωί, ένω άκόμη δεν είχε φωτίσει, ή γινότανε καμιά φορά τό βράδυ κάτω απ' τό φῶς των κανδηλιών ή στον πρόναο της έκκλησίας μ' ένα κερί στο χέρι, καθώς χαρακτηριστικά μας λέει τό δημοτικό δίστιχο που σατυρίζει τό μαθητή που:

«Βαστᾶ εικόνα και χαρτί, κερί και καλαμάρι, κι' έξέφυγέ του τό κερί κι' έκαψε τό χαρτί του».

'Αλήθεια, βλέπει κανείς αυτή την κίνηση για τη μόρφωση να άναπτύσσεται—να τονίζεται ή άνάγκη της μορφώσεως—κάθε χωριό να ήλξη να φτιάξη (να οργανώσει) πρέπει να πούμε) τό σχολείο του. Πρωτοπόροι και όδηγοί υπήρξαν οι άνώτεροι κληρικοί. Τί να πρωτοπά για την κίνησι αυτή;

'Ο Πατριάρχης 'Ιερεμίας ό Β', ό Μεγαλοπρεπής, στη Σύνοδο του 1593 έπρότεινε και έξέδωκε κανόνα ειδικό για τη μόρ-

φωσι: «Ἐκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ αὐτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ διαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερά γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις ἐάν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν».

Ὁ Πατριάρχης Κων/πόλεως Σαμουὴλ Χατζερός (1764), ὁ Θεοφάνης ὁ Β' (1769), Κύριλλος Γ' (1816) ἐξέδωσαν «Συγγίλια» γιὰ τὴν ἴδρυσιν καὶ ὑποστήριξιν διαφόρων σχολείων, καθὼς καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ε'. Ὁ ἐθνομάρτυς αὐτὸς Πατριάρχης γράφει σὲ μιὰ ἐγκύκλιον στοὺς προκρίτους τῆς Μάνης μεταξὺ ἄλλων: «... Νὰ συγκροτήσῃτε κοινὸν ἐλληνομουσεῖον (δηλαδὴ σχολεῖο) αὐτόθι εἰς τὴν πατρίδα σας..... Μόνον τὸ φῶς τῆς παιδείας δύναται νὰ σᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια καὶ βιωφελῆ καὶ περὶ τὸ ζῆν χρήσιμα».

Δὲν περιορίζονται ὅμως οἱ Πατριάρχαι, οἱ καθοδηγηταὶ αὐτοὶ τοῦ Γένους, μόνον νὰ συστήσουν τὴν ἴδρυσιν ἐνὸς σχολεῖου, ἀλλὰ παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξιν του καὶ δείχνουν τὸ σωστὸ τὸ δρόμον στὴν ἐφορία τῆς σχολῆς. Ἔτσι ὁ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθος γράφει (1. 6. 1721) στοὺς προύχοντες τῆς Ἀδριανουπόλεως νὰ διαθέσουν χρήματα γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων τῶν μαθητῶν τοῦ σχολεῖου τῆς πόλεως τῶν, καὶ στὴν ἐφορία τῆς σχολῆς νὰ μὴν κυττάξουν νὰ βροῦν φθινὸ δάσκαλον ἀλλὰ νὰ βροῦν δάσκαλον ἀξίον τοῦ προορισμοῦ του, κ' ἔς τοὺς κοστίσῃ περισσότερα. Οἱ συμβουλὲς αὐτὲς νομίζω ὅτι πολὺ πρέπει νὰ προσεχθοῦν καὶ ἀπ' τοὺς σημερινούς διαχειριστὰς τῆς παιδείας τοῦ γένους.

Ἡ καθοδήγησις αὐτὴ δὲν σταματᾷ μόνον στὴν ἐφορία καὶ στοὺς προύχοντες, ἀλλὰ φθάνει καὶ στὸ δάσκαλον τῆς Ἀδριανουπόλεως, ποὺ τοῦ γράφει (18. 3. 1551) ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ ὁ Β': «Τοὺς δὲ μαθητὰς, πρὸς Θεοῦ, μὴ ἀμέλει, ἀλλὰ πάσῃ δυνάμει ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ καθαρεῶ συνειδήσει σπουδάσασον.... Ἀπαντα τὰ παιδία καλῶς σπουδάσασάντων».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τοὺς Πατριάρχας, ἴδιον σχεδὸν οἱ Μητροπολίται φιλοτιμοῦνται νὰ ἱδρῦσουν, νὰ ὀργανώσουν καὶ νὰ συντηρήσουν σχολεῖα ἀξία τοῦ προορισμοῦ τους. Ὁ Γρηγόριος Δέρκων, ὁ Ἀθανάσιος Νικομηδείας, ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγυροβλαχίας, ὁ Δωρόθεος Ἀδριανουπόλεως, ὁ Διονύσιος Καλλιάρχης Ἐφέσου, καὶ τόσο ἄλλοι, μὲ χίλιους δυὸ τρόπους ἐφρόντιζαν νὰ διαδώσουν τὴν μόρφωσιν στὸν ἐλληνικὸ λαόν. Δὲν εἶναι λίγοι ὅμως καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἱερομόναχοι ποὺ ἐτόνιζαν τὴν ἀνάγκη τῆς παιδείας στὸ γένος μας. Τὸ ὄνομα τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ φτάνει νὰ ἀναφέρω. Ἀκόμη ἕνα θ' ἀναφέρω, περιφρονημένο ἀπ' τοὺς συγχρόνους σοφοὺς μας, ἀλλὰ πρωτο-

πόρο στὴ λαϊκὴ μας μόρφωσιν, τὸν δημοτικιστὴ μοναχὸ Ἀγάπιον τὸν Λάνδο. Αὐτὸς διδάσκοντας στὸν Ἄθω τοὺς καλογῆρους τὰ «ἱερά γράμματα» τοὺς τόνιζε τὴν ὑποχρέωσιν ποὺ ἔχουνε νὰ διδάσκουν κάθε ἐλληνοπόλου, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἀπλῶς περαστικοὶ ἀπὸ ἓνα χωριό (Γεδεῶν Μ. Ἄθως σ. 212 κ.έ.).

Ἡ ἐκπαίδευσις λοιπὸν ἀρχισε ἀπ' τὰ μοναστήρια, προχώρησε στὶς μητροπόλεις καὶ ἐνοριακὰς ἐκκλησίας, καὶ κατέληξε σὲ ξεχωριστὰ κτίρια ποὺ χτίζονται στὴν αὐλὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ φροντίδες καὶ τίς περισσότερες φορὲς μὲ δωρεὰς τῶν μητροπολιτῶν, μοναστηριῶν ἢ ἀπλῶν ἱερέων καὶ γιὰ ἀκριβεία ἱερομονάχων. Δὲ στάθηκαν ὅμως οὗτ' ἔδω. Ἰδρυσαν βιβλιοθήκες ἢ καλύτερα ἐχάρισαν στὰ σχολεῖα οἱ μητροπολίτες τίς βιβλιοθήκες τους, ἱδρυσαν συσσίτια γιὰ τὰ παιδία ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, ἔδωσαν ὑποτροφίες στοὺς πικρὰ καλοὺς μαθητὰς, γιὰ νὰ σπουδάσουν καὶ σ' ἄλλες σχολὰς πικρὰ μεγάλες, ἱδρυσαν ἀκόμα τυπογραφεῖα, ὅπως ὁ μέγας Πατριάρχης καὶ ὀδηγὸς τοῦ Γένους Κύριλλος ὁ Λούκαρις στὴν Κων/πολιν, γιὰ νὰ τυπώσουν καὶ νὰ διαδίδουν τὰ ἐλληνικὰ βιβλία, συνήθως στὴ γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, στὴ δημοτικὴ τῆς ἐποχῆς των, γιὰ νὰ τὴν νιώθουν ἴδιοι οἱ Ἕλληνες. Αὐτὸς εἶναι ὁ δρόμος ποὺ ἀνοῖξε ὁ ἐλληνικὸς κληρὸς, αὐτὴ εἶναι ἡ κατεύθυνσις ποὺ ἔδωσε στὸ γένος ἡ ποιμαίνουσα ἐκκλησία καὶ ποὺ τόσο πολὺ τὴ διέστρεψαν οἱ λογιώτατοι, οἱ ἀρχαιολόγοι.

⊙

Μὰ ἡ ἐκκλησία δὲν περιορίστηκε μόνον στὴ θεωρητικὴ ὑποστήριξιν τοῦ σχολεῖου, οὔτε στὴν ὕλικὴ ὑποστήριξιν, μὲ τὸ νὰ διαθέτῃ κτίρια, χρήματα ἢ βιβλία, συσσίτια, ὑποτροφίες καὶ ἄλλα τεχνικὰ μέσα. Πρὸ πάντων ἐχάρισε τὸ σπουδαιότερον καὶ δυσχερὲστο ὕλικόν γιὰ ἓνα σχολεῖον—χάρισε τὸ δάσκαλον, τὸν δάσκαλον τὸν ἐμπνευσμένον, τὸν ἀφωσιωμένον, τὸν πικρὰ μορφωμένον Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς του, τὸν παπὰ καὶ μάλιστα τὸν ἐκλεκτότερον παπὰ. Ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ, ὁ παπὰς τῆς πόλεως εἶναι ὁ πρῶτος ἱδρυτὴς τοῦ Σχολεῖου, ὁ πρῶτος δάσκαλός του, ὁ μόνιμος δάσκαλός του. Ἐφρόντιζε γιὰ νὰ ἔρθουν οἱ πικρὰ καλύτεροι δάσκαλοι τοῦ γένους, ποὺ οἱ περισσότεροι ἦταν ἱερομόναχοι ἢ ἐγίναν ἔπειτα ἱερομόναχοι. Ἄν γιὰ ὅποιοδήποτε ἴδιον δὲν εἴδαν δάσκαλον, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐμάθαιναν τὰ παιδία τοῦ χωριοῦ των γράμματα.

Ἡ ἐκκλησία τὰ καλλίτερα στελέχη τῆς τῆς ἐχρησιμοποίησε γιὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ γένους. Γι' αὐτὸ βλέπουμε ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Οἰκουμενικοὺς Πατριάρχας ἢ Πατριάρχας ἄλλων πατριαρχείων ἦταν πρὶν δάσκαλοι σὲ σχολεῖα, ὅπως οἱ Κωνσταντινου-

πόλεως Καλλίνικος ὁ Γ' ὁ Νάξιος (1726), Γεράσιμος ὁ Γ' (1794), Ἀνθίμος ὁ Δ' ὁ Βαρβάκης (1840), οἱ Ἀλεξάνδρειας Νικηφόρος Α' ὁ Κλαροζάνης (1639), Κυπριανός ὁ Α' (1766), Ἰάκωβος Β' ὁ Παγκώνας (1861) καὶ ἄλλοι. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Μητροπολίτες ἦσαν πρὶν δάσκαλοι τοῦ γένους, ὅπως οἱ Ἀναστάσιος ὁ Παντοδύναμος (Θεσσαλονίκης, 2671), Προκόπιος ὁ Βυζάντιος (Εὐρίπου—1752), Ἰωακείμ ὁ Πάριος (Ἀγχιάλου—1775, Κυζίκου—1794), Ματθαῖος ὁ ἐξ Αἰῶνος (Θεσσαλονίκης—1821), Πλάτων ὁ Φραγγιάδης (Χίου 1817), Παΐσιος (Φιλιππουπόλεως—1818), Ἰωσήφ ὁ Λεφάκης (Μελιτηνῆς), Γρηγόριος ὁ Κονταρῆς (Ἀθηνῶν—1703), Καλλίνικος ὁ Καστόρχης (Φθιώτιδος), Νικηφόρος (Αἰνίου—1654), Εὐγένιος (Φιλιππουπόλεως—1807), Ἰωαννίκιος (Φιλιππουπόλεως), Διονύσιος (Πλαταμῶνος—1756), Ἰωσήφ (Μεσοβίας), Δανιὴλ Παπαγιαννόπουλος (Ἀμύκλων 1814), Νεκτάριος (Λιτζᾶς καὶ Ἀγρᾶφων), Ἀθανάσιος ὁ Κύπριος (Νικομηδείας), αὐτὸς σκοτώθηκε στὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, καθὼς καὶ ὁ Δωρόθεος ὁ Πρώτος (Φιλadelphείας—1805, Ἀδριανουπόλεως—1813), ὁ μέγας αὐτὸς δάσκαλος καὶ ὀδηγὸς τοῦ γένους, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (Σλαθηνίου καὶ Χερσῶνος—1776), ὁ κορυφαῖος αὐτὸς δάσκαλος τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ὁ Ἀθηναῖος Γρηγόριος Σωτηριανός (Μονεμβασίας—1726, Καισαρείας—1773), αὐτὸς ποὺ ἱδρυσεν στὴν Ἀθήνα (1729) τὸ «Φροντιστήριον τῶν ἐλληνικῶν καὶ κοινῶν μαθημάτων» στὸ οἶκον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανουῦ, ποὺ δὲν ἔπερε ἀπὸ κανένα μαθητὴ του χρήματα, καὶ ποὺ στὴν Καισαρεία ἱδρυσεν σχολεῖα γιὰ νὰ μορφώσῃ τοὺς χριστιανούς καὶ τίσους ἄλλους.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς θεωροῦσαν καθήκον τους νὰ διδάσκουν καὶ ὅταν ἐγίνοντο μητροπολίται ἀκόμη, ὅπως ὁ Δωρόθεος ὁ Πρώτος στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ὁ Φιλιππουπόλεως Ἰωαννίκιος στὴν σχολὴ τῆς μητροπόλεως του, καὶ ἄλλοι. Πολλὲς φορὲς παρακολοῦθον καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μητροπολίται τὸ μάθημα καὶ ἔτσι ἐτίμοῦσαν τὸ σχολεῖον καὶ συνηθίζον τὴν μόρφωσιν.

Ποῖος λίγο ποῖος πολὺ ἴδιοι οἱ κληρικοὶ ἐγίναν δάσκαλοι τοῦ γένους. Ἀρχίζαν ὑποδιδάσκαλοι καὶ ἐγίνοντο δάσκαλοι καὶ διευθυνταὶ σὲ μιὰ ἀπ' τίς σχολὰς ποὺ συνεχῶς καὶ καινούργιες ἱδρύνοντο. Πολλοὶ δὲν ἐπρόφθαναν νὰ γίνουν δάσκαλοι καὶ τοὺς τραβούσε τὸ γενικώτερον ἔργον τῆς διαφώτισεως τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ ἀφῆναν στὴ μέσῃ τὴν δασκαλικὴν τους καριέρα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν καλλίτερα τὸ γένος. Ἐνα μόνον παράδειγμα θὰ φέρω, τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλόν, τὸν θαυμάσιον μαθητὴ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βούλγαρι, ποὺ, ὅταν ἐ-

νοίωσε τὴν ἀνάγκη, ἄφισε τὴν σχολὴ τῆς Λαμποτιῆς (Μεγάλης Ναυπαικτίας) ὅπου ἦταν ὑποδιδάσκαλος, γιὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ γένος κατευθεῖαν πικρὰ στὶς ψηλὰς κορφὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Τώρα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πλεῖστοι ἀπ' τοὺς δάσκαλους τοῦ γένους μας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἦσαν οἱ παπὰδες καὶ οἱ καλόγηροι. Ἄν πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν στὴν Κων/πολιν καὶ τὴν παρακολοῦθῶμε μέσα στοὺς πέντε περίπου αἰῶνες ποὺ ἔδρασε, θὰ δοῦμε ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς διευθυντὰς ἦσαν κληρικοὶ, συνήθως ἀνώτεροι. Αὐτὸ δὲ δείχνει τὴν μεγάλη θυσία τῆς ἐκκλησίας γιὰ νὰ μορφώσῃ τὰ παιδία τῆς καὶ νὰ τὴν ὀδηγήσῃ, καθὼς λέει ὁ ἐθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' «εἰς τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια καὶ βιωφελῆ καὶ περὶ τὸ ζῆν χρήσιμα»;

⊙

Θὰ ἀξίζε νομίζω νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ κατευθυντήριον πρόγραμμα τοῦ σχολεῖου τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος. «Ὁ κύριος χαρακτήρ τῆς παιδείας τότε ἦτο ἀκραίφωτος ἠθικός, μὰς λέει ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης στὸ ὠραῖο σύντομον ἔργον του «Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (τόμ Α' σ. 47). Δὲν ἔσκησαν λοιπὸν μὲ τὸ σκοπὸ νὰ δημιουργήσουν «οἰημάτων» σοφοὺς, σοφολογιατάτους, ἀπομακρυσμένους ἀπ' τὴν πραγματικότητά τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μακρὰ ἀπ' τὸ πλῆρωμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ τίς ἀνάγκης τοῦ γένους. Ἐσκησαν ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργήσουν—νὰ μορφώσουν χαρακτήρες πραγματικὰ χριστιανικοὺς, ἀξίους νὰ θυσιασθοῦν γιὰ τοὺς ἄλλους, ἀφοῦ καὶ ὁ Κύριος ἐθυσιάστηκε γι' αὐτούς. Ἐσκησαν ἀπὸ τὴν πλοῦσιαν πείρα τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ποὺ μὰς λέει ὅτι μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων ζῆ εὐτυχιώμενα ὅχι ὅταν ἔχη πολλοὺς σοφοὺς, ἀλλὰ ἀνθρώπους μὲ δυνατόν καὶ καλὸν χαρακτήρα. Τὸ ἴδιο δὲ λέει καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀπ' τοὺς συγχρόνους παιδαγωγούς: «Ὅχι σχολεῖον νοησιαρχικόν, ἀλλὰ σχολεῖον χαρακτήρος. Ζητοῦν σὸν πραγματικὰ συγχρονισμένον σχολεῖον νὰ φτιάξουν ὅχι ἓνα σοφόν, ἀλλὰ ἓνα δυνατόν χαρακτήρα σὲ καλόν».

Ἐσκησαν λοιπὸν μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸν καὶ δὲν παρέλειψαν βέβαια νὰ ἱκανοποιήσουν τίς πραγματικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ ἀνάγκης τῶν συγχρόνων των ἱδρύνοντας εἰδικὰ σχολεῖα, τὴν ἱατρικὴν σχολὴν, τὴν ἐμπορικὴν, τὴν θεολογικὴν, τὴν μουσικὴν καὶ ἱερατικὴν σχολὴν, ἀλλὰ μέσα ἀπ' ὅλα αὐτὰ βλέπουμε τὴν ἐκκλησίαν νὰ δειχνῇ τὸ δρόμον πρὸς τὴν ἀληθινὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου—τὴν ψυχικὴν ἀνάστασιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν.

Για βιβλία είχαν στην αρχή τὰ πρόχειρα στὰ πρώτα σχολεία ἐκκλησιαστικά βιβλία, ἀλλὰ σύντομα βλέπουμε ὅτι ὅσο οἱ πνευματικές ἀνάγκες τοῦ γένους ἀνεπτύσσοντο καὶ τὰ τεχνικά μέσα ἐπολλαπλασιάζοντο, τόσο καὶ περισσότερο κατάλληλα βιβλία ἔγραφαν καὶ ἐξέδιδαν καὶ δωρεάν ἐμοίραζαν στοὺς μαθητάς. Ἄρχισαν ἀπὸ μεταφράσεις στὴ ἰδημοτική τῶν συγγραμμάτων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων καὶ ἀνθολογίες ἀπ' τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας στὴ δημοτική, ἐξέδωκαν γραμματικές καὶ ρητορικές στὴ δημοτική, ἀριθμητικές καὶ γεωγραφίες κατάλληλες γιὰ τὰ σχολεία καὶ μετέφραζαν ἀπ' τὴ λατινική ἢ ἀπ' τὶς νεώτερες ξένες γλώσσες, μὲ πολλὴ ὅμως προσοχή, συγγράμματα φιλοσοφικά συνήθως. Ἐξέδωσαν ὅμως οἱ κληρικοί καὶ βιβλία πρακτικά, ὅπως τὸ «Γεωπονηκὸν» ὁ μοναχὸς Ἁγάπιος ὁ Λάνδος καὶ ἄλλοι παρόμοια.

⊙

Δὲν πρέπει νὰ τελειώσουμε τὸ ἄρθρο αὐτὸ πρὶν ἀναφέρωμε τὴν κατεύθυνσι πού ἔδωσαν οἱ μεγάλες ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες στὰ γενικότερα προβλήματα τοῦ γένους μας. Ἐνα ἀπ' τὰ προβλήματα αὐτὰ ἦταν ἡ δημιουργία ζωντανῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ἡ ποιμαίνουσα ἐκκλησία ἀγωνίστηκε νὰ διαφωτίσῃ τὴ χριστιανικὴ συνείδησι τῶν πιστῶν τῆς—νὰ δημιουργήσῃ κίνησι ζωντανοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, καὶ βλέπουμε μὲ ἀρχηγούς τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλὸ καὶ τὸν Ἡλία Μηνιάτη νὰ δημιουργηθῆται μιὰ ἐξόρμησι τῶν μοναχῶν στὰ χωριά καὶ στίς πόλεις γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος. Χρησιμοποιοῦν τὴ δημοτικὴ καὶ μιλοῦν στὴν καρδιὰ τοῦ λαοῦ.

Καὶ ἕνα ἄλλο σημεῖο νομίζω εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς κατεύθυνσεως πού ἔδωσαν στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἡ στάσι τῶν πατριαρχῶν στὸ ζήτημα τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων,

εἶναι ἀξία προσοχῆς. Ἐνῶ ἀπ' τὴ μιὰ μεριά σὰν Ἕλληνες ἀγαποῦσαν κι' αὐτοὶ τὴν πατρίδα τους καὶ τὸ ἔδειξαν αὐτὸ ἔπανειλημμένως, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὡδηγοῦν σὲ ἀνώτερες βαθμίδες πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἔθνη ὀρθόδοξα ἀλλὰ καθυστερημένα στὸν πολιτισμὸ, χωρὶς νὰ ζητοῦν ἀνταμοιβὴ γι' αὐτό. Βλέπουμε δηλαδὴ τοὺς πατριαρχὰς ἰδίως Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλους κληρικούς νὰ πηγαίνουν οἱ ἴδιοι σ' ἄλλες ὀρθόδοξες χώρες, νὰ καθοδηγοῦν τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς ἄλλους κληρικούς, ἀκόμη καὶ τοὺς λαϊκούς, ἀπ' τὴν πρωτόγονη καὶ τυπικὴ ἐκδήλωσι τῆς θρησκευτικότητος σὲ μιὰ πειὸ βαθειὰ καὶ πειὸ πνευματικὴ θρησκευτικότητα (Ἰδὲ Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου: Οἱ Πατριαρχὰι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοί...).

Ἐὰν ὅμως οἱ κληρικοὶ μας στάθηκαν «πνευματικοὶ χειραγωγοί» ἄλλων ὀρθόδοξων λαῶν, πολὺ περισσότερο ἐδοῦλεψαν γιὰ μᾶς—ἐθυσιάστηκαν μποροῦμε νὰ ποῦμε σὲ μιὰ συνεχῆ καθοδήγησι. Οἱ Ἕλληνες μὲ τὸ ἐμπορικὸ τους πνεῦμα, μὲ τὸν ἀνυπότακτο χαρακτήρα τους ἔφυγαν ἀπ' τὴν τουρκοκρατομένην πατρίδα τους γιὰ νὰ βροῦν ἄλλο φιλόξενα μέρη, στὴ Βενετιά κι' ὅπου ἄλλο, ἐμπορικές πόλεις γιὰ νὰ ἐργασθοῦν, νὰ προκόψουν. Τοὺς ἀκολούθησαν κι' ἐκεῖ οἱ κληρικοὶ μας, τοὺς ἐσυντρόφεψαν στὴν ξενιτιά, τοὺς διατήρησαν τὸν ἑλληνικὸ τους χαρακτήρα, τοὺς ἔδειξαν τὸ δρόμο τῆς εὐτυχίας στὴ ζωὴ, τὸ δρόμο τῆς ψυχικῆς προόδου γιὰ νὰ φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ διαθέτουν ὀλόκληρη τὴν περιουσίαν τους σὲ φιλανθρωπικούς καὶ ἐκπαιδευτικούς σκοπούς τοῦ γένους των.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ κληρικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης! Ἀπ' τὸ μικρότερο καλόγηρο μέχρι τὸν μεγαλύτερο πατριάρχη, τὸν Κύριλλο τὸν Λούκαρι, ἦταν ἔτοιμοι νὰ θυσιασθοῦν, ἐθυσιάστηκαν γιὰ τὴν πνευματικὴν πρόοδο τοῦ γένους μας.

N. O. M.

«Ἡμεῖς ἔχομεν διδάσκαλον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἰς τὸ σκότος ταύτης τῆς ζωῆς φέγγει ὡς λύχνος καὶ ὡδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν κατανόησιν οὐχὶ πάντων, ἀλλ' ἐκείνων μόνον ὅσα ἀναγκαῖα εἰσὶ πρὸς τὴν ἡμῶν σωτηρίαν· τὰ δὲ λοιπὰ τότε κατανοήσομεν, ὅταν, ἐξεληθόντες ἀπὸ τοῦ αὐχμηροῦ τόπου τοῦ σώματος ἡμῶν, φθάσωμεν ἐκεῖ ὅπου ἡ ἡμέρα διαυγάζει καὶ ὅπου ὁ φωσφόρος Ἰησοῦς, ὁ ποιητὴς τῶν ἀπάντων, ἀνατέλλει καὶ ἀποκαλύπτει πάντα».

(Ἀπὸ τὸ «Κυριακοδρόμιον τῶν Εὐαγγελίων» σελ. 662)

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ

ΠΕΝΤΑΣΤΙΧΑ

“ΟΤΙ ΗΓΑΠΗΣΕ ΠΟΛΥ!,,

Μὲ τὰ χρυσοξανθα μαλλιά τὰ πόδια Σου σπογγίζει,
κι' ἀπ' ἄγιο δέος τὰ δάχτυλα τρέμουν καθὼς Σὲ ἀγγίζει.
Κι' ἔσυ πού τάχα ἀδιάφορος σ' ἄλλη μεριά κυττάξεις,
τὸν ὕμνο τῆς ἁμαρτωλῆς πού κλαίει πικρὰ ἐτοιμάξεις,
Σ' ὅσους ἀγάπησαν πολὺ, πολὺ ὁ Χριστὸς χαρίζει!

ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΜΠΤΗ

Μεγάλῃ Πέμπτῃ, κι' ἔσκυψα γλυκὰ νὰ Σὲ φιλήσω,
σ' ἕνα φιλί, θερμὸ φιλί, τὸν πόνο μου νὰ κλείσω.
Κι' ἐκεῖ π' ἀκούμπησ' ἀπαλὰ στὴ θεία πληγὴ τὰ χεῖλη,
ἀλάλητα Σὲ ἰκέτησα, στὸν κόσμον ὅσο θὰ ζήσω,
μπρὸς στὸ Σ ταυρὸ Σου νὰ κατῆ ἡ ζωὴ μου σὰν καντήλι.

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΕΝΟΣ ΛΗΣΤΗ

Βλαστήμιες κι' ἀναθέματα ξεσποῦν δλόγουρά Σου,
φαρμακερές σὰν τὰ καρφιά, καὶ σχίζουν τὴν καρδιά Σου.
Κι' ὦ πονεμένη μου Χριστέ, στὴ σκοτεινιὰν αὐτῇ,
πού ὅμοια μὲ μαύρη κόλασι χυμᾶ στὸ Γολγοθᾶ Σου,
τί γλυκοφῶς ἐσκόρπισε τὸ βλέμμα ἑνὸς ληστῆ!

ΔΙΣΤΑΓΜΟΣ

Μεγάλο Σάββατο ἔφτασε, κι' «ἀνάστα» δὲ θὰ ψάλω!
“Ο,τι πανῶριο μέσα μου καὶ θεῖο κι' ὅ,τι μεγάλο,
τὸ μάρανεν ὁ δισταγμὸς, καὶ πιά ἄλλο δὲν κρατῶ,
παρ' ἕνα κίτρινο κερὶ, ἀπὸ παλῆτὰ σβυστό...
Μεγάλο Σάββατο ἔφτασε, κι' «ἀνάστα» δὲ θὰ ψάλω!

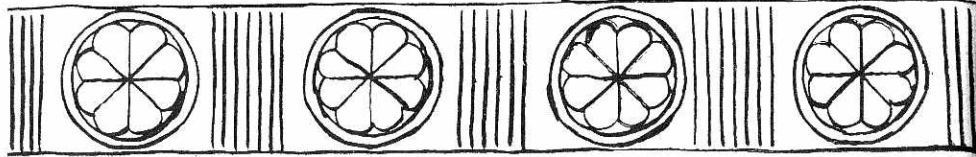
ΜΥΡΟΦΟΡΕΣ

Γαλάζιο φῶς καὶ χρυσαφὶ τὸν κάμπο ἔχει γεμίσει,
καὶ στέλνει ρόδινο ἀσπασμὸ ἢ Ἀνατολὴ στὴ Δύσι.
Μὰ ἐσεῖς Μαρίες εὐλαθικές, Μαρίες πολὺ θλιμμένες,
ἄλλο δὲν ἔχετε στοῦ νοῦ τὸ βλέμμα ἐμπρὸς κρατήσει,
παρὰ δικές Του θύμησες γλυκές κι' ἀγαπημένες.

⊙

Πάρτε με, κόρες τῆς Σιών, στὸν ὀρθρινὸ σας δρόμο,
ἄλη τὴ νύχτα ἐσβύστηκα στὴ λύπη καὶ στὸν πόνο.
Τὸ Λατρευτὸ μου ἄς ξαναδῶ κι' ἄς εἶναι καὶ στὸν τάφο!
κάποια ἐλπίδα ἀνάστασης μέσα μου πάντα θάχω.
Πάρτε με, μυροφόρες μου, στὸν ὀρθρινὸ σας δρόμο!

*ΑΛ.

ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ

Συνηθίσαμε, κάθε φορά που μιλάμε για τους μάρτυρες του Χριστιανισμού, ή σκέψιμας να τρέχει πίσω πολύ, στα παλιά τα χρόνια, τα χρόνια των κατακομβών και των άμφιθεάτρων. Κι' όμως οι μάρτυρες δεν είναι μοναχά στολίδι της αρχαίας Έκκλησίας. Κάθε εποχή και τόπος έχει να δείξει μορφές μαρτύρων, που προσέφεραν θυσία τη ζωή τους, για να μην άρνηθούμε την πίστι τους. Και η νέα Έλληνική ιστορία, ή ιστορία της νεοελληνικής Έκκλησίας, δεν ύστερεί καθόλου στο σημείον αυτό. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ένα πλήθος άνυπολόγιστο μαρτύρων άναδείχτηκε μέσ' άπ' τους κόλπους του Έλληνισμού, νέφος όλόκληρο νέων μαρτύρων, που βασανίστηκαν, άπαγχονίστηκαν, πέθαναν μέσα σε πόνους φριχτούς και τρομερά μαρτύρια, γιατί δεν ήθελαν ν' άρνηθούμε την πίστι του Χριστού.

○

Έκει στους στύλους του Όλυμπίου Διός των Άθηνών ύπάρχει μιá επιγραφή περιεργη. Λέει ή επιγραφή αυτή: «1771 Ιουλίου 9. Άπεκεφαλίσθη ό Πακνανάς Μιχάλης».

Ποιός νάταν αυτός ό φτωχός Μιχάλης, και για ποιό τάχα έγκλημα φοβερό να του πήραν τό κεφάλι; Άνοιγοντας τόν πρώτο τόμο της «Ιστορίας των Άθηναίων» γραμμένης άπ' τόν άλησομόνητον έρευνητή κι' άκαδημαϊκό Δ. Γρ. Καμπούρογλου, διαβάζομε τούτο τό ιστορικό. Στα 1771 μιá μέρα γύριζε στην Άθήνα άπ' τις δουλειές του ό κηπουρός Μιχάλης Πακνανάς. Ξαφνικά τού ρίχτηκαν κάμποσοι Τούρκοι, τόν πιάσανε, και με μιá ψεύτικα κατηγορία, τόν ρίξαν στη φυλακή. Τριάντα μέρες τόν βασάνισαν εκεί σκληρά, ζητώντας ν' άρνηθί ή χριστιανική πίστι. Μά ό Μιχάλης ό κηπουρός είχε ψυχή παλληκαρίσια και πίστι τόσο ζωντανή, που προτιμούσε να πεθάνη παρά να

την άρνηθί. Στις τριάντα μέρες ό Καλοπασάς έιπε να τόν θανατώσουν. Ό Μιχάλης δέν έδειλιασε καθόλου. Τράβηξε πρόθυμα για τόν τόπο τού μαρτυρίου. Στο δρόμο που πήγαινε, σάν άπαντούσε χριστιανούς τούς φώναζε: Συχωρέσετέ με άδελφοί, κι' ό Θεός να σας συχωρέση. Φθάνοντας στόν ώρισμένο τόπο, γονάτισε, χωρίς φόβο, κι' έσκυψε τό κεφάλι, προσομνώντας «μετά χαράς τόν θάνατον ώς ζωήν». Ό δήμιος τόν χτύπησε λίγο στο λαϊμό, για νά τόν κάμη να δειλιάση και ν' άρνηθί τό Χριστό. «Χτύπα δια τήν πίστιν!» έφώναζε τότε ό Μιχάλης θαρρετά. Και πάλι ό δήμιος τόν έκοψε λίγο με τό μαχαίρι, για να πονέση και να φοδηθί. «Χτύπα δια τήν πίστιν!» έφώναζε πάλι δεύτερη φορά πιο δυνατά ό Μιχάλης. Και τό αίμα του σε λίγες στιγμές έπορφύρωνε τη γλόη που φύτρωνε στα έρείπια τού αρχαίου ναού⁽¹⁾.

○

Αυτός λοιπόν ήταν ό Μιχάλης ό Πακνανάς κι' αυτό ήταν τό μεγάλο έγκλημά του. Πίστευε στο Χριστό. Για τήν πίστι αυτή δέχτηκε τό μαρτύριο, προσφέροντας για χάρι της τήν ύπερτατη θυσία. Μά πόσο τέτοιοι Μιχάληδες φανήκανε στα χρόνια της τουρκοκρατίας! Πόσοι Έλληνες νεομάρτυρες που συνεχίσανε τήν ένδοξη παράδοσι των αρχαίων μαρτύρων! Θα μπορούσαμε να τους αριθμήσουμε; Τί κρίμα! Τα όνόματά τους μιá είναι τα περισσότερα άγνωστα. Ό αριθμός τους είν' άδύνατο να ύπολογισθί. Ένα έλάχιστο ποσοστό μπορούσε να έξακριβώση ό Κωνσταντίνος Σάθας, και μιáς δίνει στόν τρίτο τόμο της «Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης» του μιá εκατοντάδα όνόματα των «υπερ της χριστιαν

(1) 'Ιστορία των Άθηναίων, τ. Α' σ. 149-150 και 175-176.

κής πίστεως μαρτυρησάντων» άπ' τήν άλωσι της Κων/πόλεως ώς τα 1811⁽²⁾. Μικρός, μά πολύτιμος κατάλογος. Έκατόν είκοσιτρία όνόματα μιáς δίνει κι' ό άείμνηστος Άρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στο καλογραμμένο μά σύντομο ιστορικό του μελέτημα για τούς νεομάρτυρας⁽³⁾. Μά και στα «Μαρτυρολόγια» και «Νέα Μαρτυρολόγια», που κάθε τόσο τυπώνονταν και πλατειά κυκλοφορούσαν στα χρόνια της δουλειάς, βλέπομε κι' άλλα όνόματα μαρτύρων, και βρισκόμαστε μπροστά σε μιá νέα ύνογραφική παραγωγή όχι μικρής αξίας, που άναπτύσσεται με κέντρο τη μαρτυρική τελείωσι των ήρωϊκών αυτών παιδιών της Έλληνικής Έκκλησίας. Κι' ακόμα, διαβάζοντας τήν «Ιστορία της Έλληνικής Έπανάστασεως» τού Σπυρίδων Τρικούπη⁽⁴⁾, ή τήν «Ιστορία της Έλληνικής Άναγεννήσεως» τού Rouqueville⁽⁵⁾, ή τήν «Βιβλιογραφία των Έλληνικών Άκολουθιών» τού Louis Petit⁽⁶⁾, κι' άλλα παρόμοια βιβλία, βρίσκουμε και νέα όνόματα νεομαρτύρων.

Κι' όμως οι κατάλογοι αυτοί, όσο κι' αν πλουτισθούν, πάντα φτωχοί θάνα, γιατί είναι πολύ περισσότερα τα όνόματα που σέπασεν ή λήθη, άφίνοντάς τα νάνα γραμμένα μονάχα στο βιβλίο της ζωής. «Τοιούτοι νεομάρτυρες κατά χιλιάδας ύπήρξαν», γράφει στο παραπάνω βιβλίο ό Χ. Παπαδόπουλος (σ. 74). Κι' έχουμε πολλές άδθεντικές μαρτυρίες, για να στηρίξουμε έναν τέτοιο ύσχυρισμό. Χρόνια πολλά πριν άπ' τήν Έπανάστασι, γράφοντας ό μεγάλος δάσκαλος τού Γένους Ευγένιος Βούλγαρις στόν Pierre Le Clerc για τούς νέους άγίους της ανατολικής Έκκλησίας, μιλούσε με δικαιολογημένη θέρημη για τούς «υπερ Χριστού παντοίως ύπό των τυραννόντων ό

σημέραι κακουμένους και όσα ούδ' είναι δυνατόν τις να διεξέλθη πάσχοντας... τούς έν δεσμοπηρίους καθειργμένους, τούς έν τριήρεσι, τούς έν λατομείοις, τούς έν μεταλλείοις βίον μόχθων και ταλαιπωριών διάγοντας και τέως καταγρηάσκοντας, τούς έν χειρί βαρείά δεσποτών άγρίων τε και άνημέρων άνηλεώς θλιβομένους και άγχομένους, τούς έν μάλιστα και κακώσεσι και στρεβλώσεσι, τούς έν μυρίοις βασάνων είδεσι κατατεινομένους και έν όρθή τέως όμολογία εκπνέοντας»⁽⁷⁾. Κι' ό Σπυρίδων Τρικούπη, γράφοντας στόν Α' τόμο της 'Ιστορίας του τήν κάίμωσταγή διήγησιν των τραγικών συμβάντων έν Κωνσταντινουπόλει, όπου, μόνο στα 1821, «δεκαεπισχίλιοι χριστιανοί έθυσιάσθησαν», προσθέτει και τούτο τό συγκινητικό: «Έν μέσων των δεσμών και των βασάνων, κατέμπερσθεν της έπονειδίστου άγρόνης και ύπό τήν άνθρωποκτόνον άξίνην, πολλοί έξ αυτών παρωριώντο ν' άρνηθώσι τόν Χριστόν, προς διαφύλαξιν της ζωής και άπόλαυσιν πολλών άλλων επιγείων αγαθών, άλλ' όλοι μέχρις ένός έπροτίμησαν τας βασάνους και τόν θάνατον»⁽⁸⁾. Τέλος, για ν' αναφέρουμε ακόμη άλλη μιá μαρτυρία, στην «Άντίρρησι» που έγραψε προς τούς καθολικούς ό 'Ιεροσολύμων Νεκτάριος, δίκαια καυχήθηκε για τούτο τό μεγάλο χάρισμα που δόθηκε στην όρθόδοξη Έκκλησία, να στήση παράπλευρα στους αρχαίους μεγαλομάρτυρας νέες στρατιές τέκνων της στεφανωμένων με τη δάφνη τού μαρτυρίου: «Ούκ έστι πόλις και τόπος, όπου των όρθοδόξων ήμών ού προχέονται ύπερ της εύσεβείας τα αίματα» (σ. 209).

○

Και δέν ήταν ένας πρόσκαιρος ένθουσιασμός, που παρατηρήθηκε σε κάποια έκτακτη περίστασι μονάχα. Άπ' τήν πρώτη κιόλα μέρα μετά τήν άλωσι ώς τις μέρες τού Εικοσιένα, κι' άργότερ' ακόμη έχουμε μαρτυρία. Κι' ούτε παρουσιάσθησαν αυτά σε μιá μονάχα ή σε δυό επαρχίες της

(2) Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', σ. 605 έξ.

(3) Οί Νεομάρτυρες, έκδ. β' Άθήναι 1934.

(4) Τόμοι Α'-Δ', έκδοσις γ', Άθήναι 1888.

(5) «Ιστορία της Έλληνικής Έπανάστασεως, ήτοι ή Άναγέννησις της Έλλάδος», μετάφρασι. Άρ. Ν. Κυριακού.

(6) Bibliographie des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926.

(7) «Περι των μετά τό σχίσμα άγίων της Όρθοδόξου ανατολικής Έκκλησίας και των γινομένων έν αυτή θαυμάτων» σ. 31-32.

(8) Έκδ. γ' τόμ. Α' σ. 75.

Ἑλλάδος. Κάθε ἐπαρχία Ἑλληνική μπορεί νὰ καυχηθῆ πὺς ἔδωσε στὴν Ἐκκλησία νέους ἥρωες καὶ στοὺς οὐρανοὺς νέες ψυχές «τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀρνίου». Ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγεν ὁ Σπύρος Ζαμπέλιος γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν πρώτων Χριστιανικῶν αἰώνων, — «ἐκάστη ἐπαρχία ἔχει βασάνους ἰδίας: ἔχει ἡ Μεσοποταμία τὸ ἀργὸν πῦρ, ἔχει ὁ Πόντος τὸν τροχόν, ἡ Ἀραβία τὸν πέλεκυν, ἡ Καππαδοκία τὸν διαλελυμένον μόλυβδον»⁽⁹⁾ — τὸ ἔκαμε ξανά ἱστορικὴ πραγματικότητα (καὶ πόσο συγκινητικὴ!) τῶν νεωτέρων χρόνων ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάδα: Πελοπόννησος καὶ Στερεά, Ἡπειρος καὶ Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Θράκη, Ἴονια νησιά καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου, Κρήτη καὶ Μικρασία, ὅλες εἶχαν τοὺς μάρτυρές τους. Ἀπ' τὴν Ἀθήνα ὡς τὴν Πόλι κι' ἀπ' τὸ χωριουδάκι τῆς Πελοποννήσου ὡς τὴ μακρυνὴ Ἄγκυρα, παντοῦ βρέθηκε αἷμα ἑλληνικὸ νὰ προσφερθῆ γιὰ τὴν Χριστιανικὴ πίστι.

Καὶ δὲν εἶναι μόνον γέροντες, μὰ εἶναι καὶ νέοι, καὶ παιδιά ἀκόμη. Δὲν εἶναι μονάχα ὁ γέροντας ἀρχιερεὺς τῆς ἐπαρχίας Δέσρων κι' οὐτὲ ὁ ἑβδομηντάρης Ζώρζης κι' οἱ κατάλευκοι πρεσβύτες, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, ποὺ μ' ὄλο τὸ βάρος τῶν τιμημένων τους γερατειῶν, ἀντικρύζουν τὴν ἀγχόνη καὶ τὰ σφυριά καὶ τοὺς βασανιστικούς τροχοὺς μὲ νεανικὴ τόλμη. Δίπλα σ' αὐτοὺς θὰ δῆτε νεαροὺς βλαστοὺς, μουμπουκία ποὺ μόλις ἄρχισαν ν' ἀνοίγουν τοὺς μυρωμένους κάλυκες τῶν στὸ φῶς καὶ στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, θὰ τοὺς δῆτε νὰ ὀρμοῦν ἄφοβοι στὸ μαρτύριο προσφέροντας στὸν Χριστὸν ὄλο τὸ ἄρωμα τῆς ἀγνῆς ὑπαρξῆς τους. Μαζὺ μὲ τὸν «κύριεκατονταετῆ» ἐπίσκοπο Μυριουπόλεως, μᾶς λείει ὁ Τρικουπῆς, ἀπεκεφαλίσθη κι' ὁ «ἐννεακαϊδεκαετῆς υἱὸς τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῆς Ροδοστού»⁽¹⁰⁾. Στὰ 1680 δίνει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν πίστι ὁ Τριαντάφυλλος, παλληκάρι δεκαοχτῶ χρόνων ἀπ' τὴ Ζαγορά. Στὰ 1662, Μαΐου 12, ἐμαρτύρησε ὁ Ἰωάννης

(9) Ἄσματα Δημοτικὰ μετὰ μελέτης περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, σ. 77.

(10) Ἰδ. μ., σ. 73.

ἀπ' τὴ Βλαχία, ἔφηθος δεκαπέντε χρόνων. Κι' ἄλλος συνονόματός του ἀπ' τὴ Θάσο, δεκατεσσάρων χρόνων παιδί, πέθανε θάνατο μαρτυρικό στὶς 20 Δεκεμβρίου 1652 γιὰ διὲ θέλησε ν' ἀρηθῆ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ νὰ γίνῃ μουλοσουμᾶνος⁽¹¹⁾. Κι' εἶναι συγκινητικὸ νὰ διαβάξῃ κανεὶς τὴ μαρτυρία ἐνὸς συγχρόνου, ἐνὸς αὐτόπτη μάρτυρα, τοῦ πατριάρχη Νεκταρίου, ποὺ καὶ πρωτῆτερα ἀναφέραμε: «Καὶ μειράκια ἐωράκαμεν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τῆ τομῆ τῆς μαχαίρας ἀφόβως ὑποκλινάντα τὸν ἀχένα!» Τὰ μειράκια αὐτά, τὰ νεαρά τοῦτα βλαστάρια, οἱ σεμνοὶ αὐτοὶ ἔφηθοι, ποὺ δώσανε τὸ αἷμα τοὺς παρθενικῆ σπονδῆ στὸν Ἀρχηγὸ τῶν μαρτύρων, εἶν' ἀδέλφια μα κι' αὐτά, χθεσινὰ μόλις ἑλληνόπουλα, ποὺ τόσο μέσα τους ἔβραξε ἡ πίστι καὶ τόσο δυνατὴ ἦταν ἡ φλόγα τῆς ἀγάπης τους γιὰ τὸ Χριστό. Ἀνανεώσανε τὰ ἑλληνόπουλα αὐτά τὴν ἀρχαία παράδοσι τοῦ δωδεκάχρονου μάρτυρα Ταρσιζίου, ποὺ τὸ μαρτύριό του μὲ τόση λυρικότητα τραγουδῆσε σὲ ὠραῖο του ποίημα ὁ Κλωντέλ⁽¹²⁾.

Καὶ δὲν ἦσαν μόνον ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ ποὺ μαρτυροῦσαν γιὰ τὴν πίστι, μὰ καὶ γραμματισμένοι. Δίπλα στὸ Μιχάλη τὸν κηπουρὸ θνισιάζεται ὁ Ἀγγελῆς ὁ γιατροῦς ἀπ' τὸ Ἄργος. Κοντὰ στὸν μοναχὸ Ρωμανὸ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου Γαβριήλ. Κοντὰ στὸν ἱπποκόμο Γεώργιον ὁ πλούσιος ἔπαρχος Μῆτρος, ὁ Ἀθανάσιος ὁ δημογέροντας τῆς Κίου, ὁ Εὐθύμιος ἀπόφοιτος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Πόλης καὶ ὑπάλληλος τοῦ Γαλλικοῦ προξενείου στὸ Βουκουρέστι, ὁ Ἰωάννης Τραπεζούντιος ὁ λόγιος⁽¹³⁾.

Καὶ μαζὺ μὲ τοὺς ἄνδρες, καὶ γυναῖκες. Κι' ὅλες σχεδὸν νέες. Γυναῖκες τοῦ λαοῦ καὶ γυναῖκες ἀπὸ σπιτία ἀρχόντων. Ἐδῶ οἱ χωριατοπούλες Ἀκυλίνα καὶ Κυράννα, καὶ δίπλα ἡ μεγάλη καὶ σοφὴ Ἀθηναία ἀρχόντισσα Φιλοθέη, μὲ τὴ θαυμασία κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ τῆς δρᾶσι⁽¹⁴⁾.

(11) Χρ. Παπαδοπούλου, οἱ Νεομάρτυρες, σ. 33, 37, 39, 48.

(12) Ποίημα «Tarsisius», στὸ Ecoute ma fille»

(13) Χρ. Παπαδ., Ἰδ. μέρ., σ. 15, 37, 55, 69 κλπ.

(14) Βλέπε Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Ἀρχοντολογίου καὶ τῶν

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΣΤ. ΟΡΦΑΝΙΔΗ

«Μάρτυρες καὶ ὁμολογηταὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως λαμπρύνουν μὲ τὸ αἷμα τῶν τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ προσφέρουν ἑαυτοὺς σφάγια τίμια καὶ ἱερά διὰ τὴν ἀγάπην Ἐκεῖνου, ὅστις ἑτερέματισε τὴν ἐπίγειον σταδιοδρομίαν Του ὡς κατάδικος ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ».

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρσσκευῆ» ἔκδ. Ε' Ἀθήναι 1941, σελ. 88).

Ὁ λαὸς τοὺς ἀγαποῦσε, τοὺς τιμοῦσε, τοὺς λάτρευε. Ἔτρεχε νὰ πάρῃ κομμάτια ἀπ' τὰ ἐνδύματά τους, ὑφάσματα βαμμένα στὸ μαρτυρικό αἷμά τους, ἀγόραζε πολλὲς φορὲς τὰ ἅγια σώματά τους δίνοντας στοὺς φιλόγυρους βασανιστὲς ὑπέρογκα ποσά. Καὶ κάποτε τραγουδοῦσε μὲ τὴν ἀπλὴ μὰ τόσο θερμὴ καὶ πηγαία λαϊκὴ μουσα τοῦ τὰ κατορθώματά τους⁽¹⁵⁾.

⊙

Καὶ τί συγκινητικὲς πού εἶναι μερικὲς λεπτομέρειες ἀπ' τὸ μαρτύριό τους! Ὁ Πουκεβίλ διηγεῖται πὼς ὅταν ἦταν στὴν Πάτρα πρόξενος, ἔτυχε νὰ βρεθῆ κι' ὁ ἴδιος στὸ μαρτύριο πολλῶν χριστιανῶν, πού τοὺς εἶχε καταδικάσει σὲ μαρτυρικό θάνατο ὁ Γιουσοῦφ πασάς. Περιώνοντας ἀπὸ κάποιο χαράκωμα βρῆκε πολλοὺς Ἑλλήνες νὰ ξεψυχῶν ἀργά, μέσα σὲ φρικτὰ βασανιστήρια. Κι' ἦταν, λέει, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἄρκετοὶ πού προσήυχοντο γιὰ τοὺς δημίους των, ἐνῶ ἐκεῖνοι κοροϊδευτικὰ τοὺς ἔλεγαν νὰ παρακαλέσουν τὸν σταυρωμένο Θεό τους νὰ ρηθῆ νὰ τοὺς γλυτώσῃ. Ἐχουμε πολλὰ τέτοια παραδείγματα μαρτύρων, πού ἡ μεγάλη τους ἀνεξικακία τοὺς ὕψωνεν ὡς τὸ σημεῖο νὰ γίνωνται κι' ἐδῶ μιμηταὶ Ἐκείνου, πού, καὶ τὴν ὥρα τοῦ φρικτοῦ μαρτυρίου ἐναρκακωτῆς τῆς ὑψηλότερης ἀγάπης, ψιθύριζε γιὰ τοὺς σταυρωτάς Του τὸ «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς».

Ὁ ἴδιος συγγραφέας μᾶς ἀφηγεῖται κι' ἕνα ἄλλο συγκινητικὸ περιστατικό. Στὸν τόπο τῶν βασάνων, ὅπου ὁ Γιουσοῦφ εἶχε βασανίσει πρῶτῃτερα μιὰ χριστιανὴ νέα,

Μπενιζέλων, 1921. Ἀντωνίου Ἡλείας, Θάνατος ἀγ. Φιλοθέης, Ἐκκλησία, τ. 1Θ'. Ἀλεξ. Μωραϊτίδη «Μὲ τοῦ βορηὰ τὰ κύματα» τ. ΣΤ', σ. 124-126.

(15) Βλέπε λ. χ. τὰ περιφρημα δίστιχα πού ἔφτιασε ὁ λαὸς τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας γιὰ τὸν μάρτυρα ἱεραπόστολο Κοσμά τὸν Αἰτωλὸ. Ἡ τὸ θαυμάσιο δημοτικὸ τραγοῦδι, ὅπου ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὕμνησε τὸ μαρτύριο τοῦ περιφρημο ἐπισκόπου Φαναρίου, τοῦ Σεραφεῖμ, πού πέθανε μὲ βασανιστήρια γύρω στὰ 1612 γιὰ τὴν πίστι. (Φάνη Μιχαλόπουλου, Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς σ. 128 καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἡπείρου, σ. 5).

τὴν Ἀναστασία, βρισκόταν κι' ἕνα νεαρὸ χριστιανόπουλο, μόλις δεκατεσσάρων χρόνων. Πιστεύοντας ὁ Γιουσοῦφ, πὼς ὁ νεαρὸς χριστιανός, ἀφοῦ εἶδε τὸ μαρτύριο τῆς Ἀναστασίας, θὰ εἶχε χάσει δλότελα τὸ θάρρος του, τοῦ φώναξε προσταχτικὰ νὰ ὁμολογήσῃ πίστι στὸν Ἀλλάχ καὶ στὸν Μωάμεθ. Ὁ νεαρὸς Χριστόδουλος ἐφώνηξε τότε στὸν πασά: «Χριστὸς ἀνέστη!» Ὁ πασάς ἔγινε θεριὸ ἀπ' τὸ κακό του. Εἶπε νὰ τὸν μαστιγώσουν μὲ πεντακόσιους ραβδισμοὺς καὶ τὸ μαρτύριό του νὰ κρατήσῃ τὸς μέρους ὅσων χρόνων ἦταν. Τὸ ἀτρόμητο παλληκάρι δὲν ἐδείλιασε καθόλου. Εἶχε τὸ θάρρος, ὑποφέροντας τὸ φοβερὸ μαρτύριο, νὰ ψάλλῃ ὕμνους στὸν Κύριο, καὶ νὰ λέῃ στοὺς δημίους: «Τὸ σῶμα μου ἀνήκει σὲ σᾶς, μὰ ἡ ψυχὴ μου στὸ Θεό, πού ποτε δὲν θὰ τὸν ἐγκαταλείψω!»⁽¹⁶⁾.

Μὲ τὸ «Χριστὸς ἀνέστη» στὰ χεῖλη πέθανε στὰ Ἱεροσόλυμα κι' ὁ νεομάρτυς Παναγιώτης, πού τὸ μαρτύριό του ἔχει ἱστορήσει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες ὁ ἄγγλος ἱεραπόστολος Jos. Wolff. Καὶ τὶς ἴδιες λέξεις ἀπαγγέλλοντας, τὶς τόσο ἀγαπητὲς στὸν ἑλληνικὸ λαό, ξεψύχησαν κι' ἄλλοι νεομάρτυρες. Ὁ Θεόφιλος πάλι, νεομάρτυς ἀπ' τὴ Ζάκυνθο, ἄφησε τὴν τελευταία του πνοὴ ψιθυρίζοντας τὸν ὕστερο λόγο τοῦ Σωτήρος: «Εἰς χεῖρας Σου, Χριστέ μου, παραδίδω τὴν ψυχὴν μου!» Καὶ τέλος, ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀναμορφωτῆς καὶ ἱεραπόστολος καὶ μυσταγωγός, καθὼς τὸν ἔδεσαν στὸ δέντρο, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δεχτῆ τὸ μαρτυρικό τέλος, ἐσήκωσε ψηλὰ τὰ μάτια του ἀτάραχος πρὸς τὸν οὐρανὸ, καὶ φώναξε τὸν συγκινητικὸν ἐκεῖνο μὰ καὶ τόσο βαθύ στὸ συμβολισμό του ψαλμικὸ στίχο:

Διήλθομεν διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος
καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εἰς ἀναψυχήν.

⊙

Ἐπέρασε λοιπὸν μέσα ἀπ' τὸ καμῖνι τῆς μαρτυρικῆς δοκιμασίας ὁ χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Οἱ νεομάρτυρες πού ἀνέδειξε εἶναι τόσο στὸν ἀριθμὸ καὶ τέτοιοι στὴν πίστι καὶ τῆς χριστιανικῆς παλληκαριά, ὥστε ἡ νέα Ἑλ-

(16) Rouqueville ἱδ. μ., σ. 76-78.

λάδα μπορεῖ ν' ἀπλώσῃ θαρρατὰ τὸ χέρι πρὸς τὶς ἀρχαῖες Ἐκκλησίες καὶ νὰ τὶς χαιρετήσῃ σὰν ἀδελφὴ.

Κι' ὅμως τί κρῖμα! Οἱ νεομάρτυρες αὐτοί, τὰ εὐγενικὰ αὐτὰ παιδιὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ ἀγνότατοι αὐτοὶ ἥρωες τῆς Πίστεως, οἱ ντυμένοι στὴν ἀλουργίδα τῆς ὑπέροχης θυσίας, μᾶς εἶναι ἀγνωστοί! Ἐλληνες ἡμεῖς, τοὺς ἀγνωσοῦμε. Ἀδέρφια τοὺς ἡμεῖς, τοὺς προσπερνᾶμε ἀδιάφοροι, δὲν ὑποψιαζόμεσθε κἀν τὴν ὑπαρξί τους, κι' ἄς τοὺς γέννησεν ἡ ἴδια γῆ, ἄς τοὺς ἔθρεψεν ἡ ἴδια χώρα, ἄς εἶναι σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς μας. Καὶ πέρασαν ἑκατὸ καὶ διακόσια χρόνια καὶ τριακόσια, κι' ἐξακολουθοῦν νὰ μᾶς εἶναι ἀγνωστα καὶ τὰ ὀνόματά τους ἀκόμη. Καὶ δὲν εὐρέθηκε ἀκόμη ἕνας λόγιός μας, ἕνας θεολόγος, ἕνας ἱστορικός, ἕνας λογοτέχνης τέλος πάντων, πού νὰ κἀμὲ ἔργο του στὰ σοβαρὰ κι' ὄχι περιπτωσιακὰ τὴ μελέτῃ τῆς μαρτυρικῆς τους ζωῆς. Ἀν εὐρέθηκε στὶς τόσες ἑκατοντάδες—μήπως εἶναι καὶ χιλιάδες;—τῶν νεοελλήνων ποιητῶν ἕνας νὰ τραγουδήσῃ τὸν ἥρωισμό τους, νὰ ὑμνήσῃ τὴ θυσία τους. Καὶ τὴ στιγμὴ πού τόσο ὕμνοι γράφτηκαν γιὰ πλῆθος κατωτερότητες καὶ γινήκανε τραγοῦδια τόσες καὶ τόσες βρωμιές, οὐτ' ἕνας ποιητῆς μας δὲ στάθηκεν ἱκανὸς νὰ συγκινηθῆ ἀπ' τὸ μαρτύριο τῶν χιλιάδων αὐτῶν Ἑλλήνων ἠρώων, πού μέσα στὰ χρόνια τῆς σλαβιάς, ναί, μέσα στὰ χρόνια τῶν σοκοταδιῶν τάχα καὶ τῆς ἀμάθειας, ὑψώσαν τὸ κεφάλι, τριγυρισμένο ἀπ' τὸ μαρτυρικό φωτοστέφανο, γιὰ νὰ διδάξουν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀνθρωπότητα, πὼς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔπαψε νὰ βροῖσκη σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ χώρα ὑπάρξεις ἔτοιμες νὰ ρι-

χτοῦν γιὰ χάρι του στὴν ὑπέροχη θυσία. Παντοῦ ἀλλοῦ βρῆκαν τὴν ἐμπνευσί τους οἱ ποιητῆς μας, μόνο τὸ αἷμα τῶν Ἑλλήνων νεομαρτύρων δὲ γίνηκε νὰ τοὺς μιλήσῃ στὴν ψυχὴ. Καὶ δὲν ἐστάθηκε ὡς τὰ τώρα δυνατὸ, μήτε σὰν δεῖγμα νὰ χαροῦμε καὶ στὸν τόπο μας ἔργα σὰν ἕναν «Πολύενκτο» τοῦ Corneille, σὰν τοὺς «Μάρτυρας» τοῦ Chateaubriand, μεγάλα πνευματικὰ δημιουργήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ μιὰ παράλληλη ἐποχὴ, τὴν ἐποχὴ τῶν κατακομβῶν, δημιουργήματα πού ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νάνα τιμῆ γιὰ μιὰν ἀπ' τὶς μεγαλύτερες φιλολογίες τοῦ κόσμου. Μιὰ μεγάλη πηγὴ ἐμπνεύσεως πῆγε ἔτσι χαμένη γιὰ τὴν τέχνη τῆς νεοελληνικῆς, κι' ἕνα μεγάλο χρέος καὶ ἱερὸ περιφρονήθηκε καὶ πάει.

Σεπτὲς ἑλληνικὲς μορφές, ἠρωϊκὲς, ἀγνές, μεγάλες μορφές τῆς νέας Ἑλλάδος, νέοι καὶ πρεσβύτες, γυναῖκες καὶ παρθένες ἀπαλές, κι' ἀκόμη νεαρὰ βλαστάρια, σεμνοὶ ἔφηβοι, ἔδωσαν τὸ ἀγνό τους αἷμα, σπονδὴ πανάγια, στὸ βωμὸ τῆς ἀγάπης Ἐκείνου πού τόσο ἀγάπησε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Οἰκουμένη! Ὁ οὐρανὸς τοὺς δέχτηκε στὴν πανήγυρι τῶν πρωτοτόκων, μὰ τοὺς ἀγνοήσαμε! ἡμεῖς, ἡμεῖς πού οικοδομήσαμε ἀπάνω στὸ χιμῆνον αἷμά τους τὴν ὑπαρξί μας, ἡμεῖς πού δὲν ἔπρεπε νύχτα καὶ μέρα νὰ τοὺς ξεχνᾶμε. Ὡ, πότε θὰ βρεθῆ ὁ Ἑλληνας πού θὰ τραγουδήσῃ τοὺς ἄθλους των—ὄχι μυθικοὺς μὰ πραγματικούς—; Ποιὸς θὰ συνθέσῃ τὶς ραψωδίες πού θὰ ὕμνοῦν τὰ λαμπρὰ κατορθώματα, ὅσα μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιάς των ἔγραψαν οἱ σεπτὲς χοροῖες τῶν ἠρωϊκῶν Ἑλλήνων Νεομαρτύρων;

Α. Ι. Γ.

«Τὸ κορμί σας ἄς τὸ καύσουν, ἄς τὸ τηγανίσουν, τὰ πράγματά σας ἄς τὰ πάρουν, μὴ σᾶς μέλλει. Δώσετέ τα' δὲν εἶναι ἰδικά σας. Ψυχὴ καὶ Χριστὸς σᾶς χρειάζονται. Αὐτὰ τὰ δυὸ ὅλος ὁ κόσμος νὰ πέσῃ δὲν μπορεῖ νὰ σᾶς τὰ πάρῃ, ἐκτὸς καὶ τὰ δώσετε μὲ τὸ θέλημά σας. Αὐτὰ τὰ δυὸ νὰ τὰ φυλάγετε, νὰ μὴ τὰ χάσετε».

(Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Φάνη Μιχαλόπουλου «Κοσμάς ὁ Αἰτωλός» Ἀθήναι 1940)

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ ΚΟΙΝΟ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Πολύ συχνά, μιλώντας για την πνευματική κίνηση του Έλληνισμού στα χρόνια της τουρκοκρατίας, το κάμνουμε με κάποια περιφρόνησι, ή, έστω, με κάποια μειωτική διάθεσι. Μετατοπίζοντας την έρεξι για μάθησι και για έπιστημονική μελέτη στη δική μας έποχή, χαρακτηρίζουμε την έποχή έκαίνη σαν έποχή σκοταδιού, έγνοιας, σκοτεινής άμορφωσίας και άμάθειας. Κι' όμως, δέν είναι ακριβώς έτσι. "Αν οι έξωτερικές συνθήκες ήσαν τόσο στενόχωρες και πιεστικές, όμως ή έσωτερική πνευματικότητα, άναμφισβήτητο χαρακτηριστικό του Έλληνικού λαού, δέν έπαψε να κρυφοκαίη. Ο λαός αυτός, που βρισκόταν μέσα σε τόσο σκληρές δοκιμασίες, που είχε χάσει, μαζί με την άνεξαρτησία του, και τους δασκάλους του και τους σοφούς του και τα πνευματικά του κέντρα, ένα πράγμα δέν έγνοούσε να χάση: Την άγάπη του για τή μόρφωσι, για τα γράμματα. "Ηθελε να μορφωθί, να διαβάξη. Αγαπούσε κάθε βιβλίο, άρχαιο ή καινούργιο, που μπορούσε να του προσφέρη λίγη γνώσι, κάποια μόρφωσι, κάποιο πνευματικό πλουτισμό. Κι' έφτασαν σιγά-σιγά οι υπόδουλοι να κυριαρχούν στις αδλές και στην πολιτική και σε τόσες έμπιστευτικές ύπηρεσίες των τότε κυριάρχων τους.

Έντελώς ξεχωριστή όμως ήταν ή άγάπη του έλληνικού λαού για τή θρησκευτικό βιβλίο. Τό ζητούσε παντού. Τό ζητούσε με δίψα. Και σαν δέν τό είχε, άγωνιζόταν να τό άποχτήση.

Είπα με δίψα. Δέν μεταχειρίστηκα τή λέξι τυχαία. Αποδίδει πλήρως την πραγματικότητα. Θρησκευτικά ήσαν τα βιβλία που πρωτοτυπώθηκαν από Έλληνες μετά την άλωσι. "Ανθρωποι τής Έκκλησίας ήσαν οι πρώτοι που ίδρύσανε έλληνικά τυπογραφέια, οι πρώτοι που έφεραν τυπογρα-

φεϊο στην Ανατολή. Και τα θρησκευτικά βιβλία ήσαν εκείνα που είχαν τή μεγαλύτερη κυκλοφορία. "Ας παρακολουθήσουμε όμως πιο κοντά τό ζήτημα, κι' άς μιλήσουμε καλύτερα με συγκεκριμένα γεγονότα.

Λίγα χρόνια μετά τό πάρισμο τής Πόλης, άρχισαν κιόλα να κάνουν την εμφάνισί τους βιβλία εκκλησιαστικά ή και με γενικό θρησκευτικό περιεχόμενο. Τυπωμένα σε ξεένες χώρες από έλληνες του έξωτερικού, προωρίζοντο για τόν έλληνικό λαό, κι' ήσαν γραμμένα πότε στην αρχαϊζουσα και πότε στην άπλη. Από τότε κιόλας άρχισε τό κίνημα των χριστιανών διανοουμένων για τή δημοτική (παρ' όσα κι' αν ειπώθηκαν άντίθετα, οι χριστιανοί διανοούμενοι ήσαν τότε άπ' τους πρώτους που άγωνίστηκαν για τή επικράτηση τής γλώσσας του λαού). Βέβαια, θρησκευτικά βιβλία πρωτότυπα παρυσιασθήκαν λίγα στην αρχή. Τα περισσότερα είναι άνατυπώσεις παλαιών. Μά ή κυκλοφορία τους ήταν καταπληκτική. «Τό βιβλίο του μετετυπώθη χιλιάκις» βλέπετε να γράφη για ένα άπ' αυτά στην «Νεοελληνική Φιλολογία» του ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός. Και για δύο άλλα που είχαν τυπωθί στα 1529 και 1563 λέει: «Έκτοτε μέχρι του 1821 τό εκκλησιαστικό βιβλίο του έτυπώθη μυριάκις εις Ένετίαν υπό διαφόρων τυπογράφων» (1). Αυτό τό βέβαια είναι τρόπος του λέγειν, μά δείχνει πόσο μεγάλη ήταν ή κυκλοφορία των βιβλίων αυτών.

Με τόν καιρό ή ποικιλία των βιβλίων αυξάνει. Τα πρωτότυπα πληθαίνουν. Έπίσης

(1) Α. Παπαδοπούλου Βρετού «Νεοελληνική Φιλολογία» Αθήναι 1854, σ. 2, 4 και 6.

αυξάνει γενικά ο αριθμός των βιβλίων που κυκλοφορούν, καθώς και των συγγραφέων που άσχολούνται με τό θρησκευτικό βιβλίο. Στην ίδια πολύτιμη έρευνά του για τό έλληνικό βιβλίο των χρόνων τής δουλείας ο Α. Παπαδόπουλος Βρετός άναφέρει 105 θρησκευτικά βιβλία για τόν ΙΖ' αιώνα και 232 για τόν ΙΗ'. Και άπ' τό 1800 ως τό 1832 σημειώνει 102. Ανάλογη είκόνα παίρνει κανείς κυττάζοντας την άκόμη σημαντικότερη και πολύτιμη έργασία του μεγάλου έλληνιστού Ε. Legrand «Bibliographie Hellenique». Άπ' τήν άποψι των θεμάτων, όπως είπαμε, με τό πέραςμα του χρόνου ή ποικιλία γινόταν μεγαλύτερη. Φαίνεται πως στην πρώτη γραμμή βρισκόταν ή άγια Γραφή, όχι τόσο στο σύνολό της, όσο προ πάντων σε ξεχωριστές τυπώσεις διαφόρων βιβλίων της. "Ετσι λ. χ. άλλεπάλληλες είναι οι εκδόσεις των Ψαλμών. Είναι μάλιστα άξιοσημείωτο, ότι ένα άπ' τα πρώτα-πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν από Έλληνες τυπογράφους στο έξωτερικό είναι τό Ψαλτήρι. Τό τύπωσε στην Ένετία τό 1486 ο πρώτος ίσως Έλληνας τυπογράφος Άλέξανδρος Γεωργίου, από τόν Χάντακα τής Κρήτης (2). Άλλά και τό πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ήταν ή Παλαιά Διαθήκη (3). Έπίσης για τις έπιστολές των άποστόλων που τυπώθηκαν στα 1626 στην Ένετία με υπότιτλο «Η πίστις ήμων ουκ έν σοφία ανθρώπων, άλλ' έν δυνάμει Θεού», μάς πληροφορεί ο Βρετός ότι «μετετυπώθη τό βιβλίο του μυριάκις έν τή αυτῆ πόλει» (4).

Για να καταλαβαίνη ο λαός καλύτερα τό νόημα τής Γραφῆς, φιλοπονήθηκαν και μεταφράσεις, τόσες που ο αριθμός τους μάς ξεφνίζει. Βλέπομε λ. χ.: Μετάφρασις τής Καινῆς Διαθήκης εις την άπλοελληνικήν υπό Μαξίμου... Λονδίνον 1703. Μετάφρασις των Ψαλμών εις την άπλοελληνικήν υπό Άγαπίου του Κρητός. Νέα έξήγησις του

Ψαλτηρίου υπό Άθανασίου Κρητός. Καινή Διαθήκη δίγλωττος, δηλαδή κείμενο και παράφρασι στην άπλη γλώσσα, κ.ο.κ. (5). Τόν ίδιο περίπου καιρό ο Έλληνας Γρηγόριος ο Άργυροκαστρίτης μετέφρασε και έξέδωκε την Καινή Διαθήκη στην Άλβανική γλώσσα (6).

Παράλληλα με τή Γραφή έξακολουθούν να διαδάζονται με την ίδια πάντοτε άγάπη τα εκκλησιαστικά βιβλία των ύμνων και των προσευχών, καθώς και τα συγγράμματα των μεγάλων πατέρων τής Έκκλησίας. Λαοφιλέστερος άπ' όλους φαίνεται να ήταν ο Χρυσόστομος. Έδιαδάζονταν και στο κείμενο, μά περισσότερο σε μεταφράσεις. Δύο τόμοι μεταφρασμένων λόγων του κυκλοφορήσανε στα 1750 (Βενετία) με τίτλο «Νείλος ο Χρυσορράος». Έπίσης ο έθνομάρτυς πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε' μετέφρασε τους «Περι Έρωσύνης» λόγους του. Πρωτῆτερα ο Καισάριος Δαπόντες είχε εκδόσει «Μαργαρίτας των τριών Έπαρχών», δηλαδή διαλεχτά κομμάτια άπ' τα βιβλία τους. Αυτό σε πενήντα χρόνια, δηλαδή άπ' τό 1730 ως τό 1780, ξανατυπώθηκε έξη φορές. Και του Συμεών του Θεσσαλονίκης τα «Απαντα» είχαν πολλούς άναγνώστες. Τυπώθηκαν στη Λειψία στα 1791 και μετά δυο χρόνια χρειάστηκε να ξανατυπωθούν. Άλλες εκδόσεις τους γίνηκαν στο Ίάσιο, στη Βιέννη και τό 1820 στη Βενετία. Μά και οι Όμιλίες του Μακαρίου του Αιγυπτίου τον ίδιο καιρό τυπώθηκαν έξη φορές.

Έπειδή ο λόγος για μεταφράσεις, άς προσθέσουμε εδώ ότι προσφιλέστατο βιβλίο του υποδούλου έλληνισμού ήταν κι' ή «Μήμησις του Χριστού». Τό θαυμάσιο τουτο βιβλίο του Θωμά τής Κέμης, που έχει σημειώσει ως τώρα 6 χιλιάδες εκδόσεις και 50 μεταφράσεις, διαδύστηκε πολύ τότε άπ' τόν έλληνικό λαό. Ο Βρετός σημειώνει επανειλημμένες εκδόσεις του. Έπίσης σε μετάφρασι κυκλοφόρησε πολύ κι' ή «Κατήχησις» του Μητροπολίτου Μόσχας Πλάτωνος (έκδόσεις 1782, 1783 και 1813, 1815, 1820—σε όχτώ χρόνια τρεις εκδόσεις!)

(2) Ματθ. Κ. Παρρανίκα «Σχεδιάγραμμα περί τής έν τῷ Έλλην. έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από άλλώσεως κλπ.» Κων/πολις 1867 σ. 207.

(3) "Ιδ. βιβλ. σ. 22-23.

(4) Α. Π. Βρετός σ. 18.

(5) Α. Π. Βρετός σ. 42, 50, 53, 67, 70 κλπ.

(6) Εδλογ. Κουρίλα, Γρηγόριος ο Άργυροκαστρίτης, Θεολογία 1931 σ. 58-63.

©
 "Όσο για τα πρωτότυπα χριστιανικά βιβλία, αυτά ήταν, απ' την άποψη του περιεχομένου, είτε επιστημονικά-θεολογικά, με τάσεις θεωρητικές, (δογματικά, πολεμικά, απολογητικά) είτε διδακτικά κι' εποικοδομητικά—κι' αυτά είχαν την πιο μεγάλη κυκλοφορία. Στην πρώτη κατηγορία διακρίθηκαν κυρίως σαν συγγραφείς ο Δοσίθεος, ο Μελέτιος Πηγάς, ο Κύριλλος Λούκαρις, ο Αθανάσιος ο Πάριος, και πρό πάντων ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο σοφός και πολυγραφώτατος αυτός διδάσκαλος του Γένους. "Όσο για τα βιβλία της δεύτερης κατηγορίας, αυτά ήταν προσιώτερα, ποικιλωτέρα, και, καθώς είπαμε, πιο αγαπητά. Διαβάστηκαν πολύ στην εποχή αυτή οι βίοι των αγίων και των μαρτύρων. Τέτοιου περιεχομένου βιβλίο λ. χ. το «Αυθολόγιον», εκυκλοφόρησε απ' τὰ 1621 ως τὰ 1712 σε πέντε εκδόσεις. Επίσης οι «Βίοι Αγίων» του Νικηφόρου Καλλίστου, μεταφρασμένοι στην απλούστερη γλώσσα απ' τον επίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο, είχαν εξη εκδόσεις σε ογδόντα χρόνια (7). Με τον ίδιο τίτλο βιβλίο γραμμένο απ' τον Αγάπιο τον κρητικό, είχε πέντε εκδόσεις ως τὰ 1806. "Ομοια βιβλία ήταν κι' αυτά έδω. Το «Εκλόγιον», που τυπώθηκε απ' τὰ 1643 ως τὰ 1783 πέντε φορές. Η «Καλοκαιρινή» που είχε τέσσερις εκδόσεις απ' τὸ 1682 ως τὸ 1780. "Ο «Νέος Παράδεισος» με πέντε εκδόσεις σε σαρανταπέντε χρόνια. Την ίδια εποχή περίπου κυκλοφορούσε ξανά και τὸ «Λαυσαϊκόν» κι' είχε τέσσερις εκδόσεις σε είκοσι χρόνια (8). Έκδοτική επιτυχία, που θα την ζήλευαν ασφαλώς πολλοί και στις ημέρες μας. Μά και γενικά τὸ λαϊκὸ θρησκευτικὸ βιβλίο καλλιεργήθηκε τότε ἀπὸ πολλούς και γόνιμους συγγραφείς, που είχαν ἐλκύνσει τὴ συμπάθεια τοῦ λαοῦ σὲ βαθμὸν πὸν δύσκολα μπορούμε σήμερα νὰ φαντασθούμε. "Ο Αγάπιος ὁ κρητικὸς, πὸν τὸν ἀναφέραμε και παραπάνω, ἔγραψε τὴν «Αμαρτωλῶν σωτηρία», βιβλίο πὸν, κατὰ τὴ μαρτυρία και τοῦ Νικολάου Πολίτη, «ὁ ἐλ-

(7) Α. Π. Βρετὸς ἰδ. μ. σ. 14, 17 κλπ.

(8) Π. Τρεμπέλα «Καθηχητική» σ. 141.

ληγικὸς λαὸς ἐθεώρει ψυχοφελέστατον ἀνάγνωσμα και εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ ἐνετρύφα» (9). Τυπώθηκε πάρα πολλές φορές στὴ Βενετία και σ' ἄλλα μέρη. Με τὴν ἴδια δρεξί διαβάστηκε και τὸ βιβλίο «Θησαυρὸς Δαμασκηνῶ ὑποδιακόνου, πὸν ὡς τὰ 1794 ἔχουμε δώδεκα εκδόσεις του, καθώς και τὰ πολυσέλιδα βιβλία, πὸν κάθε χρόνο σχεδὸν προσέφερε στὸ ἑλληνικὸ κοινό, σοφώτερος και πολυγραφώτερος απ' τοὺς προηγουμένους, ὁ Νικόδημος ὁ ἀγιορείτης. "Ετσι, γιὰ ν' ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα, τὸ «Ἐξομολογητάριον» τοῦ Νικόδημου στὰ 1893 σημείωσε τὴ δεκάτη ἐκδοσί του.

Στὸν ΙΗ' αἰῶνα παρουσιάστηκαν κι' ἄλλοι δυὸ ξακουστοὶ συγγραφείς, ὁ Ἥλιος Μηλιάτης κι' ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, πὸν τὰ βιβλία τους κατέκτησαν ἐξαιρετικὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ «Πέτρα σκανδάλου» τοῦ Μηλιάτη, πὸν κυκλοφόρησε πρώτη φορά στὰ 1781 (Λειψία) μεταφράστηκε γρήγορα στὰ Λατινικά και στὰ Γερμανικά. Εἴχαμε και νεώτερες εκδόσεις της. Μά πολὺ περισσότερο διαβάστηκαν και διαβάζονται οἱ περίφημες «Διδαχές» του, πὸν ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, κυκλοφοροῦσανε τοῦλάχιστο σὲ δεκάξη εκδόσεις. "Όσο γιὰ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, τὰ δίτομα Κυριακοδρομιά του διαβάζονται σήμερα στὴν ὀγδόη ἐκδοσί τους.

©

Ἐξετάζοντας λοιπὸν, ἔστω και με γοργή ματιὰ, τὴν κίνησιν τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, βρισκόμαστε χωρὶς ὑπερβολή, μπρὸς σ' ἕνα ἐκδοτικὸν ὄργανο. "Αν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψιν και τὶς τότε συνθήκες, τυπογραφικές, συγκοινωνιακές κι' ὅποιες ἄλλες, δὲ μπορούμε νὰ μὴ ἐκπλαγοῦμε απ' τὸν ἀριθμὸν τῶν βιβλίων και τὴ συχνότητα τῶν εκδόσεών τους. Ἄπὸ μὴ πρόχειρη σύγκρισιν πὸν μπορεῖ νὰ κάμει κανεὶς, βλέπει πὸς τὰ θρησκευτικὰ βιβλία εἶναι περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλου εἶδους βιβλία, φιλολογικά, ἐπιστημονικά, ἐγκυκλοπαιδικὰ κλπ., πὸν εἶδαν τὸ φῶς τὸν ἴδιο καιρὸ γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.

(9) «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» τόμ. Α'. μέρος 6' σελ. 311.

Και καταλαβαίνει κανεὶς, πόσο κόποι και τί θυσίες ἐχρειάζονταν, ὄχι μόνο γιὰ νὰ γραφοῦν, μά και γιὰ νάρθουν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὰ βιβλία αὐτά. "Άλλο κεφάλαιο και τοῦτο, πὸν μὰς ἐμπνέει ξανά τὸ θαυμασμό. Εἴχανε δημιουργηθῆ μεγάλα ἑλληνικά ἐκδοτικὰ κέντρα. Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο—τὸ πρῶτο τῆς Ἀνατολῆς—πὸν ἰδρύθηκε σ' ἑλληνικὴ πόλι, ἦταν τὸ τυπογραφεῖο τῆς Κων/πόλεως. Τὸ ἴδρυσε ὁ Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις στὰ 1627, μά φαντάζεται κανεὶς τὴ χαρὰ κι' αὐτοῦ και τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τῆς Πόλης, ὅταν ἔφτανε μπροστὰ στὴν ἀποβάθρα τοῦ Φαναρίου τὸ καράβι πὸν τοὺς ἔφερε τὰ μηχανήματα. Διευθυντὴς τοῦ τυπογραφείου ἦταν ἕνας τυπογράφος καλόγηρος, ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς, πὸν ἦρθε ἐπίτηδες απ' τὸ Λονδίνο. Τὸ τυπογραφεῖο ἔβαλε μπροστὰ κι' ἄρχισε νὰ τυπώνη βιβλία, μά ἡ χαρὰ δὲ βάσταξε πολὺ: Τὸν ἄλλο χρόνον «ἐν ἀλαλαγμῷ 150 γιαντίσαροι κατέστρεψαν τὸ τυπογραφεῖον!» (10)

Μακρότερη ζωὴ, ἀλλὰ παρόμοιο τέλος, εἶχε και τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολεως. Πρῶτος διευθυντὴς του ἦταν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ἡ Μοσχοπολίτης. Ἰδρύθηκε περίπου στὰ 1710 κι' ἦταν ἐγκατεστημένο μέσα σὲ Μοναστήρι (11). Γιὰ ἔμβλημα του εἶχε τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, σὲ μιὰ εἰκόνα πὸν τὸν παρίστανε νὰ γράφει, μέσα σὲ πλαίσιο παραλληλόγραμμο. Πόσα βιβλία τυπώθηκαν σ' αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο, δὲ μὰς εἶναι γνωστό. Μὲχρι τὴν ὥρα τούτη ἔχουν ἐξακριβωθῆ 22, και τὰ περισσότερα ἦσαν θρησκευτικά. Οἱ ὑπηρεσίες τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ, γιὰ τὸ βόρειο μάλιστα ἑλληνισμό, ἦσαν ἐξαιρετικές. Καταστράφηκε κι' αὐτὸ μαζί με τὴ Μοσχόπολι στὰ 1771 (12).

(10) Χρυσόστο. Παπαδοπούλου «Ὁ Κύριλλος Λούκαρις», ἐκδ. 6' Ἀθήναι 1939, σ. 85-89. I. Χαμουδοπούλου «Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ τυπογραφείου» Ἐκκλησι. Ἀλήθεια, Α' 1880. Ματθ. Παρ. ἀν. κ. α, ἰδ. βιβλ. σ. 22.

(11) Φ. Μιχαλοπούλου «Μοσχόπολις», Νέα Ἐστία, Χριστούγεννα 1940, σ. 21.

(12) Ε. Κορίλια «Γρηγόριος ὁ Ἀρ. γυροκαστρίτης», Θεολογία 1931 σ. 58-63.

Τὰ περισσότερα ὅμως και τὰ μονιμώτερα ἐκδοτικὰ κέντρα βρίσκονταν, φυσικά, ἔξω απ' τὴν Ἑλλάδα, σὲ κάθε μεγάλη πόλι Εὐρωπαϊκῆ, ὅπου ἀνθοῦσαν ἑλληνικὲς και νότιες: Στὴ Βενετία, στὸ Ἰάσιο, στὴ Ρώμη, στὴ Βιέννη, στὸ Παρίσι, στὸ Ἀμστελδάμο, στὴ Λειψία κι' ἄλλοι. Και βλέπουμε λοιπὸν κάθε τόσο τὸ Θεοτόκη, τὸ Βούλγαρι, τὸ Νικόδημο, τόσους ἄλλους, νὰ παίρνουν μαζί τους τὰ χειρόγραφα τῶν ἐτοιμασμένων βιβλίων τους, και νὰ τραβοῦν ἄλλος γιὰ τὴ Βενετία, ἄλλος γιὰ τὴ Βιέννη, ἄλλος γιὰ τὴ Μόσχα κι' ἄλλος γιὰ τὴ Λειψία, γιὰ νὰ τυπώσουν τὰ νέα ἔργα τους.

Κίνητρο τους πάντα τὸ ζῦπνημα τοῦ λαοῦ ὁ φωτισμὸς τοῦ βασιανισμένου Ἑλλήνα. Πόσο συγκινητικοὶ εἶναι λόγοι χάριν οἱ πρόλογοι τους πολλές φορές, πρόλογοι σὰν ἐκείνοι πὸν προτάσσει ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις στὸ «Περὶ ἐκπορεύσεως» βιβλίο! Ἄπ' τὸ ἴδιο αἶσθημα κινημένοι και πολλοὶ ἡγεμόνες τῆς Μολδοδολαχίας ἡ πλούσιοι ὁμογενεὶς τοῦ ἐξωτερικοῦ, προσφέρουν ἀφθονα χρήματα γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων και βλέπεις συχνὰ στὸ ἐξώφυλλο: τυπώνεται δαπάναις τοῦ Τάδε, ἵνα δωρεὰν διανεμηθῆ κλπ. Ἄπ' τὸ ἴδιο κίνητρο και γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ πολλοὶ Πατριάρχες τὸνώνουν ἐξαιρετικὰ τὴν ἐκδοτικὴν αὐτὴ κίνησιν—κι' εἶναι γνωστὸ πόσο ἐργάστηκε και στὸν τομέα αὐτόν, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους, κι' ὁ ἔθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος, πὸν ἴδρυσε και μεγάλω τυπογραφεῖο τοῦ Γένους στὰ Πατριαρχεῖα τὸ 1798. Μά στὰ πατριωτικὰ αὐτὰ αἰσθήματα και τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ λαὸ δὲν ὑστεροῦσαν κι' οἱ ἴδιοι οἱ ἐκδότες, πὸν ἔδωζαν κάθε κόπο και κάθε θυσία, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ θρησκευτικὸ βιβλίο, καθώς και κάθε ἑλληνικὸ βιβλίο πὸν τύπωναν, ἐφάμιλλο με τὰ εὐρωπαϊκά. Νὰ τί γράφει λ. χ. στὴν ἀρχὴ κάποιου βιβλίου του ὁ Νικόλαος Γλυκὴς, ἰδρυτὴς μεγάλου τυπογραφείου στὴ Βενετία, πὸν ἐπὶ διακόσια χρόνια χάριζε στὸ Γένος ἀφθονα και πολύτιμα βιβλία: «Διὰ νὰ σὰς δαίξω φιλομαθέστατοι και πολυμαθέστατοι τῶν Ἑλλήνων

Τοῦ ἴδιου «Ἡ Μοσχόπολις και ἡ νέα Ἀκαδημία τῆς» Θεολογία 1934 σ. 68 ἐξ. Χ. Σ. ὀύλη ἄρθρ. «Μοσχόπολις» Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. τόμ. 17 σ. 400.

παίδες τὴν συνέχειαν τοῦ διακαοῦς πόθου ὅπου ἔχω νὰ σὰς δουλεύω, ἠθέλησα μὲ τὸ παρὸν βιβλίον τὸν ἑαυτὸν μου εὐλαθέστατα νὰ ἀφιερῶ εἰς τὴν ἀγάπην σας. Ἐν πόνῳ πολλῷ καὶ δαπάνῃ οὐ σμικρᾷ, ἠθέλησα μὲ ταῖς γλυκύτητες τούτων τῶν μελιρρόων σελίδων τὴν τυπογραφίαν μου νὰ ἀρτύσω καὶ τὴν ὄρεξιν τῶν φιλομαθῶν νὰ γλυκάνω».

Αὕτη ἦταν ἡ κυκλοφορία τοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα, τὰ χρόνια κεῖνα τῆς τουρκοκρατίας. Κυκλοφορία ποῦ θὰ πρέπει νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὄχι ἀπλῶς μεγάλη, μὰ ἐξαιρετική, ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄ-

ψει μας γιὰ ποιά ἐποχὴ μιλάμε. Δεῖγμα καὶ τοῦτο ἀπ' τὰ πιὸ τρανὰ τῆς ἀγάπης, τῆς λατρείας, ποῦ ἤγωνε τὸν ὑπόδουλο Ἑλλητισμὸ μὲ τὴν ἄγια του Πίστι: τὴν Πίστι αὐτὴ ποῦ τοῦ σπόγγισε σὰν μητέρα μὲ στοργὴ τὰ δάκρυα στὶς ἡμέρες τοῦ πόνου του, τὸν ἐθέριμανε στὴν ἀγκάλῃ τῆς τὸν καιρὸ τῆς μεγάλης βαρυχειμωνιάς, τὸν κράτησε σφιχτοδεμένο μὲ τὴν ἱστορία του, τοῦ διατήρησε τὴν ἐθνικὴ του ὑπόστασι, καὶ τὸν δυνάμωσε γιὰ τὴν ὑπέροχην ἀναγεννητικὴν ἐξόρμησι τοῦ Εἰκοσιένα.

A. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

«Καὶ ὅσοι τὸν ἐδέχθησαν, εἰς αὐτοὺς ἔδωκεν ἐξουσίαν νὰ γινοῦν τέκνα Θεοῦ, (τοῦτ' ἔστιν) εἰς ἐκείνους ὅπου πιστεύουν εἰς τὸ ὄνομά του».

«Ἐκεῖνο ὅπου ἦτον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, ἐκεῖνο ὅπου ἀκούσαμεν, ἐκεῖνο ὅπου εἶδαμεν μὲ τὰ μάτια μας, ἐκεῖνο ὅπου ἐκοιτάξαμεν, καὶ τὰ χέρια μας ἐψηλάφησαν, διὰ τὸν λόγον τῆς ζωῆς. (Καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη, καὶ τὴν εἶδαμεν, καὶ μαρτυροῦμεν, καὶ σὰς κηρύττομεν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣ ὅποια ἦτον εἰς τὸν Πατέρα, καὶ ἐφανερώθη εἰς ἐμᾶς). Ἐκεῖνο, λέγω, ὅπου εἶδαμεν καὶ ἀκούσαμεν, σὰς ἀναφέρομεν, διὰ νὰ ἔχετε καὶ ἐσεῖς κοινωνίαν μετ' ἐμᾶς· καὶ ἡ κοινωνία ἡ ἐδικὴ μας νὰ εἶναι ἀντάμα μὲ τὸν πατέρα, καὶ ἀντάμα μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Ἰησοῦν Χριστόν. Καὶ ἐτοῦτο σὰς γράφομεν διὰ νὰ εἶναι ἡ χαρὰ σας γεμισμένη».

«Διὰ τοῦτο κλίνω τὰ γόνατά μου εἰς τὸν πατέρα τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ...».

«Διὰ νὰ σὰς δώσῃ κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης του, νὰ δυναμωθῆτε διὰ μέσου τοῦ πνεύματός του εἰς τὸν μέσα ἄνθρωπον. Καὶ νὰ κατοικήσῃ ὁ Χριστὸς διὰ μέσου τῆς πίστεως εἰς ταῖς καρδίαις σας».

«Καὶ νὰ γνωρίσετε τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ ὅπου ὑπερβαίνει τὴν γνώσιν, διὰ νὰ γεμισθῆτε εἰς ὄλον τὸ γέμισμα τοῦ Θεοῦ».

«Διατί ἕνα καιρὸν ἦσαν σκότος, ἀμὴ τώρα εἴθε φῶς εἰς τὸν Κύριον. Περιπατεῖτε ὡσάν τέκνα φωτός».

(Ἀποσπάσματα ἀπὸ διγλωσσὸν ἔκδοσιν τῆς Καινῆς Διαθήκης «ἐν Ἐλαξωῶν... 1710». Αἱ περιχοπαὶ εἶναι ἀπὸ: Ἰωάννου α' 12.—Α' Ἰωάννου α' 1-4.—Ἐφεσ. γ' 14, 16, 17, 19.—Ἐφεσ. ε' 8).

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ποιά κυκλοφορία νᾶχη τὸ χριστιανικὸ βιβλίον σήμερον στὸν τόπο μας; Ὁ ὑπερσυγχρονισμένος κύριος ποῦ θέλει νὰ ἐπιδεικνύεται πάντα σὰν ἐλεύθερο μυαλὸ καὶ ἀνώτερο πνεῦμα, θὰ σηκώσῃ βέβαια τὶς πλάτες περιφρονητικὰ καὶ θὰ μᾶς πῆ μὲ ὕφος ψυχρό: Μὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον ἄνθρωποι ποῦ διαβάζουν τέτοιες φυλλάδες;

Καὶ ὅμως πόσο μικρὴ εἶναι ἡ ἐπαφὴ ποῦ ἔχουν μὲ τὴν πραγματικότητά κατὰ τέτοιους «ἐνήμερους», φαίνεται πολὺ καλὰ ἀκριβῶς ἀπ' τὴν κυκλοφορία ποῦ ἔχει στὸν τόπο μας τὸ χριστιανικὸ ἔντυπο.

Στὸ προηγούμενον ἄρθρον («Χριστιανικὸ Βιβλίον καὶ ἀναγνωστικὸ κοινὸν στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας») ἀναζητῶντας τὴν κυκλοφορία ποῦ εἶχε τὸ χριστιανικὸ βιβλίον πρὶν ἀπ' τὸ Εἰκοσιένα, βρεθήκαμε μπροστὰ σὲ μιὰ μεγάλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια καὶ διαπιστώσαμε μὴν ἐξαιρετικὴ, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, διάδοσι τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ λαόν. Ἡ διάδοσις αὐτὴ κατόπιν χαλαρώθηκε κάπως. Τὰ αἴτια ποῦ φέρανε τὴ χαλάρωσι αὐτὴ, σχετικὰ μὲ κάποιον ἄλλο φαινόμενο τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, θὰ τ' ἀναζητήσουμε καὶ θὰ τὰ κρίνουμε σὲ μὴν ἄλλην εὐκαιρία (1).

Πάντως στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ἸΘ' αἰῶνα τὸ κίνημα τῆς «Σχολῆς τοῦ Λόγου» καὶ ὕστερα τῆς «Ἀναπλάσεως» καθὼς καὶ ἄλλα τὸ ἴδιο ἢ λιγώτερον σημαντικὰ, ζητοῦν νὰ δώσουν νέο θρησκευτικὸ βιβλίον στὸ λαόν. Τ' ἀπολογητικὰ τοῦ Σκαλτσούνη, βιβλίον σοφὰ καὶ σὲ θαυμαστὸ σημεῖον ἑναρμονισμένα καὶ ἐνημερωμένα στὶς ἐπιστημονικὰς ρο-

πὲς καὶ κατευθύνσεις τοῦ καιροῦ, διαβάστηκαν μὲ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Καὶ οἱ «Θρησκευτικὲς μελέτες» τοῦ Μαυροκορδάτου, μεταφρασμέναι ἀπ' τὰ Γερμανικά, εἶχαν εἰς σύντομον σχετικῶς διάστημα τρεῖς ἐκδόσεις, παρ' ὅλη τὴν ἀρχαῖζουσα γλῶσσα τους, ποῦ ὅμως ὁ μεταφραστὴς φανταζόταν ὅτι «ἔτεμνε μέσην ὁδόν!».

Τὴν ἴδια περίοδον καὶ τὸ θρησκευτικὸ περιοδικὸν κάνει συχνὰ τὴν ἐμφάνισίν του· κυττάει νὰ κρατηθῆ, καὶ ὡς ἕνα σημεῖον τὰ καταφέρει ἀριετὰ καλά. Βαδίζομε ἔτσι πρὸς τὴν ἀνθησι τοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ καὶ τὸ βιβλίον τοῦ χριστιανικοῦ, ποῦ ἀρχίζει νὰ σημειώνεται στὴν Ἑλλάδα μὲ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας, παρουσιάζεται πιὸ ἐκδηλῆ στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, καὶ συνεχίζεται χωρὶς ἀνακοπὴν.

Θὰ κινήσατε ἴσως μὲ δυσπιστία τὸ κεφάλι. Προτιμῶ ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως νὰ σὰς παραπέμψω στοὺς ἀριθμούς. Καὶ ἀφοῦ ἔγινε πιὸ πάνω λόγος γιὰ τὰ περιοδικὰ, ἄς μιλήσουμε λοιπὸν πρῶτα γι' αὐτὰ.

ΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ «Ἀνάπλασις» σὲ μιὰ περίοδον ἀντιπροσώπευσε θαυμάσια τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν. Εἶχε συγκεντρώσει ἕνα ἐπιτελεῖο συνεργατῶν ἀξιόλογο. Μὲ τὴν πρώτην φοράν ξεκίνησε ἀπὸ τεσσαρεσῆμισι χιλιάδες φύλλα, ποῦ μὲ τὸν καιρὸ γινήκανε πολὺ περισσότερα. Ἦσαν ἕνας ἀριθμὸς συνδρομητῶν καταπληκτικὸς γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ (ἄρχισε νὰ βγαίνει στὰ 1887) καὶ ὅχι μόνον τ' ἄλλα περιοδικὰ, μὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ καθημερινὲς ἐφημερίδες κύτταγαν μὲ ζήλεια τὸ δεκαπενθήμερον αὐτὸ περιοδικόν, ποῦ ἔβγαυε μὲ τὸν παλμὸν καὶ τὴν ἐπιτυχία καθημερινῆς ἐφημερίδας. Τὴν «Ἀνάπλασι» τὴν προσέβλεπε βέβαια οἱ πιστοί, μὰ δὲν τὴν προσέβλεπε λιγώτερον καὶ οἱ ἄπιστοι. Μπορεῖτε νὰ τὸ συμπεράνατε, ἂν ἀνοιξέτε

(1) Καὶ στὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτὴ βρέθησαν μερικοὶ ἀξιόλογοι συγγραφεῖς ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ χριστιανικὸ βιβλίον, καὶ μάλιστα τὸ θεωρητικῆς ὕφους, καὶ ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ μεγάλος συγγραφεὺς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος.

κανέναν ἀπ' τοὺς λίγους τόμους (λίγη ἦταν ἡ ζωὴ του!) τοῦ ὀλιστικοῦ φύλλου ἐκείνου τοῦ καιροῦ «Προμηθεύς», πού μερικοὶ συντάκτες του τὴν εἶχαν βάρως στὸ στομάχι.

Πρὶν ἀπ' τὴν «Ἀνάπλασι» εἶχε κυκλοφορήσει ἀρκετὰ κι' ὁ «Λόγος» τοῦ Μακράκη, τὸ «Κήρυγμα» τοῦ Ἡλία Βλαχοπούλου, καθὼς κι' ὁ «Ἄστηρ τῆς Ἀνατολῆς», ὄργανο τῆς εὐαγγελικῆς ἐκκλησίας, πού μὲ κάποιες διακοπὲς συνεχίζεται ὡς τὰ σήμερα, ὅπως συνεχίζεται κι' ἡ «Ἀνάπλασις»—τὰ ἀρχαιότερα ἴσως ἀπ' τὰ σημερινὰ περιοδικὰ κι' ἐφημερίδες τῆς Ἑλλάδος. Ἀργότερα διαδόσθησαν ὡς ἕνα βαθμὸν καὶ τὰ καινούργια περιοδικὰ πού βγήκαν, «Ἀναμόρφωσις», «Χριστιανικὴ Ἀλήθεια», «Ἀγάπη», κι' ἀκόμη ἀργότερα οἱ «Τρεῖς Ἱεράρχαι» καὶ ἡ «Καينὴ Κτίσις» πού βγαίνουν ὡς τίς ἡμέρες μας στὴν Ἀθήνα, ἐνὼ παράλληλα ἐκδίδονται καὶ σὲ διάφορες ἐπαρχίες θρησκευτικὰ περιοδικὰ, μὲ στενωτέρους ὅμως, φυσικὰ, κύκλους ἀναγνωστῶν.

Νὰ τώρα κι' ἡ στατιστικὴ τῆς κυκλοφορίας ἐνὸς ἄλλου θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ, τῆς «Ζωῆς»:

Στὰ 1911 συνδρομηταὶ	4.000
Στὰ 1920	» 10.000
Στὰ 1931	» 57.000
Στὰ 1940	» 105.000

Πραγματικὰ, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶν' ὁ μεγαλύτερος πού πέτυχε ποτὲ ἐντυπο στὴν Ἑλλάδα. Κανένα περιοδικό, καμμιά ἐφημερίδα, καὶ στὸ μεσουράνημα ἀκόμη τοῦ κιτρινισμοῦ, καὶ παρ' ὅλα τὰ λαχεῖα, καὶ τὰ δῶρα καὶ τίς βόλτες μὲ ἀεροπλάνο, καὶ τὰ γαργαλιστικὰ ἀναγνώσματα κι' ὄλων τῶν εἰδῶν τὰ χαρέμια καὶ τὰ πορνογραφήματα, δὲν κατάφεραν ποτὲ νὰ τὸν πλησιάσουν ἔστω κι' ἀπὸ μακριά—ἐβδομηντα χιλιάδες ἔλεγε μιὰ ἐν θριάμβῳ, πὼς ἔφτασε κάποτε—ὄχι καὶ νὰ τὸν ξεπεράσουν. Μὲ ἕνα τέτοιο ἀριθμὸν συνδρομητῶν τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ περιοδικὸν μπορεῖ κάλλιστα νὰ συναγωνιστῇ τὰ μεγαλύτερα ξένα περιοδικὰ, ὅταν μάλιστα λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν ἀναλογία τῶν πληθυσμῶν. Ἔχουν λοιπὸν δίκην πολλὰ Ἐβρωπαϊκὰ περιοδικὰ ὅπως λ. χ. τὸ «Deutsches Pfarrblatt», τὸ «Kraft und Licht», τὸ «Jungenwacht» τὸ «Eastern Church Quarterly», τὸ

«L' unité de l' Eglise» τὸ «Irenikon» καὶ ἄλλα, νὰ θαυμάζουν τὴν «τεραστία» διὰδοσι τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ χριστιανικοῦ φύλλου.

Καὶ δὲν διαβάζονται μόνο ἀπ' ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ τὰ χριστιανικὰ περιοδικὰ. Πηγαινόντες καὶ στὸ σπίτι τοῦ μορφωμένου, τοῦ ἐπιστήμονος, ἀπ' τὸ γιατρό, τὸ δικηγόρο, τὸ μηχανικό, ὡς τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὸν ἀνώτατο δικαστικό. Δεῖγμα ἄλλως τε τῆς ἀγάπης πού δείχνει ἡ μορφωμένη τάξις γιὰ τὸ χριστιανικὸν περιοδικό, εἶναι κι' ἡ εὐμενεστάτη ὑποδοχὴ πού ἔγινε στὶς «Ἀκτίνες», ὑποδοχὴ πού δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιμένῃ, ὅταν γιὰ πρώτη φορά ἔκαναν τὴν ἐμφάνισί τους, ἃν ἔπαιρνε μάλιστα γιὰ μέτρο στοὺς ὑπολογισμοὺς του τὴν κυκλοφορία πού ἔχουν ἄλλα παρόμοια περιοδικὰ, προωρισμένα γιὰ τίς τάξεις τῶν μορφωμένων. Ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἐκδοσις τῶν «Ἀκτίνων» ἡ διεύθυνσις τοῦ Περιοδικοῦ ὑπελόγιζε, μὲ βάσει τὴν κυκλοφορία παρομοίων περιοδικῶν, ὅτι 1000 φύλλα θὰ ἐκάλυπταν τίς ἀνάγκας κυκλοφορίας. Ἀλλά, πρὶν τυπωθῇ τὸ πρῶτον τεύχος, οἱ ἀθρόες ἐγγραφεῖς συνδρομητῶν τὴν ἀνάγκασαν νὰ μεγαλώσῃ τὸν ἀριθμὸν αὐτὸ στὸ διπλάσιον. Δίγες ἡμέρες μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ τεύχους, οἱ δὺ ἀυτῆς χιλιάδες ἐξαντλήθησαν κι' ἔγινε ἀνατύπωσις ἄλλων 1500 φύλλων, ἀπ' τὰ ὅποια σήμερα δὲν διαθέτει οὔτε ἕνα τὸ περιοδικό. Μὲ τὸ ρυθμὸν αὐτὸ ἔφθασαν νὰ κυκλοφοροῦν σὲ 7.000 φύλλα.

Αὐτὰ γιὰ τὸ χριστιανικὸν περιοδικό.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ

Ὅσο τώρα γιὰ τὸ χριστιανικὸν βιβλίον, ὁ ἀπολογισμὸς δὲν εἶναι λιγώτερον πλούσιος. Ἔχουμε ποικιλία. Στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια καλλιεργήθηκε τόσο τὸ ἀπολογητικὸ, πού ἀσχολεῖται μὲ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς πίστεως, ὅσο καὶ τὸ οἰκοδομητικὸ, πού καθοδηγεῖ τὸν πιστὸν στὴ χριστιανικὴν ζωὴ. Ἀπὸ κυκλοφοριακῆς ἀποψις στὴν πρώτη γραμμὴ ἔρχεται καὶ πάλι ἡ Ἁγία Γραφή. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν γνωστὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, πού κυκλοφοροῦσε κάθε χρόνον μυριάδες ἀντιτύπων τῆς Γραφῆς, κι' ἐκτὸς ἐπίσης ἀπ' τὴν ἐκδοσι τοῦ Πατριαρχείου,

ἔχουμε καὶ τὴν ἐκδοσι τῶν Ἀθηνῶν, καμωμένη ἀπ' τὴ «Ζωή». Ἀπ' τὰ 1929 ὡς σήμερα ἡ Παλαιὰ Διαθήκη τυπώθηκε ὀλόκληρη δύο φορές, καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη κυκλοφόρησε σὲ 170.000 ἀντίτυπα.

Ἀνάλογη εἶναι κι' ἡ διὰδοσι τοῦ διδακτικοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου. Ὁ «Προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου» τοῦ Εὐσεβίου Ματθοπούλου, κυκλοφορεῖ σήμερα στὴν ἑβδόμη ἐκδοσί του (πρωτοβγήκε στὰ 1914) καὶ στὴν τεσσαρακοστὴ πρώτη χιλιάδα. Μεταφράστηκε καὶ στὰ Βουλγαρικά. Τὰ βιβλία τοῦ Διονυσίου Φαραζουλή δὲν ἔχουν μικρότερη κυκλοφορία. Ἔτσι οἱ λόγοι του στὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ ἔχουν τώρα τὴν πέμπτην ἐκδοσι, οἱ μελέτες του «περὶ ἠθικῆς καὶ σωφροσύνης» ἔχουν ἐκδόσεις 4, τὸ συμπηθητικώτατον βιβλιαράκι του «Ρήματα Ζωῆς» ἐκδόσεις 3, ἀντίτυπα 29 χιλιάδες, τὸ βιβλίον του «Λόγοι παραγορίας» ἐκδόσεις 5, ἀντίτυπα 41 χιλιάδες. Ὁ ἴδιος ὑπῆρξε εισηγητὴς τοῦ Χριστιανικοῦ χρονογραφηματος στὴν Ἑλλάδα. Τὰ χρονογραφημάτα του, πού τὰ διακρίνει λεπτὴ παρατηρητικότητα κι' εὐχέρεια στὴ διατύπωσι, ἀνατυπώθηκαν καὶ κυκλοφορήσανε, σὲ μικρὸν διάστημα, σὲ 14 χιλιάδες ἀντίτυπα, μὲ τὸν τίτλον «Ἡ κοινωνία μας».

Στὴν ἴδια σειρά τυπωμένα καὶ τὰ βιβλία τοῦ Σεραφεῖμ Παπακώστα, παρουσιάζουν ἀνάλογη καὶ συχνὰ μεγαλύτερη κυκλοφορία. Σὲ μιὰ δεκαετία μόλις, σημεῖωσαν τρίτη, τετάρτη, κι' ἄλλα καὶ περισσότερες ἐκδόσεις. Τὰ μεγαλύτερα βιβλία του «Παραβολαὶ» καὶ «Θαύματα» κυκλοφόρησαν ὡς τώρα τὸ πρῶτον σὲ 11 χιλιάδες, τὸ δεύτερον σὲ 9, τοῦ ἴδιου ἡ «Ἠθικὴ καὶ ὑγεία», ἔχει τώρα ἐκδοσι πέμπτη, ἀντίτυπα 34 χιλιάδες. Χαρακτηριστικὸν εἶναι πῶς τὸ «Ἐγκόλπιο τῆς Θείας Λειτουργίας», βιβλίον πού βοήθει τὸν πιστὸν γιὰ τὴν ζωντανὴν συμμετοχὴν στὴν θεῖαν λατρεία καὶ πού βγήκε μὲ πρόλογο καὶ μετάφρασι τοῦ ἴδιου, κυκλοφόρησε γιὰ 5 χρόνια σὲ 30 χιλιάδες ἀντίτυπα ἢ πρώτη του ἐκδοσι ἀπὸ ὀχτὼ χιλιάδες ἐξαντλήθηκε σὲ 15 ἡμέρας! Τοῦ ἴδιου ἡ βιογραφία τοῦ Εὐσεβίου Ματθοπούλου μεταφράστηκε καὶ στὴν Ἀγγλικήν. Μὰ τὸ ρεκόρ ἀνάμεσα σὲ ὅλα ἔχει τὸ βιβλίον του «Μετάνοια» πού μεταφράστηκε καὶ στὴ Σερβί-

κή. Σὲ δέκα χρόνια ξοδεύτηκαν ἀντίτυπα ἐνενηντα δύο χιλιάδες—ἀριθμὸς 92.000.— Ἄν κανεὶς ἔχη ὑπ' ὄψιν τοῦ παρόμοια ἐπιτυχία ἑλληνικοῦ βιβλίου, θὰ εἶχα τὴν περιέργεια νὰ τὸ πληροφορηθῶ.

Ἀνάλογη ὑποδοχὴ ἔγινε καὶ στὶς λογοτεχνικοὺς περιοχομένους χριστιανικὰς ἐκδόσεις. Ἔτσι, οἱ τρεῖς πρώτες σειρὲς διηγημάτων πού ἔβαλε σὲ κυκλοφορία ἡ «Ζωή» μὲ τίτλον «Ἐκλεκτὰ Διηγήματα», κυκλοφορήσανε καθεμιὰ σὲ πλέον ἀπὸ τριάντα χιλιάδες τεύχη. Ἡ «Φαβιόλα», τὸ θαυμάσιον διηγημα πού μὲ τὴν τέχνην ξαναζωντανεῖται ὑπέροχες σκηναὶς μαρτυρίου καὶ χριστιανικοῦ ἠρωτισμοῦ ἀπ' τὴν ἀθάνατην ἐποχὴ τῶν Κατακομιβῶν, μεταφρασμένο στὴν ἴδια σειρά, ἔχει τώρα τὴν τρίτην του ἐκδοσι καὶ τὴν 20ὴν χιλιάδα. Τὸ «Χωρὶς θεμέλια», διὰσκευὴ γαλλικοῦ μυθιστορηματος, βγήκε γιὰ τρία χρόνια σὲ 2 ἐκδόσεις μὲ 12 χιλιάδες ἀντίτυπα. Ἀνάλογη ὑποδοχὴ ἐπιφυλάχτηκε καὶ στὰ διηγήματα τὰ δημοσιευμένα στὶς «Ἀκτίνες». Τυπωμένα σ' ἕναν τόμον μὲ τίτλον «Καθὼς Χαράζει», κυκλοφορήσανε γιὰ πρώτην φοράν πρὸ δύο ἐτῶν σὲ 7 χιλιάδες ἀντίτυπα, πού πλησιάζουν τώρα στὴν ἐξάντλησίν τους.

Ἐξαιρετικὴ καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου πού ἀπευθύνεται στὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Μιὰ σειρά παιδικῶν διηγημάτων ἀπὸ 4 τεύχη κυκλοφόρησε, γιὰ τρία μόνο χρόνια, σὲ ὀγδόντα (80) χιλιάδες ἀντίτυπα! Καὶ μιὰ πρόχειρη συλλογὴ ὕμνων καὶ ποιημάτων γιὰ τὰ παιδιὰ ἀριθμεῖ τώρα τὴν 5' ἐκδοσί τῆς καὶ τὴν 96ὴν χιλιάδα! Μιὰ συλλογὴ μικρῶν διηγημάτων καὶ συμβουλῶν γιὰ παιδιὰ γραμμένη ἀπ' τὸν Δ. Παναγιωτόπουλον, βγήκε στὴν πρώτην ἐκδοσί τῆς τὸ 1940, σὲ 16 χιλιάδες ἀντίτυπα. Τέτοια τόλμη δὲν ξέρω πόσοι συγγραφεῖς μας θὰ τὴν εἶχαν. Κι' ὅμως τὸ βιβλίον αὐτὸ κοντεῖται κίολα νὰ ἐξαντληθῇ, μέσα σὲ δύο χρόνια.

Ἐπίσης καὶ βιβλία προωρισμένα γιὰ τοὺς νέους δὲν εἶχαν μικρότερη ἐπιτυχία. Πρόχειρον παράδειγμα ἡ «Σώφρων ἐφηβεία» τοῦ οὐγγρου συγγραφέως T. Goth πού μόλις μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά, ἔγινε ἀνάρπαστη καὶ σήμερα δὲ βρίσκεις οὐτ' ἕνα ἀντίτυπὸν τῆς. Ἄλλο παράδειγμα οἱ μικρὲς

ἐκδόσεις τοῦ χριστιανικοῦ φοιτητικοῦ σωματείου «Ἀκαδημαϊκὸς κοινωνικὸς σύνδεσμος», ποὺ τὰ βιβλιαράκια του ἔχουν κυκλοφορήσει ἄλλα σὲ 10 κι' ἄλλα σὲ 20 χιλιάδες ἀντίτυπα. Ἀρκετὴ ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς νέους καὶ γενικώτερα στοὺς μορφωμένους κύκλους, ἡ κυκλοφορία ἀπολογητικῶν βιβλίων. Ὁ «Ἰησοῦς» τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ ἔχει τώρα τὴν γ' ἐκδοσι, ὁ «Ἰησοῦς» τοῦ Π. Τρεμπέλα 2 ἐκδόσεις μὲ 6 χιλιάδες ἀντίτυπα. Τοῦ ἴδιου ὁ «Χιλιασμός» μεταφράστηκε καὶ στὰ Σερβικά. Ἐπίσης ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον προκάλεσε καὶ τὸ «Μεγάλο πρόβλημα» τοῦ Ἑλισαίου Γιαννίδη.

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

Ἐκδοτικὰ κέντρα χριστιανικοῦ βιβλίου ὑπάρχουν εὐτυχῶς μερικά. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν «Ζωή», ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων, ὑπάρχει ἀκόμα καὶ τὸ παλαιότερο τῆς «Ἀναπλάσεως», ποὺ ἔδωσε πολλὰ βιβλία, καὶ δίνει ἀκόμα χάρις στὴν ἀκούραστη ἐργατικότητα τοῦ Μιχ. Γαλανοῦ. Θάπρεπε ὅμως νὰ σημειώσουμε ξεχωριστὰ τὴν ὠραία ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐκτὸς ἀπ' τὰ δυὸ περιοδικὰ «Πάνταινος» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» ποὺ τυπώνονται σ' αὐτὸ, μᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα καὶ θαυμάσια βιβλία, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ διαλεχτοῦ συγγραφέως Κωνσταντίνου Καλλινίκου, πραγματείες τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ καὶ τοῦ θαυμαστοῦ σὲ συγγραφικὴ παραγωγικότητα ἀειμνήστου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, τὸ «Μυστηριῶδες Σύμπαν» τοῦ μεγάλου ἀστρονόμου τῆς ἐποχῆς Τζαίημς Τζήνς, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Ζάχο, καὶ ἄλλα. Τοῦ Κωνσταντίνου Καλλινίκου βιβλία τυπωθήκανε κι' ἀπ' τὸν οἶκο τῆς «Ζωῆς» κι' εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία. Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ πῶς ἡ «Κατήχησις» του μεταφράστηκε στὴ γερμανικὴ, στὴ γαλλικὴ καὶ στὴν ἀγγλική. Τέλος ἀξιόλογα εἶναι καὶ ἡ ἐκδοτικὴ κίνησις τοῦ τυπογραφείου «Φοῖνιξ», ποὺ ἰδρύθηκε μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου.

Ἐκτὸς ἀπ' τὰ κέντρα αὐτά, καὶ οἱ ἄλλοι ἐκδοτικοὶ οἴκοι ἐκδίδουν συχνά-πυκνά καὶ θρησκευτικὰ βιβλία. Ἔτσι ἀρκετὰ δια-

βάστηκαν οἱ «Ἐξομολογήσεις» τοῦ Αὐγουστίνου, ἡ «Ἐν Χριστῷ Ζωή», μεταφράσεις τοῦ Μ. Κωνσταντινίδη. Καὶ γενικά, ὅπου βρέθηκε κάποια προσπάθεια γιὰ ἐμφάνισι καλοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου, ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τῆς ἔγινε ἦταν πολὺ ἐνθαρρυντικὴ. Καὶ μήπως ἦταν μικρότερη ἡ ὑποστήριξις ποὺ βρῆκε παλαιότερα ἢ προσπάθεια τοῦ Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων; Ὅσο γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (συνόψεις, συνεκδήμους, ἀκολουθίες μεγάλης ἐβδομάδος κλπ.) οἱ ἐκδοτικοὶ οἴκοι ποὺ τίς βάζουσε σὲ κυκλοφορία θὰ εἶχαν πολλὰ νὰ μᾶς ποῦν γιὰ τὰ τιράζ ποὺ δὲν προλαβαίνουν νὰ βγάξουν.

Παρ' ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσα πρὶ πάντων, σκέπτομαι αὐτὴ τὴ στιγμή πῶς γιὰ εἶνα πράγμα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μὲ κατηγορήσει κανεὶς: ὅτι δὲν μπόρεσα νὰ δώσω μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς κυκλοφορίας ποὺ ἔχει σήμερα τὸ χριστιανικὸ βιβλίον στὴ χώρα μας. Ἀλλὰ μοῦ εἶναι εὐχάριστη μιὰ τέτοια κατηγορία. Μοῦ κάνει εὐχάριστη νὰ σκέπτομαι ὅτι θὰ μπορούσα νὰ αὐξήσω πολὺ περισσότερο τὸν κατάλογο τῶν παραδειγμάτων. Καὶ ἡ εὐχάριστη γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ὅταν θυμᾶται κανεὶς τὰ «κεφάλαια» τοῦ λογοτεχνικοῦ κι' ἀκόμη περισσότερο τοῦ ἐπιστημονικοῦ βιβλίου στὴ χώρα μας. Δὲν πιστεύω νὰ ξεχνᾶτε τὰ σημάτα κινδύνου ποὺ ἐκπέμπουν κάθε τόσο ἐναγώνια πολλοὶ συγγραφεῖς, καὶ ποὺ συνοφίζονται σ' αὐτὴ τὴν ἀπεγνωσμένη κραυγὴ: «Δὲν μᾶς διαβάζουν!» Προχτὲς ἀκόμη γνωστὸς λογοτέχνης τιτλοφοροῦσε σὲ μιὰ ἐπιφυλλίδα του ὡς «Ἄγνωστα κείμενα» τὰ βιβλία τῶν μεγαλύτερων λογοτεχνῶν μας καὶ παραπονιόταν πικρά, γιὰτὶ «μετρημένοι στὰ δάκτυλα τ' ἀνοίγουν». Ἀδιάβαστα μένουν—ἐτόνιζε ἡ ἐπιφυλλίδα—ὄχι μόνο συγγραμμένα βιβλία μὰ καὶ βιβλία ποὺ γύρω τους ἔγινε μεγάλος θόρυβος (ἴσως γιὰ νὰ φαίνεται ὅτι κι' ὁ θόρυβος αὐτὸς εἶναι τίς περισσότερες φορές τεχνητός). «Ἡ τελευταία ἐκδοσι τοῦ Ταξιειδοῦ τοῦ Γιάννη Ψυχάρη» ἔλεγε ἀκόμη ὁ ἀρθρογράφος, «δὲν εἶναι οὔτε ἡ τριακοστή, οὔτε ἡ εἰκοστή, οὔτε ἡ δεκάτη. Εἶναι μόνο ἡ τρίτη!» Καὶ μήπως τὰ ἴδια δὲν ἔλεγε καὶ κάποιοι ἀκαδημαϊκοί;

πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ποὺ θρηνοῦσε ἀπελπισμένος, γιὰτὶ πολλοὶ ποιητὲς καὶ πεζογράφοι θεωροῦν εὐτύχημά τους ἂν μπόρουν νὰ πουλήσουν λίγες ἑκατοντάδες ἀπὸ κάθε βιβλίο τους; Κι' ὅλα αὐτὰ ὕστερα ἀπὸ τόσο σκόπιμο θόρυβο καὶ τόσα ταμποῦρα καὶ τόσες κατὰ παραγγελίαν κριτικὲς εὐμενέστατες καὶ ἀποθεωτικὲς, καὶ τόσα δίστιχα καὶ πολὺστιχα πλαστῶν θαυμασμῶν ποὺ ξεδιπλώνονται φαρδεῖα-πλατεῖα καὶ προκαλοῦν σώνει καὶ καλὰ τὸν κάθε διαβάτη νὰ τὰ διαβάσῃ, νὰ συγκινηθῇ καὶ νὰ δείξῃ ἐμπράκτως τὴ συγκίνησί του—καὶ παρ' ὅλα τὰ ποζαρίσματα στὶς βιτρίνες τῶν βιβλιοπωλείων, σὲ ὅλες τίς στάσεις τίς γεμάτες ἐπιτήδευσι.

Καὶ ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ποὺ μόνοι τους ὁμολογοῦν ὅτι ὁ λαὸς οὔτε τοὺς διαβάζει οὔτε τοὺς προσέχει, δὲν παύουν νὰ λένε καὶ νὰ γράφουν ὅτι εἶναι οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες, οἱ πνευματικοὶ ἀρχηγοί, οἱ πνευματικοὶ φάροι, οἱ μονοπωλητὲς τέλος πάντων τῆς πνευματικότητος σ' αὐτὴ τὴν χώρα, καὶ νὰ βεβαιώνουν μὲ τὴ μεγαλύτερη

ἀφέλεια, ὅτι «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει ἐγκαταλείψει τὸ Χριστιανισμὸ καὶ τράβηξε ἀδιάφορος δικὸ του δρόμο». Μὰ ἡ πραγματικότητα φωνάζει πάντοτε πρὶ δυνατό, κι' οἱ ἀριθμοὶ εἶναι πάντα πολὺ πειστικώτεροι ἀπ' τίς ἀνεύθυνες φλυαρίες. Οἱ κολλημένοι στὴν ἄρνησι λογοτέχνες μας μποροῦν νὰ κοιμούνται μὲ ὅποιο πλευρὸ τοὺς ἀρέσει. Κάποτε θὰ ξυπνήσουν κι' αὐτοί. Μὰ κι' ἂν ἐπὶ τέλους αὐτοὶ ἔχουν σκοπὸ νὰ συναγωνιστοῦν τὸν Ἐπιμενίδη, ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς—ἂς εἶναι βέβαιον γι' αὐτὸ—δὲν πρόκειται νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ στὸ μακάριο ὕπνο τους. Οἱ μοναδικὲς, οἱ ἐκπληκτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ χριστιανικοῦ περιοδικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα κι' ἡ ἀμείλικτη ἐτυμνηγορία τῶν ἀριθμῶν μαρτυρεῖ ὅτι μιὰ στροφή ἀποφασιστικὴ ἔχει ἀρχίσει πιά νὰ σημειώνεται ἀνάμεσα στὸ λαὸ μας. Καὶ ἡ στροφή αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀντίθετη ἀπὸ κείνην ποὺ νομίζουν, ἢ θέλουν νὰ φαίνονται ὅτι νομίζουν, μερικὸι ἀπὸ τοὺς αὐτοτιτλοφορομένους «πνευματικὸς ἀνθρώπους».

A. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

«Τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι ὄλο χαρὰ, καὶ τὴν χαρὰν μεταδίδει εἰς πάντας τοὺς δεχομένους αὐτὸ, ἐλευθερώνον αὐτοὺς ἀπὸ τὰς ἀπελπισίας καὶ τὰς λύπας».

«Ὅταν ἡ ψυχὴ ἐννοήσῃ ὅτι ὁ Χριστὸς, ὅτι Αὐτὸς ὁ μόνος, εἶναι τὸ ἀγαθὸν αὐτῆς, καὶ προσκολληθῇ εἰς Αὐτόν, ὅπως τὸ παιδίον προσκολλᾶται εἰς τὴν θηλάζουσαν αὐτὸ μητέρα, διὰ τοῦ ἀδιαρρήκτου δεσμοῦ τοῦ πόθου καὶ τῆς ἀγάπης, τότε θὰ αἰσθάνεται τὴν ὑπερφυσικὴν ἐκείνην χαρὰν καὶ εὐφροσύνην τὴν ὁποῖαν ἐξ οὐδενὸς ἄλλου ἀντικειμένου τοῦ κόσμου τούτου εἶναι δυνατόν ποτε νὰ δοκιμάσῃ».

(Ἀπόσπασμα ἐπιστολῶν του. Ἀπὸ τὸ βιβλίον «Εὐσέβιος Ματθόπουλος» τοῦ Σεραφεῖμ Παπακόστα).

ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΣ

«Ὁ Χριστὸς μετὰ εἴκοσι ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τῆς σταυρώσεώς Του παρουσιάζεται μὲ ὄλην τὴν αἴγλην τῆς Θεότητός Του καὶ κηρύττει διὰ τῶν γεγονότων πλέον, ὅτι εἶναι ὄντως ἡ ἐνσάρκωσις τῆς Θεότητος, ὁ προαιώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὁ Λυτρωτὴς καὶ ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου».

Πόσον ἠπατήθη, λοιπόν, ὁ Πιλάτος, ὁ ὁποῖος Τὸν παρουσίασεν ὡς ἄνθρωπον μόνον! Πόσον ἐπλανήθησαν καὶ οἱ σφαγιασταὶ Του, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ Τὸν παραδώσουν εἰς τὴν ἀτιμίαν τοῦ Σταυροῦ διὰ νὰ ἐξαλείψουν δῆθεν τὸ μνημόσυνόν Του!».

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρασκευῇ», ἔκδ. Ε'. Ἀθήναι 1941, σελ. 88).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΑΡΑΖΟΥΛΗΣ

Β Ρ Α Δ Υ

Ἄγάλια ἀγάλια πέφτει τὸ σκοτάδι
στὸ σπίτι μας τὸ εἰρηνικό, τὸ φωτισμένο
ἀπ' τ' ἅγιο φῶς πού στὸ καντήλι ἀνάθει.

Ψυχές πού τις θερμαίνει ἡ θεία ἐλπίδα
ἀμίλητες μιλοῦν μὲ τ' ἀγγελούδια
καὶ μὲς σὲ τοῦτο τ' ἄγρυπν' ὄνειρό σου
ἀπλώνει τὰ φτερά του καὶ στὸ φῶς
πλανιέται κάποιου κόσμου ὁ λογισμός σου.

Ἄγάλια ἀγάλια πέφτει τὸ σκοτάδι
κι' ἀνθοῦν στὸν οὐρανὸ τὰ πρῶτ' ἀστέρια.

Γλυκειά Γαλήνη, ἔλα ἀπόψε πάλι
στὸ σπίτι μας τὸ χάδι σου νάφιασξ
κι' ἀγάλια γιὰ τ' ὀλόλαμπρο τὸ φῶς
τοῦ πρώτου Αὐγερινοῦ νὰ μᾶς μιλήσῃς.

Ψ Α Λ Μ Ο Σ

Πρωτόπλαστη μορφή ἡ ψυχὴ μου παίρνει
κοντά σου, ὦ Λόγε' κι' ἀπ' τὸν ἔρωτά σου
ὀλάνθιστη, καινούργιο στίχο ὑφαίνει
σὰν ὕμνο, Ἄγαπημένε, στὴ θωριά σου.

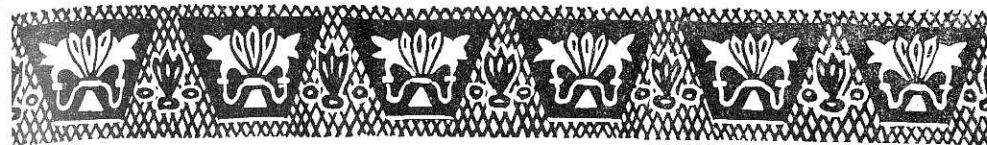
Μὲ στόλισε ἀκριβὰ μαργαριτάρια,
μὲ μύρα μ' ἔχει λούσει τ' ὄνομά σου'
κι' ἀνάπνευσα τοῦ Λίθου θυμάρια
ἄλλο καὶ ἀμύρνα στὰ σκηνώματά σου.

Δυκὴ μου ἡ εἰρήνη' κι' ἡ χαρὰ δική μου
κι' ἔχω ἀνοιξὴ τριγύρω μου κι' ἐντός μου'
γιορτὴ πανώρια ὀλόκληρ' ἡ ζωὴ μου
κοντά σου, ὦ Πλάστη' κι' εἶσαι σὺ τὸ φῶς μου.

Κι' ἀπόψε πού καινούργιες αἰδρες πνένε
κι' ἡ αὐγὴ μὲς τῶνειρό της γλυκορθρίζει,
ἀπόψε πού τ' ὀλόφωτό τους λένε
πραγοῦδι τάστρα, τὴ γαλήνη σχίζει

ὁ πόθος μου, τοῦ ἀπείρου, νὰ σοῦ ψάλλῃ
τὸ φτωχικό κι' ἀδέξιο αὐτὸ σκοπὸ μου.
«Εὐλογημένη ἡ ὥρα ἡ πῶ μὲγάλη
πού σ' ἔνοιωσα, Ἀκατάλυτε, Θεό μου».

ΧΛΟΗ ΑΧΑΙΚΟΥ

ΘΛΙΒΕΡΗ ΕΡΗΜΙΑ

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ ΜΑΣ

Μιά ἀνασκόπησι τῆς πνευματικῆς ζωῆς
στὴν Ἑλλάδα δὲν πρέπει, δὲν μπορεῖ νὰ ἀ-
φήσῃ ἔξω τὴν δημοσιογραφία μας, τὸν ρό-
λο πού ἔπαιξε ἕναν αἰῶνα τώρα καὶ παρα-
πάνω, γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξι τοῦ λα-
οῦ μας. Θᾶξιζε, ἀλήθεια, νὰ ἀφιερωθοῦν
στὸ θέμα αὐτὸ εἰδικές μελέτες, ὅμως μερι-
κὲς σκέψεις ἔτσι πρόχειρες κάποιου νόημα
θὰ ἔχουν στὸ φύλλο τοῦτο, ἀφοῦ μάλιστα ἡ
προχειρότης τους θὰ ταιριάζῃ μὲ τὸ κύριο
χαρακτηριστικὸ τοῦ εἶδους ἐκείνου τοῦ λό-
γου πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Γιὰ νὰ κρίνωμε τὸ ρόλο αὐτὸ, πού ἔπαι-
ξε ἡ δημοσιογραφία στὸν τόπο μας, πρέπει
πρῶτα νὰ ἐξηγήσωμε κάτι βασικό. Δὲν εἶ-
ναι σχολαστικισμός, ἴσα-ἴσα εἶναι ἀπαραί-
τητο νὰ δώσουμε ἀπάντησι σ' ἕνα πρωταρ-
χικό ἐρώτημα:

Τί εἶναι ἡ ἐφημερίδα; Εἶναι ἄρα γε μό-
νο εὐκαιρία νὰ χορτάσῃ ὁ ἀναγνώστης τὴν
περιέργειά του γιὰ ὅ,τι γίνεται πέρα ἀπὸ
τὰ ὅρια τῆς ἀκοῆς καὶ τοῦ ματιοῦ του, νὰ
ἐκπληρωθῇ τὴ μαγία γιὰ τὸ καινούργιο;
ἢ, εἶναι ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἐνδιαφέροντος
γιὰ τὸ δρᾶμα πού εἶναι συνήθως ἡ ζωὴ τοῦ
πλαϊνοῦ, γιὰ τὸ δρᾶμα τῆς ζωῆς τῶν πολ-
λῶν; Φέρνει τὴν εἰδήσι ὅπως ὁ ταχυδρόμος
πού εἶναι κι' αὐτὸς ἄνθρωπος καὶ ἔχει κι'
αὐτὸς καρδιά—μαντατοφόρος τοῦ κοινοῦ
παλμοῦ γιὰ κάτι καλλίτερο; ἢ εἶναι πλα-
νόδιος πωλητὴς τοῦ νέου, βιομήχανος τῆς
περιέργειας, πού ἐξαργυρώνει τὴ σβελω-
σύνη του, τὴν ἐτοιμότητα, τὴν πολυμερεία
του σ' ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴ θάλασσα τοῦ πλῆ-
θους;

Ρίχνοντας τὸ βλέμμα στὶς μεγάλες σελί-
δες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τῆς καθημερινῆς ἱ-
στορίας, βρίσκει ὁ ἀναγνώστης πὼς εἶναι
ὅλ' αὐτὰ ἡ ἐφημερίδα: Εἶναι ἡ ἡχώ τοῦ νέ-
ου, εἶναι κι' ὁ δάσκαλος πού παίρνει τὸ
νέο γιὰ νὰ τὸ πλάσῃ σὲ μάθημα. Εἶναι κα-

ποτε μονόλογος πού δὲν φοβᾶται τὴν ἀπάν-
τησι τοῦ ἀναγνώστη, μοιάζει ἄλλοτε μὲ
πρωταθλητὴ πού παλεύει μ' ἕνα νήπιον—ἔ-
ταν συζητεῖ μὲ τὴ γνώμη τοῦ ἀμόρφωτου,
τοῦ παιδιοῦ ἢ τοῦ ἀπληροφόρητου.

Σὰν τέτοια δύναμι καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐφη-
μερίδα, πὼς νὰ στάθῃκε ἄρα γε μπροστά
στὸ δρᾶμα τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς;

Δὲν θ' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὸν τύπο, τὸν
κῆρυκα τῆς πολιτικῆς—σωστότερα τῆς κομ-
ματικῆς—ιδέας, μ' ὅλο πού ὁ νεοελληνικός
τύπος, ὅπως δὲ καὶ σ' ἄλλες χῶρες, ἦταν
ἀφιερωμένος, στὸ μεγαλύτερο μέρος του,
στὴν κοιμητικὴ συζήτησι. Παράλληλα μὲ
τὸ πολιτικὸ κῆρυγμα, ἡ καλλίτερα κάτω ἀπὸ
τὸ πρῶτο αὐτὸ ἀντικείμενο τοῦ ἐνδιαφέρον-
τος τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ἐφημερίδα ζού-
σε κι' αὐτὴ στὴν ἀτιμόσφαιρα τῆς βαθύτε-
ρης ιδέας τῆς γιὰ τὴ ζωὴ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ
θεμέλιο, καμμιά φορὰ κι' ἀσυνείδητα, ξε-
κινούσε τὸ ἄρθρο, τὸ σχόλιο, τὸ χρονογρά-
φημα, τὰ φιλά, ἡ εἰκόνα καὶ τὸ σκίτσο.
Ποῖο ἦτο λοιπὸν τὸ φόντο τῆς ἑλληνικῆς ἐ-
φημερίδας; Ποιὰ ἦταν τὰ χαρακτηριστικὰ
τῆς ψυχῆς, νὰ ποῦμε, τοῦ καθημερινοῦ ἐν-
τύπου, ἀπέναντι στὰ μεγάλα, στὰ βασικά
προβλήματα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, κι' ἀπέν-
αντι στὶς πηγές πού ἀπὸ αἰῶνες ἔτρεφαν
τὴν ψυχὴ του;

ΤΟ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ

Ἐνα ἄδρὸ χαρακτηριστικὸ, πού ξεπη-
δάει εὐθύς ἀμέσως ἀπὸ τὴν πρώτη ἔρευνα
τοῦ χρονογραφῆματος, εἶναι τὸ ἀ ν ε ὕ θ υ
ν ο πού περιβάλλεται ὁ χρονογράφος. Ἐ-
νας ξενύχτης πού ἦρθε στὸ κέφι τὰ μεσά-
νυχτα καὶ τραγουδάει στὸν ἔρημο δρόμο,
ξέρει πὼς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ φωνά-
ζῃ ὅποτε τοῦ καπνίσῃ καὶ ἂν τὸ κάνη, νοιώ-
θει πὼς ἔχει κάποια εὐθύνη. Ὁ χρονογρά-

φος ὅμως πού τοῦ ἦρθε τὸ κέφι νὰ τραγουδήσῃ τὸν ὅποιο χαδὰ του στὴν ἑλληνικὴ ἐφημερίδα, δὲν ἔχει ιδέα ἀπὸ τέτοια εὐθύνη γιὰ τὴν ἐπίδρασί του στὴν κοινὴ ἠθικὴ ἀτιμώσαυρα.

Ἀλλά, θὰ μᾶς ποῦν, τὸ χρονογράφημα δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ξεκούραστη γωνιά τῆς ἐφημερίδας, ἕνας καφὲς στὴ διακοπὴ τοῦ μόχθου τῆς καθημερινῆς ζωῆς; Ἔτσι εἶναι, ἀλλ' αὐτὸ σημαίνει πὼς στὸν καφέ πού σερβίρει ὁ χρονογράφος ἐπιτρέπεται ν' ἀδειάζῃ σκονάκια μὲ δηλητήριο;

Καὶ πρέπει νὰ χουίμε ὅπ' ὄψει μας πὼς δὲν πρόκειται «περὶ παρωνυχίδος»: Στὸ χρονογράφημα, πού ἔχει τὸ ρεκόρ σὲ ἀναγνώστες, γιατί θέλοντας καὶ μὴ τὸ διαδράζει (αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι κι' ἡ τέχνη τοῦ χρονογράφου) βρίσκει πολὺ περισσότερους κῶσμος ἀπ' ὅτι φαντάζεται κανεὶς, τὸ πιάτο τῆς καθημερινῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας τῆς στιγμῆς. Καὶ μήπως αὐτὴ ἡ φιλοσοφία τῆς στιγμῆς δὲν ἀθροίζεται, γιὰ τὴν πλειονότητα, στὴν ὀλοκληρωτικὴ φιλοσοφία ὅλης τῆς ζωῆς; Ἔτσι καὶ στὸν σοβαρώτερο ἀναγνώστη, ἀπὸ τὸ μεγάλο πλῆθος ἐκείνων πού δὲν ἔχουν στὸ πρόγραμμα τοῦ βίου τους οὔτε μιὰν ὥρα πού ν' ἀπασχολήθηκαν σοβαρὰ μὲ τὰ βαθύτερα προβλήματα τῆς ἀτομικῆς τους ζωῆς ἢ τῆς ζωῆς τοῦ συνόλου, περνάει ὁ χρονογράφος—χωρὶς νὰ τὸ πάρῃ εἶδησι—τὴν ἔννεσι τῆς δικῆς του «φιλοσοφίας». Καὶ οἱ χιλιάδες ἀμπούλες τῆς φτηνῆς αὐτῆς φιλοσοφίας ἀδειάζουν στὶς φλέδες τῆς κοινωνίας δηλητήριο—τίς περισσότερες φορές ἀνακατεμένο μὲ ἐρεθιστικούς χυμούς ἢ ναρκωτικά.

Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴ μεγάλη πλῆγὴ τοῦ χρονογραφίσματος, τὴν κανθαρίδα, τὴ «σεξολογία» καὶ τὴ «γυναικολογία» πού ἦταν, καλαιότερα κυρίως, τὸ φόρτε τῶν χρονογράφων, ἄλλο γνώρισμα, ὅστερα ἀπὸ τὸ ἀνεύθυνο, εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς ἠθικῆς σαλάτας πού παρουσιάζει. Ὅριστε παράδειγμα:

Κάποιον Τὸμ Μόνεϋ τὸν στέλνει δικαστικὴ πλάνη γιὰ εἰκοσιδύο χρόνια στὴ φυλακὴ. Ἡ γυναῖκά του, ὅλ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἀφιερώνεται στὴν ἀπελευθέρωσι τοῦ συζύγου τῆς. Τσακίζεται νὰ χτυπᾷ πόρτες, νὰ παρακαλῇ, νὰ ἐργάζεται γιὰ ν' ἀνακουφί-

σῃ τὸν κατάδικο. Κι' ἐκεῖνος, μόλις βγαίνει ἀπ' τὴ φυλακὴ, γιὰ ἀμοιβὴ στὴν γυναῖκα-ἡρώα, πού εἴκοσι δυὸ χρόνια τὸν περιμενε ἐτοιμάζοντας καὶ τὴν λευτεριά του ἀπὸ τὴν φυλακὴ, γυρεύει τὸ διαζύγιο! Αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονός. Καὶ τὸ σχολιάζει ὁ χρονογράφος γιὰ νὰ πῇ τί; Νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ ἀφθαστο ἠρωϊσμό τῆς γυναίκας αὐτῆς; Ὁ χρονογράφος προτιμᾷ νὰ συντάξῃ... τὴν ἀπολογία τοῦ κ. Τὸμ Μόνεϋ: Φέρθηκε εἰλικρινῶς, λέει ἡ ἀπολογία αὐτῆ, ὁ Μόνεϋ καὶ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ τὸ δίκαιό του. Γιατί; Διότι κατὰ τὰ εἰκοσιδύο αὐτὰ χρόνια τῆς φυλακῆς... ἐπενοῦσε ἡ ἡλικία τῆς γυναίκας του. «Σὰς εὐχαριστῶ κυρία μου γιὰ τὴν καλωσύνη, ἀλλὰ δὲν μοῦ κάνετε Βέβαια ἐδιψοῦσα ψυχὴν τέτοια πού δὲν ἐπίστευα ὅτι ὑπάρχει σήμερα εἰς ἀνθρώπινον σῶμα, χαρακτῆρα, ἀρετῆ, αὐταπάρνησι. Τὴν νὰ τὰ κάμω ὅμως ἐγὼ αὐτὰ, ὅταν τὸ πρόσωπό σας ἀσχήμενε; Σὰς ἀφίνω, κυρία μου γιατί δὲν μοῦ φιγουράρετε πιά».

Αὐτὰ μαθαίνουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν «ἀπολογία» πού συνέταξε γιὰ λογαριασμό τοῦ Τὸμ ὁ χρονογράφος. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ γάμου! Καὶ αὐτὰ τὰ λέει ὁ χρονογράφος γιὰ κάποιον πού βγαίνει ἀπὸ τὴ φυλακὴ, γέρος πιά καὶ ἑνδιαφερόμενος κατὰ τὸ φυσιολογικὸ κανόνα, περισσότερο γιὰ τὴν ἀρετὴ παρὰ γιὰ τὴν φιγούρα τῆς συντροφιάς τοῦ βίου του!

Καὶ τὸ διδάγμα γιὰ τὰ κοριτσόπουλα πού διαδράζουν τὸ χρονογράφημα, μὰ καὶ γιὰ κάθε γυναῖκα: Ἄν καμμιά φορὰ ἀτυχῆσῃ ὁ σύζυγός σας νὰ τὸν παρατήσετε σύζυγος καὶ νὰ τρέξετε ἄλλου. Γιατί ἂν θυσιασθῆτε γι' αὐτὸν θὰ σὰς πετάξῃ ὅστερα αὐτὸς στὸν πέντε δρόμους, κι' ἐμεῖς ἡ κοινωνία, σ' αὐτὸν, ὄχι σὲ σὰς, θὰ δώσωμε τὸ δίκιο!

Μὲ τὴν ἴδια νοοτροπία ὁ χρονογράφος εἰρωνεύεται τὸν οικογενειάρχη, τὸν πολὺ τεκνο πού μέσα στὴν ἔρημο τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀποτελεῖ μιά ὄσασι ὁ ἐνοστικὸς καὶ φυσικὸς ἀλτροῦσμός του. Τί μπορεί νὰ πῇ τώρα στὸν ἴδιο αὐτὸ χρονογράφο ὁ ἐργέννητῆς σημερινῆς ζωῆς πού γράφει τὸ δρᾶμα του ἀνάμεσα στὸ ἐστιατόριο καὶ στὸ παγωμένο του δωμάτιο; Μὰ ὁ χρονογράφος εὐκολα ξεφεύγει: περιγράφει σήμερα τὴν κατάντια τοῦ ἐργένη! Ἄπλουστατα, βρήκα-

πάλι τὸ θέμα του. Βάζεις δυναμίτη στὸ σπῆτι τοῦ ἀναγνώστη, καὶ ἔτσι βρίσκεις θέμα νὰ περιγράψῃς καλλιτεχνικὰ τὴν ἀνατίναξι.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἠθικῆς σαλάτας συνελίξεται. Ἐνας χρονογράφος δίνει στὸν ἔφησο μιὰ δυνατὴ δόσι κανθαρίδος, σκίζοντας αὐτὸ τὸ κάλυμμα-στολίδι πού λέγεται νεανικὴ ντροπὴ! Ὅστερα, σὲ ἄλλο του χρονογράφημα, διαμαρτύρεται γιὰτί... οἱ γονεῖς δὲν μπορούν νὰ διδάξουν τὴν ἠθικὴν στὰ παιδιά τους καὶ ζητοῦν τὴ βοήθεια τοῦ Κράτους. Ἄλλοτε γράφει πὼς «ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ πιὸ ἀόριστο πρᾶγμα», φωνάζοντας ὅτι ἡ ἀστυνομία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάνῃ ἔλεγχο στὶς ἄσμενες σκηνὲς τῶν θεάτρων. Καί, ἕνα χρόνο κατόπιν, ἐπιδοκιμάζει μιὰ ἀνακοίνωσι στὴν Ἀκαδημία, πού διαπιστώνει τὸ κακὸ τοῦ προώρου ξυπνήματος τοῦ γενετήσιου ἐνοστικτοῦ στὴ νεολαία.

Καὶ ἔπεται συνέχεια! Ὁ χρονογράφος ὑπογραμμίζει τὸ παράδειγμα μιᾶς μητέρας πού σκοτώνει τὸ παράλυτο παιδί της ἀπὸ λύπη: «Ἡ φιλόστοργος αὐτὴ μητέρα ἔκανε τὸ κατῆκον τῆς», καταλήγει. Ἡ σχολιάζει τὸν φόνο μιᾶς μητέρας ἀπὸ τὸ γυιό τῆς, ἐπειδὴ δὲν μπορούσε νὰ τῆς ἐξασφαλίσῃ μιὰν ἀνετὴ ζωὴ. Ἄν μπορείς, τρέχα πιάστον! Ἀλλὰ ἀπὸ πού ν' ἀντλήσῃ ὁ χρονογράφος ἐλπίδα, ἀπὸ πού ν' ἀνάψῃ τὸ λυχνάρι του, ὅταν πελαγοδρομῇ σὲ ἀναστρη καὶ ἀσέληνη νύχτα, χωρὶς τιμόνι καὶ πυξίδα; Αὐτὸς βλέπει στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τὸν Δία-Σωτῆρα δὲν βρίσκει τίποτα τὸ κακὸ στὴ βλαστήμια κάθε ἱεροῦ καὶ ὁσίου, ἀπ' τὰ Χριστοῦγεννα δὲν τοῦ κάνει ἐντύπωσι παρὰ «τὸ ἀχνιστὸ πιάτο τῆς σοῦπας καὶ τὰ κόκκινα ραπανάκια πού σημαλοστολίζουν τὴν χριστουγεννιάτικη γαλοπούλα». Στὴν διήγησι τῆς Ἁγίας Γραφῆς δὲν βλέπει παρὰ «τοὺς μύθους τῆς Μεσοποταμίας» κι' ἀπ' τὸν ἄθλιο μαθητὴ πού κλέβει ἀπὸ τὸ γλωσσόκομο, σκαρώνει ὀλόκληρον ἔθνικὸν ἥρωα!

Ἔτσι ὁ χρονογράφος φτάνει στὸ κομμοτραγικὸ σημεῖο νὰ συνιστᾷ στὶς δύσκολες ἡμέρες τοῦ χειμῶνα τοῦ 1942 τὸν ἐνθουσιασμὸ... τοῦ εἰδυλλίου: «Ποῦ ἄλλου μπορεί νὰ βροῦν τὰ πλάσματα μιᾶς καταφυγῆς παρὰ στὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ εἰδυλλίου;» Σὲ τρόπο

πού ἐπιστολογράφος τοῦ Περιοδικοῦ αὐτοῦ νὰ διερωτᾶται μήπως τὰ γράφει αὐτὰ... μαυραγορίτης! (1).

Δὲν πρέπει νὰ τελειώσωμε μὲ τὸ χρονογράφημα, πρὶν θυμηθοῦμε τὴν ἐπίδρασί του στὸ ζήτημα τῆς αὐτοκτονίας. Βέβαια τὸ θέμα ἔχει πάψει νὰναι ἐπίκαιρο, ἀφοῦ κανεὶς δὲν αὐτοκτονεῖ σήμερα... ὅπως στὶς καλὲς ἐποχές. Ἀλλὰ πόσο δὲν ἐδοθήθησε ἄλλοτε τὸ χρονογράφημα στὴν ἐξάπλωσι τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς πληγῆς, μὲ τὴν ἐνίσχυσι καὶ τὴν προθυμὴ περιθαλψῆς πού τῆς ἔδωσε στὴν καθημερινὴ του στήλη;

Συμπέρασμα; Ὁ διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος πρέπει νὰκανε μιὰ τέτοια ἐξέτασι στὸν ὑποψήφιο πατέρα τῆς στήλης τῆς πρώτης σελίδος:

—Μπορεῖς μὲ καινούργιες λέξεις, μὲ φραστικὲς ἀκροδασίες, μὲ τσιμπήματα, μὲ γαργαλιὰ ν' ἀρπάξῃς τὸν νεοἑλληνα ἀπὸ τὸ γιακά καὶ νὰ τὸν καθήσῃς στὴν καρέκλα τοῦ ἀναγνώστη;

—Μπορῶ!... Καὶ τί νὰ τοῦ πῶ;

—Πές του ὅ,τι σοῦ κατέβῃ...

Αὐτὸ λέγεται δημοσιογραφικὴ, χρονογραφικὴ ἐπιτυχία.

Πρέπει λοιπὸν νὰ εὐχηθῇ κανεὶς στὸν τόπο μας νὰ γίνῃ γνωστὸ τὸ ὑγιὲς χρονογράφημα, ὅπως σὲ ἄλλες χώρες, ἕνα χρονογράφημα σὰν τοῦ Pierre l' Ermitte (2) τοῦ καλύτερου Γάλλου δημοσιογράφου, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἀκαδημαϊκὸς René Bazin (3) ἢ σὰν τὰ «Billets» τοῦ François Mauriac.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἐκτός ἀπὸ τὸ χρονογράφημα, οἱ Ἑλληνικὲς ἐφημερίδες φιλοξένησαν στὶς στήλες τους καὶ ἄλλη φιλολογικὴ ὄλη. Ἦταν βέβαια δύσκολο, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, ὅπως ἔχει διαπιστωθῇ, δὲν εἶχε γερὴ φιλολογικὴ παραγωγή, μὲ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, ἢ ἐφημερίδα νὰ προσφέρῃ στὸ κοινὸ τῆς ἀκτι ἀξιόλογο. Ἀλλὰ ἡ φιλολογία πού ἔδωσε ὁ καθημερινὸς τύπος βρίσκειται

(1) Ἀκτῖνες, τόμος 1942, σελ. 9.

(2) Ἀκτῖνες, τόμος 1941, σελ. 213.

(3) Anthologie de la Renaissance Catholique, éd. «Alsacia», Paris τόμ. 3 σελ. 102.

ακόμη χαμηλότερα. Είναι τόσο γνωστό αυτό, ώστε θα ήταν κουραστικό ν' αναφέρω κανείς παραδείγματα: "Όλη αυτή η φιλολογία—οι ελάχιστες εξαιρέσεις είναι αδύνατο ν' αλλάξουν τον γενικό τόνο—έχει αποκλειστικό θέμα το έγκλημα και τον ήθικό εκφυλισμό: Ληστές, δολοφονίες, σουλτάνοι, υπόκοσμος των μεγαλουπόλεων, τοξικομανείς, ζωντανεύτηκαν άδρα κι' εκυκλοφόρησαν πληθωρικά μέσα στις σελίδες των εφημερίδων. Μεγάλα όνόματα ανέλαβαν να τροφοδοτούν τις στήλες του μυθιστορημάτων με τὰ πορνογραφήματα.

Είναι γνωστό ένα πολύ χαρακτηριστικό περιστατικό, από την εποχή εκείνη:

Γνωστός λογοτέχνης είχε αναλάβει για χρόνια να τροφοδοτή τις στήλες απογευματινής αθηναϊκής εφημερίδος με ηθογραφικά μυθιστορήματα. Βρισκόταν σε μιὰ από τις γαργαλιστικές εκείνες σκηνές που χαρακτηρίζουν τὰ μυθιστορήματά του. Ο διευθυντής της εφημερίδος παρακολουθούσε την κυκλοφορία και έδινε παραγγελίες στον συγγραφέα.

—...βάσταξέ την τή σκηνή αυτή γιατί ή κυκλοφορία ανεβαίνει!

Και εκείνος κρατούσε τή συνέχεια για τὸ άλλο φύλλο, ὁ διευθυντής παρακολουθούσε πάλι τή πούληση, και οἱ έρεθιστικές λεπτομέρειες δὲν τελείωναν παρά όταν ή κυκλοφορία άρχιζε νὰ κατεβαίνει—γιατί τὸ κοινό κουραζότανε πιά.

Οἱ εφημερίδες αυτές διαβαζόντουσαν άπληστα από τὰ παιδιά των σχολείων και είναι γνωστό ότι τὰ πιδ έξαχρειωμένα άπ' αυτά συνιστοῦσαν μεταξύ τους τήν αγορά τῆς α ή τῆς β εφημερίδος, για νὰ τους βοηθήση σὲ διεστραμμένες συνήθειες.

...Έν τῷ μεταξύ στὰ γραφεία τῆς εφημερίδος αὐτῆς ὁ διευθυντής έσημείωνε άνοδο τῆς κυκλοφορίας!

Έτσι γραμμένη ή φιλολογία τῆς εφημερίδος δὲν μπορούσε φυσικά νὰ ἔχη ὁδηγὸ καί τὸ πνευματικὸ και πολὺ λιγώτερο τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα που θέλει κάθε ανθρώπινη εκδήλωση, κάθε τάλαντο νὰ μπαίνει στήν ὑπηρεσία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, για τήν απόκτηση περισσότερης χαρᾶς, περισσότερης εὐτυχίας. Είναι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς

φανερὸ ὅτι, ὅπως κι' άλλες εκδηλώσεις πολιτισμοῦ, ὁ τύπος στήν Ἑλλάδα ἀκολούθησε τὸ λάβαρο τῆς άπιστίας και τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὑπακούοντας στή μόδα. Και τὰ καλύτερα ἀκόμη στοιχεία τῆς δημοσιογραφίας δὲν κατάφεραν νὰ πηδήσουν ἔξω από τὸ φαῦλο αὐτὸ κύκλο. Ο Γαβριηλίδης, πὸν στέκει σάν πατέρας τῆς ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας, και ἀκόμη τὰ τελευταία μεσοπολεμικά χρόνια άλλοι σοβαροὶ δημοσιογράφοι με κύρος, κατὰ βάθος ἔμειναν ἀμέτοχοι ἀπὸ τήν φλόγα που λέγεται χριστιανικὸ πνεῦμα και λαμπικάρει κάθε εκδήλωσι τοῦ μυαλοῦ και τῆς καρδιάς. Ο Γαβριηλίδης, παρά τὸ σεβασμὸ που ἔδειχνε πολλές φορές για τήν πίστι (τόσο ταιριαχτὸ ἄλλωστε σ' ἕναν μαθητῆ τῆς Σχολῆς τοῦ Γένους) ἔδειχνε πῶς εἶχε ἐμποδισθῆ νὰ νοιώση βαθειὰ τήν ἀξία τῆς. Ἄλλοιῶς θὰ γινότανε ἀπόστολὸς τῆς ἔμπνευσμένος και ἔτσι ὀλόκληρο τὸ πρόγραμμα τῆς «Ἀκροπόλεως» θὰ ἄφινε καρπούς, μιὰ που τήν προώριζε, ὅπως ἔγραφε, «ὡς ἕν εκ των κυριωτέρων ὀργάνων τοῦ κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ» (4). Τί πέτυχε ἀπὸ τήν «ένωσι» που εἶχε ὡς ἔμβλημα;

Μὰ και σὲ σημερινὰ φύλλα που ὀμολογοῦν τὸν σεβασμὸ τους στήν πίστι, βλέπει ὁ ἀναγνώστης πῶς κατὰ βάθος λείπει ἐκείνο τὸ «κάτι» που ἀλατίζει ἕναν τέτοιο σεβασμὸ. Πῶς ὑπάρχει και κάποιο ἀνακάτεμα, που ἐπιτρέπει ἀπὸ τή μιὰ μεριά νὰ δημοσιεύονται ἄρθρα που ἦσαν ὀμολογία πίστεως, ἐνῶ στήν ἴδια εφημερίδα τήν Μεγάλη Παρασκευὴ συνεργάτης κάνει φτηνὸ πνεῦμα και διαμαρτύρεται γιατί ἔξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ Πάσχα ὁ Ἰουδας και ὁ Πιλάτος και δὲν γίνονται ἐπὶ τέλος τὰ συμπαθητὰ πρόσωπα των ἡμερῶν αὐτῶν! Μὰ ἂν φύλλα που εἶχαν για πρόγραμμα τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα μαρτυροῦσαν ὡστόσο τή βαθύτερη ἀδυναμία τους νὰ ξεφεύγουν ὀλότελα ἀπὸ τήν ὀρθολογιστικὴ ἀτμόσφαιρα και μόδα, τί νὰ περιμένει κανείς ἀπὸ τῆς άλλες εφημερίδες; Ἡ ποιικιλία τῆς ἀρνήσεως μέσα στὸν τύπο ἦταν πλούσια. Παλαιότερα βέβαια ἐπρόβαλλε θάρρα τὰ τῆς μεγαλόστομης κομπορημοσύνης

(4) «Μὴ χάνεσαι» τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1883. τὸ πολιτικὸ του «πιστεύω».

της. Ἀλλὰ και στὰ τελευταία χρόνια δὲν ἔπαψε, και σὲ σοβαρὰ ἀκόμη φύλλα, νὰ σερβίρεται ή ὀρθολογιστικὴ ἐπιφυλλίδα. Έτσι βρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐπιφυλλίδες σάν τὸ «Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον» τοῦ Μ. Παρμπύς, τοῦς «Πρώτους Χριστιανούς» τοῦ Α. Houtin, ἀκόμη και ἔργα τοῦ Ρενάν ὅπως «τὸ μεγαλοῦργημα τοῦ Ἰησοῦ». Είναι βέβαια γεγονός ὅτι στὰ τελευταία χρόνια σιγά-σιγά πληροφορεῖται και ή εφημερίδα ὅτι ὁ ὀρθολογισμὸς ξεχάστηκε ἐκεῖ που γεννήθηκε. Ἀλλὰ δὲν ἀκολούθησε ὁ προσανατολισμὸς πρὸς τήν χριστιανικὴ κοσμοθεωρία, ἀπ' τήν ὁποία εἶχε ἀποστατήσει κι' ή δημοσιογραφία. Ἄ μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ ή νέα αὐτὴ περίοδος, περίοδος τῆς συγχύσεως και τοῦ χάους, γιατί ἐνῶ ἀρχίζει κάπως νὰ ξαναθυμᾶται τήν πίστι, τήν ἀνακατώνει με ὅσα ὑπολείμματα τοῦ ὀρθολογισμοῦ κατορθώνουν νὰ κυκλοφοροῦν ἀκόμη, και ἔτσι (αὐτὸ τὸ βλέπει κανείς κυρίως στὰ ἑορταστικά φύλλα) ξαναγυρίζουμε σ' ἕναν χριστιανισμὸ λέξεων ή σὲ ἀτυχήματα, σάν τήν ἀναζήτησι των πηγῶν τοῦ ποταμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθηματος μέχρι των Ἰνδιῶν. Γι' αὐτὸ στὰ τελευταία ἑορταστικά φύλλα ἀρχίζουν νὰ προτιμοῦν τή σιωπὴ στή θέσι των πανηγυρικῶν ἄρθρων—καὶ θὰ τὸ εὐχότανε κανείς, νὰ κλειστοῦν καλύτερα οἱ ἄρθρογράφοι τους μέσα στὸ κουκούλι τους, ὡς που νὰ γίνῃ τέλεια ή μεταμόρφωσις τους, που θὰ φέρῃ τὰ πράγματα στή θέσι τους.

Τὸ 1924 μιὰ εφημερίδα ρωτοῦσε τοῦς Ἑλληνας διανοουμένους πῶς αἰσθάνονται τὰ Χριστούγεννα. Οἱ περισσότεροὶ ἀπήντησαν ὅτι δὲν τὰ αἰσθάνονται καν. Και ὅμως προτιμότερη αὐτὴ ή εἰλικρίνεια ἀπὸ τὸ φαινόμενο μιὰς ἐπ' εὐκαιρία ἑορταστικῆς ἀρθρογράφου που προτίμησε για νὰ χωνέψῃ τὰ Χριστούγεννα νὰ πάρῃ τὸ δρόμο ἐνδὸς καμπάρé: «Ἐκεῖ βρίσκεται ή γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἐκεῖ μέσα τουλάχιστον θὰ μπορέσουν οἱ νοσταλγοὶ νὰ βροῦν τήν καθαυτὸ χριστουγεννιάτικη ἀτμόσφαιρα που τοῦς λείπει μέσα στήν Ἀθήνα!» (5).

Η ΕΙΔΗΣΙΣ

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ στὸν ἡμερήσιο τύπο δὲν περιωρίσθηκε στὸ ἄρθρο και στήν ἐπιφυλλίδα, και γενικά ἐκεῖ ὅπου ὁ δημοσιογράφος παύει νὰ εἶναι τὸ μεγάρφωνο τῆς εἰδήσεως και γίνεται ὁ κριτικὸς τῆς ἢ ὁ κήρυκας τῆς ἰδέας του. Ἡ ἴδια νοοτροπία ἔχαρακτήρισε κι' αὐτὴ τήν ξερὴ και ἀσχολίαστη εἰδησι: Ἄπ' ὅτι συμβαίνει γύρω μας, ὁ συντάκτης τῆς ἑλληνικῆς εφημερίδος ἔκανε κατὰ κανὸνα μιὰ στερεότυπη ἐκλογή. Έσβυσε ὅτι ἦτανε χριστιανικὴ ζωὴ και ἀγνόησε ἕναν παλιμὸ που και μόνο ἀπὸ δημοσιογραφικὴ ἐνημερότητα θάπρεπε νὰ τὸν προσέξῃ. Έτσι ἔφθασε στὸ σημεῖο, αὐτὸς, που με τὰ τρίστηλα και τῆς φωτογραφίες ἀνέβαζε σὲ κοσμοϊστορικὸ γεγονός τὸ ἔλαεινότερο ἐγκλημα, νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπληροφόρητος για κάθε χριστιανικὴ εκδήλωσι που δὲν εἶναι μόνο τύπος και ἐπιφάνεια.

Τί ξέρετε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ τύπο για τήν σύγχρονη θρησκευτικὴ ζωὴ; Ἄς πάρουμε ἕναν ἑλληνα ἐπαρχιώτη, ἀπ' αὐτοῦς που δὲν ἔτυχε νὰρθουν στήν Ἀθήνα και νὰ τήν γνωρίσουν οἱ ἴδιοι. Γι' αὐτὸν ή Ἀθήνα, χάρις στίς περιγραφὰς των εφημερίδων τῆς, εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ ὅτι... ἀγροῦν οἱ περισσότεροὶ Ἀθηναῖοι.

Ἀνάλογη με τῆς πληροφορίας που ἔπαιρνε ὁ ἐπαρχιώτης για τήν Ἀθήνα, ἦταν κι' ή εἰκόνα που ἔδινε ή Ἑλληνικὴ εφημερίδα για τήν ζωὴ τῆς Εὐρώπης. Παρίσι εἶναι μόνο οἱ τόποι ὅπου κανείς Παρισινὸς δὲν πατὰ, Μονμάρτρη ἦταν μόνο μερικὰ κέντρα ἐκμεταλλεύσεως, ξένων, ξεμωραμένων γέρων κατὰ τὸ πλεῖστον, κι' ἄς εἶναι, ἀκριβῶς στὸν λόφο τῆς Μονμάρτρης, κέντρον ζωντανῆς πνευματικῆς κινήσεως, που ή ἀκτινοβολία τῆς ξεπερνᾶ τὰ Γαλλικὰ σύνορα. Και, με τήν ἴδια νοοτροπία, πρῶτῃν εφημερίδα, ἐνῶ δημοσίευε σὲ ἀνταπόκρισι ἀπὸ τὸ Παρίσι ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ François Mauriac, δὲν ἔγραφε τίποτα για τὸ μεγάλο χριστιανικὸ ἔργο τοῦ πασίγνωστου Γάλλου Ἀκαδημαϊκοῦ.

Ἀλλὰ μήπως ἀπὸ τήν εἰδησεογραφία τοῦ Ἑλληνικοῦ τύπου ἔπαιρνε ὁ ἀναγνώστης μιὰν γνήσια ἰδέα ἀπὸ τήν ἐξέλιξι τῆς ἐπι-

(5) «Τὸ ἄστρο που φέγγει». Ἑλ. Βῆμα τῆς 25. 12. 1938.

στημονικής σκέψεως; Ήπάνω στο θέμα της ήθικης και της ιατρικής επιστήμης στα σεξουαλικά ζητήματα, ο αναγνώστης των ελληνικών εφημερίδων επληροφορείτο σαν το άπαντον της ευρωπαϊκής επιστημονικής κινήσεως τις παρορμητικές φωνές κάποιου κυρίου Χίρσφελντ, του οποίου ο μόνος επιστημονικός τίτλος ήταν η έντατική παραγωγή καθαρίνης. Και είχεν άποσιωπηθή δόλοτελα το γεγονός ότι την ίδιαν εποχή (1927) στο κυριώτερο γερμανικό ειδικό περιοδικό στην «Εβδομαδιαία Ιατρική-νευρολογική επιθεώρησι» εδημοσιεύονταν κοινή δήλωσις όγδόντα τριών Γερμανών ψυχιάτρων—άπ' αυτούς είκοσι επτά καθηγηταί του Πανεπιστημίου—σαν διαμαρτυρία για την προσπάθεια να παραστήσουν τάχα την επιστήμη πώς δικαιολογεί οποιαδήποτε παρεκτροπή από τήν χριστιανική ήθική, τήν χριστιανική πίστι (6). Ούτε λέξι από το τεράστιο αυτό επιστημονικό και πνευματικό γεγονός δέν έμαθαν οι αναγνώσται των ιδιικών μας εφημερίδων! Κι' ακόμα ούτε λέξι δέν είπαν, όταν μιιά Παρισινή εφημερίδα έπως ο Figaro, έκανε σε σειρά φύλλων του καμπάνια μεταξυ των μελών της Παρισινής Ακαδημίας των θετικών επιστημών, ρωτώντας για τήν σχέσι των θετικών επιστημών, στη σημερινή τους πιιά πρόδο, με την θρησκευτική πίστι. Από τους 88 Ακαδημαϊκούς (15 δέν απήντησαν, κυρίως λόγω άπουσίας ή ασθενείας) οι 72 εδήλωσαν χωρίς περιστροφές πώς τίποτε στην γνήσια επιστήμη δέν υπάρχει αντίθετο στην θρησκευτική πίστι, ύσα-ύσα ή επιστημονική πρόδοσι βγάξει τις αντίθρησκευτικές προκαταλήψεις που ύπήρχαν άλλοτε. Η καμπάνια επροκάλεσε, φυσικά, θόρυβο και συζήτηση, εδημοσιεύθηκε και σε ειδικό τεύχος (7). Και όμως από όλα αυτά ο ύ τ ε λ έ ξ ι δέν βρήκανε να δημοσιεύσουν οι έξασέλιδες και όκτασέλιδες τότε εφημερίδες μας με τις λεπτομερέστερες περιγραφές του οίουδήποτε σκανδαλού που ξεσπούσε στο Παρίσι, ή στην γή του Πυρός!

(6) Ολόκληρο το κείμενο με τις υπογραφές είναι δημοσιευμένο στην Medizinisch-Neurologische Wochenschrift 1927 σ. 539-541.

(7) Le Sentiment Religieux et la Science, Paris 1928.

ΚΑΙ ΛΙΓΗ ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Στο 1924 οι συντάκται των Αθηναϊκών εφημερίδων είχαν προσκαλέσει τον Πρόεδρο της τότε Ελληνικής Κυβερνήσεως στα έγκαίνια της λέσχης τους. Τόν παρεκάλεσαν να τους μιλήση. Μά με φανερή δυσάρεσκεια άκουσαν τα παρακάτω λόγια: «Ο τύπος αποβαίνει κακοποιός δύναμις όταν στερηται ήθικης βάσεως... εν Ελλάδι εξέθρεψε τας πολιτικές διαμάχας... με ύπλα κατώτερα και του στοιχειώδους ανθρωπισμού. Είς την έλλειψιν τύπου όφείλεται το ότι δέν συνετελέσθησαν εν Ελλάδι πρόοδοι ανάλογοι προς την ζωτικότητα και την ευφύλαν του Ελληνικού λαού». «Τύπος άνόγης, τύπος κακοήθης, τύπος κακοούργος, ο μεγαλύτερος έχθρος ο άπειλών το κράτος. Και πράγματι συνετέλεσε εις την καταστροφήν της ζωής του Έθνους μας... Επιδιώκουν καθ' ήμέραν να θεραπεύσουν τα χειρότερα αισθησιακά ή άρπακτικά ένστικτα του πλήθους, τροφοδοτούσαι αυτό με πορνογραφικά δημοσιεύματα και συγχρόνως με την ύποστήριξιν πάσης αξιώσεως όσονδήποτε παραλόγου και επιζητούσαι να έμπνεύσουν την άπιστιοδοξίαν δια να δημιουργήσουν την άναρχίαν», επανελάμβανεν άλλος Έλλην Πρωθυπουργός σε δηλώσεις του το 1930. Και στις στήλες εφημερίδων που διατηρούσαν την αξιοπρέπεια του σοβαρού φύλλου, γράφηκαν αυτοκριτικές που δέν ήσαν λιγώτερο έντονες. Έτσι μιιά άπογευματινή εφημερίς ζητεί «τήν άμείλικτον έφαρμογήν του νόμου εναντίον εκείνων οι όποιοι καταχρώνται αναξίως της έλευθεροτυπίας δια να άποδοϋν μάλιστα της κοινωνίας και βδελύξαι, προαγωγοί πάσης διασφωράς». «Η έλευθερία του τύπου, συνεχίζει, έχει αντίρροπον την ήθικήν, της οποίας εκλειπούσης ή έλευθερία αποβαίνει επικίνδυνος κοινωνική πληγή».

ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΜΠΑΛΩΜΑΤΗΣ

«Δίδοντας την τιμίαν δραχμήν του ο λαός», έγραφε στο πρώτο της φύλλο μιιά Αθηναϊκή εφημερίδα «της λέγει και της φωνάζει (της εφημερίδος): Έξακολουθώ να σου παρέχω την έμπιστοσύνη μου! Και ι

σου δόξα του δημοσιογράφου! Αρχηγός και ήγέτης της κοινής γνώμης, εκλεγόμενος δια λαϊκής καθημερινής ψηφοφορίας».

Και ο έλληνικος λαός όχι μόνον την έψήφισε την εφημερίδα «με την τιμίαν δραχμήν του», αλλά την ελάτρευσε. Όταν τα χιτλήν τραίνα διασχίζοντας την ελληνική ύπαιθρο συναντούσαν σε άπομακρυσμένα μέρη συνεργεία εργατών, τους έδλεπες να σηκώνουν το χέρι και να σου φωνάζουν: «καμιιά εφημερίδα!» Αυτό μόνο εκλιπαρούσαν από το γεμάτο τραίνο.

Ποιά ήταν όμως ή άπάντησις του έλληνικου δημοσιογράφου στο φαινόμενο αυτό; Τήν είδαμε παραπάνω: Καμιιά προσφορά, ακόμα και καμιιά συναίσθησις ευθύνης. Η κοινωνία ζητεί ακόμα και από τον άπλο μπαλωματή να μη ψευτίξη την δουλειά του, αλλά να δουλεύη ευσυνείδητα, να βοηθή και αυτός από την άκροϋλα του τήν συνεργασία του κοινωνικού συνόλου καρφώνοντας ευσυνείδητα τα μπαλώματα. Ο δημοσιογράφος, ακόμα κι' αν τον πάρουμε μόνο σαν ένα βιομήχανο των ειδήσεων, πρέπει να είναι λιγώτερο υπεύθυνος στην άσκηση του επαγγέλματός του από ένα μπαλωματή; Μά ή άρνησις δέν μπορούσε παρά να άφίση και στη δημοσιογραφία τους καρπούς της. «Δεσποτισμό της άρετής», αντίθετο προς την έλευθερία έχαρακτήρισε άθηναϊκή εφημερίδα την διώξι των άσέμνων δημοσιευμάτων και την «υπερβολικήν» άγνόητητα «κοινωνικήν άρετήν». Ακόμη και το άρθρο του Συντάγματος που είχε σκοπό να βάλη κάποιον φραγμό, έμεινε αναφάρμιστο. Ο ειδικός νόμος που προσέδλεπε κυρώσεις, κι' όταν δημοσιεύθηκε, δέν εφαρμόσθηκε. Έτσι ρεπορταρίσμοι άσήμαντοι όσο και άσυνείδητοι έλυναν κι' έδωσαν, χάρη στον εκδικασμό της δυσφημίσεως που διέθεταν.

Από μερικά χρόνια τώρα παρατηρεί κανείς κάποια τάσι επανορθωτική. Κάτι αρχίζουμε να αντιλαμβάνομεθα από την παγκόσμια κατάρρευσι του ύλισμού. Έξεθώριασε ο κινρινισμός, έκόπασε ή σκανδαλόθηρία. Θά συμμετάσχη κι' ή εφημερίδα στη γενικώτερη αναζήτησι θεμελιών ζωής; Σε μεγάλες εφημερίδες φιλοξενείται και στηθλη θρησκευτική. Επιφυλλίδες με πνευμα-

τικές αναζητήσεις αρχίζουν να δημοσιεύονται και συνεργάτες των εφημερίδων που είναι γνωστή ή εύθνη τους για την ήθική παρακμή του Έλληνικού τύπου, άνακατεύουν πότε πότε και θέματα που τα θεωρούν «θρησκευτικά».

Κι' ακόμα δέν πρέπει να παραλείψουμε τη συμβολή της στήλης των θωρεών για «κοινωνοφελείς σκοπούς» ούτε κάτι άγγελίες, στα «φιλά» της δευτέρας σελίδος, για κάποιους ποναμένους ή δυστυχισμένους που ύποφέρουν ξεχασμένοι στο κρεβάτι της άρρώστειας, στη μαυρίλα της φτώχειας. Αυτές οι δυό-τρείς γραμμούλες έχουν μεταβάλλει πολλά τέτοια δράματα σ' ευκαιρίες αναλαμπής της φιλαλληλίας, που βρίσκει έτσι στην εφημερίδα ένα συνεργάτη στο μεγάλο έργο της.

Ας ελπίσουμε, το ελπίζουμε, πώς ή βελτίωσις, ή άνάηψις θά συνεχισθή. Μά για να συνεχισθή είναι άνάγκη να λεχθή ή αλήθεια. Και ή αλήθεια είναι πώς ο τύπος μας, εκατό τόσα χρόνια, είχε την ευκαιρία να γίνη οδηγητής, έμψυχωτής, άνυψωτής του έθνους στα πρώτα βήματά του. Κι' όμως, παρ' όλες τις ύπηρεσίες που προσεφέρθησαν, και τις όποιες κάθε άλλο παρά ξεχνάμε, σε μεγάλο μέρος άφέθηκε με επιπολαιότητα και λησιμονία των ευθυνών για την ευκαιρία που είχε, να γίνη άρνησις, δούλος των αδυναμιών και της μόδας, φωτοσθέστης, έχθρος του πνεύματος. Οτι σάπιο, είχε θέσι στις στήλες της μερίδος αυτής άμέσως, ότι καλό, είχε έξοστρακισθή. Δέν έλειψαν βέβαια οι έπαινατές έξαιρέσεις. Μιά οποιαδήποτε τίμια αυτεξέτασις όμως θά δείξη πώς ή καθημερινή έπαφή του αναγνώστου με την τέτοια εφημερίδα, αντί να άνεδάση τον αναγνώστη, τον κατεβάξει, τον δένει πιό σφιχτά με τα δεσμά του κατώτερου κόσμου. Μετρήστε εκείνους που θά σάς πούν πώς έγιναν άνώτεροι, πνευματικώτεροι, από τα μυθιστορήματα, τις επιφυλλίδες, τα χρονογραφήματα, την ειδησεογραφία πολλών από τις εφημερίδες μας. Και θά σάς φέρωμε χιλιάδες, μυριάδες, νέων ιδίως, που στον άγώνα τον καλό, στον δύσκολον άγώνα, ένω είχαν προάψει καμιά, ακόμα νίκες σημαντικές να σημειώσουν, θριαμβευτές στην καθημερινή μάχη,

έπεφταν πάλι στην ήττα και την απόγνωση, από το βαρύ πυροβολικό που έχρησιμοποίησε η δύναμις του κακού: Το περιεχόμενο της καθημερινής εφημερίδας μας!

Όδυνηρό, βέβαια, αυτό! Μά υπάρχει και το οδυνηρότερο. Ότι όλα αυτά δεν ξηγιναν από εσφαλμένη αντίληψη, για την ύποστηριξη ιδεών ψεύτικων, όπως άλλου. Κίνητρό τους μόνο ήταν η χρηματοθηρία, με την μορφή του κυνηγητού της κυκλοφορίας. «Αν μιά μερίδα του τύπου μας έλο στο βούρκο διέτριβε, το έκανε όχι από πλανημένη ιδεολογία, παρά από ψυχραιμο ύπολογισμό, πώς αυτή η βουρκολογία άρέσει στην αντίθετη πλευρά του πλήθους, δίδει άρα κυκλοφορία». Άντι να θεραπεύσωμε την άρρώστεια, έκυττάξαμε να την έκιμεταλλευθούμε. Αυτό είναι η άλήθεια.

Άλλά άς μη μείνωμε σ' αυτό. Άς δούμε καλύτερα τίς έλπίδες που υπάρχουν. Συνέπεια της πνευματικής άναγενήσεως, ύστερα από τή χρεωκοπία της άρνήσεως,

Προδραμόντες δυστυχώς της ήλικίας ήμών, άντιγράψαντες και μιμηθέντες... ό,τι έν τή Έσπερία πράττουσι γεγηρακότα έθνη και λαοί κατάκοροι, χωρίς να συλλογισθώμεν, άν ό,τι γίνεται εκεί δύναται και παρ' ήμίν να γίνη, ένεδύθημεν έσθήτας ποικίλας ίσως και χρυσούφεις και πολυτίμους, αλλά βαρείας όμως διά τους ώμους ήμών, και κατηντήσαμεν έπί τέλους πλαγγόνες έτεροκίνητοι, κατανεύοντες ή άπονεύοντες προς τόν κινούντα ήμάς παντοδύναμον μίτον του δυτικού πολιτισμού, ως τά ξύλινα εκείνα ξόανα της πρώτης του έτους, τά προκαλούντα την θορυβώδη άγαλλίασιν τών νηπίων.

(Μελέτη περί Ιωάννου Καρασούτσα)

Διατί περιορίζονται εις περιγραφήν άποτροπαίων κυρίως και βδελυρών σκηνών, θεαμάτων άηδών και προξενούντων αυτόχρημα ναυτίαν...; Αύτην άρά γε μόνον την όψιν έχει ό πραγματικός κόσμος; Κακούργοι μόνον και μέθυσοι και προώλεις και πλάσματα έκπεπτωκότα άπαρχουσι έν αύτῷ; Κοπρώνας μόνον και μιάσματα, άμασας μόνον και άκαθαρσίας, έλκη και σαπρίαν μόνον, ράκη και σκύβαλα και ούδέν άλλο περιέχει ό κόσμος ούτος; Όχι, βεβαίως... έχει και αισθήματα ό κόσμος ούτος εύγενή και πράξεις δυναμένες να έμπνεύσωσι καλλιτέχνην και πόθους ούχι χαμαιπετείς.

Διατί λοιπόν απέκλεισαν ταύτα πάντα του καλλιτεχνικού των πεδίου οι φιλολογικοί φωτογράφοι και έστησαν την εικαστικήν αύτων μηχανήν άπέναντι του βορβόρου μόνον και τών τελμάτων;

(Άνάλεκτα τόμ. Β' σ. 175-6).

φαίνεται ότι και ή εφημερίδα μας δέν θά μείνη ξένη από την πνευματική αύτη άπαρχή. Κάτι σαν σοβάρεμα διαφαίνεται. Σοβάρευει κι' ό λαός μας, κι' αύτό το παίρνει είδησι ό έμπορος, άκόμα και στο θέατρο. Πολύ περισσότερο το παίρνει είδησι ό δημοσιογράφος εκείνος που ένδιαφέρεται να έχη κάτι μέσα του. Βέβαια, δέν λείπει κι' εκείνοι που δυσκολεύονται να ξεκολλήσουν από το βούρκο, ν' αλλάξουν το έργο του δηλητηριαστού, να το άντικαταστήσουν με του θεραπευτού και τονωτού την άπασχόλησι. Και τώρα, μέσα στην πολεμική ταραχή, με την μεγαλύτερη άναλγησία άσχολούνται με τόν παληό τους χαβά. Μά έλπίζομε πώς κι' αύτοι δέν θά άντισταθούν έντό τέλος. Έλπίζομε... όχι μόνον γιατί θέλομε να έλπίζομε, αλλά γιατί βλέπομε και σημάδια της έξυγιάνσεως, όλοένα περισσότερα. Και είναι κάτι σπουδαίο ή έλπίδα αύτή. Είναι ή βασίς στη θλιθερή έρημο που μάς έμαράζωνε την πνευματική μας ύπαρξι!

Δ. ΠΕΥΚΙΩΤΗΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

«Ύψιστε θριαμβευτά του θανάτου' αιώνιε Νυμφίε τών ψυχών ήμών, θεϊοτάτε Ίησοϋ, εις έσέ στρέφεται ή γλώσσά μου' εις έσέ άγρυπνεί το πνευμά μου' εις έσέ άποθέτω τας ψυχάς τών ποθητών τούτων άκροατών μου. Έκει όπου έγώ έρριψα τόν σπόρον της εύαγγελικής άληθείας Σου, πέμψον την όμβροτοκίαν της θείας Σου χάριτος, διά να βλαστήση σωτήριος καρπός. Δέξαι, ω θεϊε Λόγε, τούς λόγους μου, ως λογικήν θυσίαν, όπου έγώ προσφέρω εις δόξαν του άγίου Σου όνόματος, εις σωτηρίαν της άμαρτωλής μου ψυχής και τούτου μου του άκροατήριου. Έμφάνηθι νοερώς να μάς εύφράνης με το φώς της ένδόξου Άναστάσεως' και άν εύρης τάχα κλεισμένας τας καρδιάς μας, πέρασε όμως εκεί μέσα, καθώς έπέρασες κεκλεισμένων τών θυρών προς τούς μαθητάς Σου, και έμπνευσον εκεί μέσα την χάριν του άγίου Σου Πνεύματος και της θείας Σου ειρήνης' ειπέ άλλην μίαν φοράν προς ήμάς: «Λάβετε Πνεύμα άγιον' Ειρήνη ύμίν».

(Λόγος εις την Κυριακήν της Άναστάσεως, Διδαγαί τόμ. Α' σ. 267-268)

ΗΛΙΑΣ ΜΗΝΙΑΤΗΣ

Πώς χρή διακεϊσθαι τόν την ιεράν θεολογίαν μαθητιώντα. «Πρώτον μόν δή καθαρόν είναι χρή την καρδίαν τόν της θεολογικής διδασκαλίας άπτόμενον, ή μετά προθέσεως ήκειν όρθου συνειδότος, και βίου μεταβολής προς άρετήν και άκρίθειαν.....

»Βον. Προσέρχεσθαι δεί τή μελέτη της θεολογίας μη δοξοκοπούντα, μηδέ τετυφωμένον έπί τῷ ύψει τών μαθημάτων, άλλ' εις οικοδομήν πρώτον έαυτού, είτα τών άλλων λογισμοίς εύσεβέσιν άγόμενον' έαυτού δε τά έλλείμματα, κήκ τών ιδίων τά τών πέλας, ταίς Γραφαίς ως έν κατόπτροις ένοπτριζόμενον, ή λέγεται Σειράχ. Τῷ όντι γάρ κάτοπτρόν εισι τοίς πιστοίς αί θεϊαι Γραφαί.

»Γον. Μετ' αϊδοϋς και ταπεινού του φρονήματος όφείλει προσιέναι τή τοιαύτη μελέτη ό της ιεράς θεολογίας άκροάμων' είσεισι γάρ το πέλαγος τών θείων Γραφών' και Θεού ρημάτων μύστην έαυτόν παρέχεται, όν ούδέν σεβασμιώτερον, ούδέ θεϊότερον, όπου Θεός μόν ό λαλών, έρμηνευτής δε το Πνεύμα το άγιον' έπί τίνα γάρ, φησί, έπιβλέψω, άλλ' ή έπί τόν ταπεινόν και ήσύχιον, και τρέμοντά μου τούς λόγους;

»Δον. Έπί την ιεράν παιδείυσιν ύπαλείφει ό του μαθείν έρωσ».

(«Θεολογικόν» Βενετία 1872 σελ. 14-16).

«Ούδεμία διάλεξις συγκροτείται μετ' εκείνων, οι όποιοι δέν όμολογούσι τας αρχάς, έξ όν έπιφέρονται κατ' όρθον λόγον τά συναγόμενα συμπεράσματα: αρχαι δε έπί τοιούτων ζητημάτων είναι δύο' ή μόν ύπερφυεστέρα και θειοτέρα, ή εκ της Ίεράς Άποκαλύψεως, ή δε θεία μόν αύτή, άλλ' όπωσοϋν φυσικωτέρα, και εκ του λόγου του όρθου τε και έπιστήμονος, και εκ του λογικού αύτου έπί τών άπλουστέρων έννοιών, με το όποϊον λογικόν εκόσμησε τόν άνθρωπον ό Θεός».

(«Γ. Αϊνιάνος: Συλλογή άνεκδότων συγγραμμάτων, Άθήναι 1938 σ. 11).

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΜΟΡΦΑΙ

Ὁ ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἔχη πολλάκις κάμει σύγκρισιν μεταξύ τῆς νῦν σημειουμένης ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ μας καὶ τῆς εἰς παρελθούσας γενεάς ὑπαρχούσης νεκρότητος, μόλις συγκαλυπτομένης ἀπὸ τύπουσιν τινάς. Ἡ σύγκρισις εἶναι βεβαίως εὐνοϊκὴ διὰ τὴν γενεάν μας· τὸ πνευματικὸν χριστιανικὸν ἔργον καὶ εἰς τὸν τόπον μας ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζῃ κατάστασιν ἂν ὄχι ἀκόμη πλήρως ἱκανοποιητικὴν, ἀλλὰ πάντως ἀρκούντως ἐνθαρρυντικὴν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ πρόδοσις αὐτῇ γίνετο ἀποτόμως, δι' ἀλμάτων. Γενεαὶ ἐργάσθησαν διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τὸ ἀποτέλεσμα, πλείους ἐργατῶν τοῦ Λόγου ἠνάλωσαν τὴν ζωὴν των διὰ νὰ εὐρουν οἱ νεώτεροι παρεσκευασμένον κάπως τὸ ἔδαφος. Ἐφανεῖς οἱ περισσότεροι, ἔγνωστοι εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' ἐμφανεστάτους ἰκαρποὺς παραγαγόντες. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ προκαλέσῃ τὴν γενικὴν προσοχὴν. Ἡ δρασίς των ἐξέπληξε, συνετάραξε, προεκάλεσε τὸν θαυμασμόν, τὴν ἀγανάκτησιν, ἀλλὰ πάντως τὴν πνευματικὴν ἀναζωογόνησιν. Καταρχόμενοι αὐτοὶ ἐνός ἔργου, ἄνευ προτύπων καὶ ἄνευ ὁδηγητῶν, δὲν ἔπραττον πάντοτε τὸ ὀρθόν, ἐξέκλιναν καὶ εἰς ὑπερβολάς, εἰς μονομερείας, καὶ δίδουν λαθὴν εἰς κριτικὴν. Ἀλλὰ πάντοτε ἐνήργουν ἐξ ἀγίας προαιρέσεως, μεθ' ἱερᾶς αὐταπαρνήσεως, καὶ ἐν τῷ συνόλῳ συνετέλεσαν πολὺ περισσότερον εἰς τοῦ Ἐθνους τὴν ἀναγέννησιν, παρ' ὅσον διάφοροι κύριοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τοῦ γραφείου των καὶ ἐν πάσῃ ἀνέσει ἠσχολοῦντο νὰ χλευάζουν πᾶν ἱερόν καὶ ὄσιον.

Εἰς τὸ σημεῖωμα τοῦτο θὰ προσπαθῶμεν νὰ δώσωμεν μίαν εἰκόνα τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πνευματικούς αὐτοὺς ἐργάτας—μὴ ἀποκρύπτοντες καὶ τὰς ἰδιορρυθμίας των ἀκόμη—ἐπιφύλασσόμενοι νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐν καιρῷ καὶ μὲ ἄλλας συγγενεῖς μορφάς.

Κατὰ τὸν λήξαντα αἰῶνα καὶ ἀφ' ἧς ἐποχῆς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀνεκρηύχθη ἀνεξάρτητον βασιλεῖον, οὐδεμία σοβαρὰ μέριμνα εἶχε ληφθῆ διὰ τὴν θρησκευτικὴν διαισθητικὴν ἀναγέννησιν τοῦ λαοῦ. Καὶ εἶναι μὲν

ἀληθές ὅτι ὁ Καποδίστριας προσεπάθη ἀπ' ἀρχῆς νὰ βελτιώσῃ ἀπὸ μορφωτικῆς καὶ ὕλικῆς ἀπόψεως τὸν κλήρον, νὰ κοινώσῃ τὰ τῶν ἀρχιερέων, νὰ ἀποκαταστήσῃ εὐταξίαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐπικονομίαν αὐτῆς πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον, νὰ μορφώσῃ ἠθικοθρησκευτικὸν τὸν λαόν, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ βίαιος θάνατός του ἐματαιώσασεν τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν προσπαθειῶν του. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδιστρίου, ἐδημιουργήθησαν ποικίλαι ἀνωμαλίαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὑπετάραξε χαλάρωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματος καὶ κάποια περιφρόνησις πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ καταβλήθη προσπάθεια, ὅπως ὑποταχθῇ ἡ ἐκκλησία εἰς τὴν πολιτείαν καὶ μάλιστα εἰς τὸν βασιλεῖα.

Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπὶ εἴκοσι περίπου ἔτη συνετάραξε περισσότερο τὴν ἐκκλησίαν, ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Φαρμακίδου πεισμοῦ ὑποστηρικθῆσα βία ἀπόσπασις τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Οἱ τότε ἀρχιερεῖς περιεπλάκησαν εἰς ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ δὲν ἔδωσαν τὴν πρέπουσαν σημασίαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ. Κατὰ τὰ δὲ τὰ μέσα τοῦ 18 αἰῶνος, μόνον τέσσαρες ὑπέργηροι ἐπίσκοποι ὑπῆρχον, οἱ ὁποῖοι μάλιστα καὶ παρέμενον εἰς Ἀθήνας ἀνίκανοι ἄλλως τε νὰ ἐπαρκέσουν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ. Οἱ ἐλάχιστοι ἱεροκλήρυκες ἔκαμον κατὰ καιροὺς περιοδείας καὶ ἀπήγγελλον κηρύγματα τινὰ ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ νοητικῆς ἀπόψεως ἀκατάλληλα εἰς τὸν λαόν. Τὰ θρησκευτικὰ βιβλία ἦσαν ὀλίγα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, περιοδικὸς θρησκευτικὸς τύπος ἔλειπε καὶ ὁ λαὸς ἔμενε θρησκευτικῶς ἀπαιδευγῆτος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐνεφανίσθησαν ἐνθουσιώδεις τινὲς εὐσεβεῖς κήρυκες, οἱ ὁποῖοι αὐτοβούλους καὶ ἀνιδιοτελεῶς, ἀνέλαθον τὴν διάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ ἐδημιούργησαν κινήσιν ὄχι μικράν. Ἐνας ἐξ αὐτῶν, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 1850 συνεκίνησε διὰ τῆς δρασεώς του Ἐκκλησίαν καὶ Κυβέρνησιν καὶ συνήρπασε τὸν λαόν τῆς Πελοποννήσου ὑπῆρξεν καὶ ὁ Παπουλάκος.

ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΣ

Ὁ Χριστοφόρος Παναγιωτόπουλος, ὁ γνωστός περισσότερο ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπουλάκος ἐγενήθη εἰς Ἀρμπουνα Καλα

θρύτων περὶ τὸ 1785, ὅπου, ἄγαμος, ἐζησεν ἐπὶ μακρόν, ἐντίμως ἐργαζόμενος. Ἐκ τῶν σωζομένων ἐπιστολῶν του φαίνεται ὅτι μόλις θὰ εἶχε τελειώσει τάξεις τινὰς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Τὴν μικρὰν αὐτοῦ μόρφωσιν συνεπλήρωσε κάπως διὰ τῆς μελέτης θρησκευτικῶν τινῶν βιβλίων. Εἰς προχωρημένην ἡλικίαν ἐγκατέλειπε τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του, παρέδωκεν ὅσα χρήματα εἶχεν εἰς τοὺς ἀδελφούς του, καὶ περιβλήθει μοναχικὸν σχῆμα, ἤρχισε περιοδείας εἰς τὰ περίε χωρία. Ἀπ' ἀρχῆς ἔκαμεν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ἀπλοῦς χωρικούς, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἐφιλοξέουν αὐτὸν προθύμως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, τοῦ προσέφερον εὐχαρίστως βοηθήματα, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος ἔδιδεν εἰς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην. Ἡ ἀνιδιοτελεία του καὶ ἰδίως αἱ ἐλεημοσύναί του, καίτοι ἐγίνοντο μετὰ πολλὴν μυστικότητα, διεδίδοντο εὐρύτατα καὶ συνετέλουν εἰς τὸ νὰ ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ὑπόληψις του. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐπέστρεψεν εἰς τὸ χωρίον του, καὶ κτίσας μοναχικὴν καλύθην, ἐμόναζε.

Κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα ἔδρα εἰς τὰς Πάτρας καὶ τὰ περὶ αὐτὴν μέρη, ὁ ἐνάρετος καὶ ἐνθουσιώδης Κεφαλλῆν Κοσμάς Φλαμιάτος, τοῦ ὁποῖου ἡ φήμη εἶχε φθάσει μέχρι τοῦ Παπουλάκου. Κατὰ τὸ 1847 ὁ Φλαμιάτος, περιοδεύων εἰς τὰ περὶ τὸ Αἶγιον καὶ Καλάδρυτα μέρη, συνήτησε τὸν μονάζοντα Χριστοφόρον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνερίψισε τὴν φλόγα τῆς πίστεως καὶ ἐνέπνευσεν ἰσχυρὸν ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος. Ἐκτοτε ὁ Χριστοφόρος ἀφῆκε τὴν μόνωσιν καὶ ἤρχισε νέας περιοδείας. Ἦτο δὲ γέρον μαιτρὸν ἀναστήματος, μὲ ὀπλοεὺρον γενειάδα, μὲ χονδρὸν ῥάσον καὶ καλογηρικὸν οκουφόν.

Τὸ 1848 ἦλθεν εἰς Ἀθήνας καὶ ἐζήτησε παρὰ τῆς ἱερᾶς Συνόδου τὴν ἄδειαν νὰ κηρύττῃ ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας ἐνός ἀρχιερέως, χαρακτηρίσαντος τὸν Χριστοφόρον ὡς ἀγράμματον, δὲν ἐδόθη ἡ ἄδεια. Τῷ 1851 ὁμως ἡ Σύνοδος, καλύτερον διακριθῆσασα τὰ περὶ τοῦ Παπουλάκου, ἔδωκε τὴν ἄδειαν. Ὁ Παπουλάκος καὶ πρὶν δοθῆ ἡ ἄδεια, πολὺ δὲ περισσότερο ἀφ' ὅτου ἐδόθη, ἐξηκολούθησε τὸ κήρυγμα. Τὸ κήρυγμά του ἦτο ἀπλοῦς εἰς λόγον καὶ νοήματα. Κατέκρινε τὴν κακίαν καὶ συνίστα τὴν τήρησιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων, τὸν τακτικὸν ἐκκλησιασμόν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν συμφιλίανσιν πᾶν ἔχθρων, τὴν ὁμόνοιαν καὶ ἀγάπην ὄλων. Ἐνίστα ἐστρέφετο καὶ κατὰ τῆς τότε Κυβερνήσεως.

Τὸ ἀπλοῦς κήρυγμα τοῦ Παπουλάκου ἔκαμεν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸν λαόν. Αἱ ζωοκλοπαὶ καὶ τὰ πάσης φύσεως ἐγκλήματα περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον. Ἡ

ὑπαίθριος ἀπέκτησε ἀσφάλειαν, ἀγνωστον προηγουμένως, καὶ τὴν ὅποιαν οἱ νόμοι καὶ τὰ ὄργανα τῆς τάξεως ἀπειρήθησαν ἀνίκανοι νὰ ἐπιβάλουν. Τὸ πατροπαράδοτον μῖσος μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν καὶ αἱ διαιωνιζόμεναί τρομεραὶ ἐκδικήσεις, ἐξέλιπον.

Τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν κηρυγμάτων ἀνέφερον δι' ἐπισήμων ἐκθέσεων καὶ Νομάρχαι, ἐχθρικότατα μάλιστα διακείμενοι πρὸς τὸν Παπουλάκον. Πολλοὶ δὲ δήμαρχοι, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ὠφέλειαν τοῦ λαοῦ, προσεκάλουν ἐγγράφως αὐτὸν εἰς τοὺς Δήμους των. Ὁ δὲ λαὸς, τὸν ὑπεδέχετο πανηγυρικώτατα, μὲ ἐκδηλώσεις ἀπεριορίστου σεβασμοῦ. Οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἀντήχουσαν χαρμολογίαν, οἱ ἀνθρώποι ἐγκατέλειπον τὰς ἐργασίας των καὶ φέροντες τὰ ἐξαπτέρυγα, ἐξήρχοντο μετὰ τῶν ἱερέων εἰς ὑποδοχὴν, τὰ σχολεῖα διέκοπτον συνήθως τὸ μάθημα, ἴνα διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ παραστοῦν ἐν σώματι εἰς τὴν ὑποδοχὴν, αἱ γυναῖκες ἔφερον εἰς τὰς ἀγκάλας των τὰ βρέφη διὰ νὰ τὰ εὐλόγησιν ὁ Παπουλάκος. Κάποτε δὲ ὁ ἐπίσκοπος Ἀσίνης Μακάριος, ἐνδεδυμένος πᾶ ἀρχιερατικὰ του ἄμφια, ὑπεδέχθη αὐτὸν μετὰ πολλὴν τὴν ἐπισημότητα.

Ἡ συγκίνησις ὅμως καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ λαοῦ, μετεβλήθη εἰς ἀναστάτωσησιν, ὅταν Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία, θεωρήσασαι τὸν Παπουλάκον ὡς ὄργανον προπαγάνδας, ἐπιβουλευομένης τάχα τὸν Βασιλεῖα, ἔλαβον μέτρα κατ' αὐτοῦ. Ἡ ἱερὰ Σύνοδος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1851 ἀπηγόρευσε εἰς αὐτὸν νὰ κηρύττῃ, ἐξαπέλυσε ἐπανεληλυμένως ἐγκυκλίους κατ' αὐτοῦ, καὶ ἀπέστειλεν ἱεροκλήρυκα διὰ νὰ μετατρέψουν τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέτρα δὲν ἐστάθησαν ἱκανὰ οὔτε τοῦ Παπουλάκου νὰ σταματήσουν τὰς περιοδείας, οὔτε τοῦ λαοῦ νὰ παραλύσουν τὸν ἐνθουσιασμόν, ἔλαβε δραστηρικώτερα μέτρα ἡ Κυβέρνησις, διατάξασα κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1852 τὴν σύλληψιν «τοῦ ταραξίου μοναχοῦ». Αὐτὸ ἀπεκορύφωσε τὸν ὑπὲρ τοῦ Παπουλάκου ζῆλον καὶ ἐξήγειρε τὸν λαόν. Εἰς τὴν Λακωνίαν τὰ πλήθη συνώδευον αὐτὸν καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ κατὰ τὰς περιοδείας, ἔτοιμοι νὰ ἀμυνθοῦν μέχρι θανάτου ὑπὲρ αὐτοῦ. Τὰ ἀποστελλόμενα πρὸς σύλληψιν τοῦ ὄργανου, δὲν ἐτόλμουσαν νὰ ἀντιπαραταχθοῦν πρὸς τὰς χιλιάδας τοῦ λαοῦ. Ὁ μίραρχος Κουτσογιαννόπουλος ἔγραφεν: «ὁ ἄπλοὺς λαὸς τῆς Λακωνίας, οὔτε κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ Ἰμβραήμης ἐζητοῦσε νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Λακωνίαν, δὲν ἔδειξε τοσοῦτον ἐνθουσιασμόν, ὅσον τώρα ὑπὲρ τοῦ κακούργου Χριστοφόρου, καὶ ἔμεινα, βεβαιωθῆς, ἐκστατικός, ὁπότεν εἶδα γέροντας, ἄνδρας, γυναῖκας, ἱερεῖς, παιδία καὶ

κοράσια» ἐτοιμούς νὰ τὸν ὑπερασπισθοῦν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δημοτικοὺς ἄρχοντας, παρὰ τὰς κυβερνητικὰς διαταγὰς ἐπροσπάτευσαν κρυφίως τὸν Παπουλάκον. Τὰ αὐτὰ συνέβησαν εἰς Σπέτσας, Ἐρμιόνην, Κρανίδιον, Κορινθίαν, Ἀργολιδα καὶ ἀλλαχοῦ. Εἰς πολλὰ μέρη ἐτελοῦντο ὑπὲρ αὐτοῦ νυκτερινὰ λιτανεῖα. Τῶν ἡμερῶν παρερχομένων, ἠῤῥαυεν ἡ συρροή τοῦ λαοῦ περὶ τὸν Παπουλάκον. Ὁ δήμαρχος Καρδαμύλης ἔγραψεν ὅτι οἱ παρακολουθοῦντες ἐκεῖ τὸν Χριστοφόρον, ἦσαν ἕξ χιλιάδες. Ὁ ἔπαρχος Γυθείου ἔγραψεν τὴν 14 Μαΐου πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν «Μὴ σὰς φάνεται, ἐκλαμπρότατε, παράξενον διότι δὲν συνελήφθη μέχρι τοῦδε, καθότι δὲν ἐπρόκειτο λόγος περὶ συλλήψεως ἑνός, ἀλλὰ περὶ χιλιάδων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀνοήτων, περιφρουρούντων αὐτόν».

Τέλος ἡ Κυβέρνησις ἀπέστειλεν εἰς Γύθειον ἐκστρατευτικὸν ὄμακον ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γενναῖον Κολοκοτρώνην. Τὴν δὲ 30 Μαΐου ὁ συνταγματάρχης Πιερράκος ἀπειθίασθη μετὰ στρατὸν ἐκ πολεμικοῦ πλοίου, διὰ νὰ συνεργήσῃ εἰς τὴν σύλληψιν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ σύλληψις θὰ ἦτο πολὺ δύσκολος ἂν δὲν συνεργούσε ἡ προδοσία. Τὴν 24 Ἰουνίου περὶδότη προδοτικῶς εἰς τὰ ὄργανα τῆς τάξεως ὁ Παπουλάκος. Ἐμεινεν ἡρεμὸς κατὰ τὴν σύλληψιν του καὶ οὔτε κατὰ τοῦ προδότου οὔτε κατὰ τῶν στρατιωτῶν εἶπέ τι. Παρεκάλεσε μόνον νὰ μὴ τὸν κακοποιήσουν. Τὸν ἐπεβίβασαν εἰς τὸ ἀτιμόπλοιον καὶ τὴν 27 κατέπλευσαν εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ἡ Κυβέρνησις, φοβουμένη ταραχὰς ἀπὸ τὰ συγκεντρωμένα πλήθη, διέταξε τὴν μεταφοράν τοῦ Παπουλάκου εἰς τὰς φυλακὰς Ρίου. Ἐκεῖ τὸν ἀπεμόνωσαν ἐντελὸς μέχρι καὶ τοῦ Μαΐου τοῦ 1853. Τὴν 1 Ἰουνίου τὸν μετέφεραν εἰς Πειραιᾶ καὶ τὸν ἐκλείσαν εἰς τὰς φυλακὰς Μενδρεσέ.

Τὴν 26 Ἰουνίου ὠδήγησαν τὸν Παπουλάκον πεζὸν μετὰ ἰσχυρὰν συνοδείαν εἰς τὸ δικαστήριον διὰ νὰ δικασθῇ. Ἡ δίκη ὅμως ἀνεβλήθη, προφάσει μὲν, ὅτι ἔλειπαν μάρτυρες, πράγματι δέ, διότι ἦτο πολὺ δυσχερὴς ἡ διεξαγωγή της. Ὑπόδικος ἀπεστάλη καὶ πάλιν εἰς Ρίον. Ἡ δίκη δὲν ἔγινε ποτέ, ἡ κατηγορία σιωπηρῶς ἤρθη καὶ ἡ ἴ. Σύνοδος διέταξε τὸν περιορισμὸν τοῦ Παπουλάκου εἰς τὴν ἐν Ἀνδρῶν μονὴν τῆς Παναχράντου. Εἰς σιδηρόφρακτον κελλίον τῆς μονῆς ἐκλειδώνετο ἐκάστην ἑσπέραν, ὑπὸ τοῦ φρουροῦντος αὐτὸν χωροφύλακος καὶ τὴν πρωΐαν ἀνοικόμενον τοῦ κελλήου ἠδύνατο νὰ προσέρχεται εἰς τὰς λειτουργίας καὶ ἀκολουθίας τοῦ Ναοῦ καὶ νὰ περιφέρειται κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας εἰς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς. Ἡ ζωὴ του ἦτο μάλλον ἡρεμὸς καὶ ὁμαλὴ. Ἐποικίλων αὐτὴν αἱ ἔπισκέψεις πολυαρίθμων θαυμαστῶν

του, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν νῆσον Ἀνδρον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ὑδραν, τὰς Σπέτσας, τὸ Κρανίδιον, τὴν Κάρυστον, τὴν Λακωνίαν καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη. Οἱ ἄνθρωποι ἐθελοφρον αὐτὸν ἅγιον, περιβεβλημένον τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου καὶ ἤρχοντο νὰ εὐκοῦσιν εὐλαβῶς τὴν διδασκαλίαν του καὶ νὰ τὴν μεταδώσιν εἰς τοὺς ἄλλους, τοὺς μὴ εὐτυχήσαντας νὰ ἐπισκεφθοῦν αὐτόν. Ἡ Μονὴ τῆς Παναχράντου ἔγινε ἀληθὲς προσκύνημα τοῦ λαοῦ καὶ αἱ ἀρχαὶ ἐπηγόρευον τὴν μετὰ τὸ ἐξορίστου ἐπικοινωνίαν. Ὅσακις ὅμως ἡ συρροή τοῦ λαοῦ ἦτο μεγάλη, ὁ χωροφύλαξ ἐκλείει τὸν Παπουλάκον εἰς τὸ κελλίον. Ἀλλ' αὐτὸς ἀπὸ τὸ σιδηρόφρακτον παράθυρον ὠμίλει πρὸς τὰ πλήθη. Εἰς συστάσεις δὲ τῶν φρουρῶν του νὰ σιωπήσῃ, ἐκείνος ἀπήντα ὅτι «ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ οὐ δέδεται». Τοῦ ἐπέστειλον τὸν παρὰ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν πολλὰ δῶρα εἰς εἶδος καὶ εἰς χρῆμα, τὰ ὅποια αὐτός, ὅπως συνηθίσει, διένεμε εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς ἐπισκεπτομένους αὐτόν.

Τοιοῦτοτρόπως ἔζησεν ὁ Παπουλάκος ἐπὶ ἑπτὰ καὶ πλέον ἔτη, μέχρι τῆς 17ης Ἰανουαρίου τοῦ 1861, ὅποτε παρέδωκε τὴν εἰρήνην τὸ πνεῦμά του. Οἱ Χριστιανοὶ ἐβίβαντες ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ νὰ ἀναφῶσιν τὸ ὄνομά του καὶ νὰ περιφέρουν τὴν διδασκαλίαν του. Ὁ λαὸς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων ἔθεωρει αὐτὸν ἅγιον καὶ μετὰ σεβασμοῦ συνετήρουν καὶ ἐδείκνυν τὰς ποποθεσίας εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἀπλοῦς ἀλλὰ ζηλωτὴς αὐτὸς μοναχὸς εἶχε κηρύξει μετ' ἐνθουσιασμὸν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.

ΚΟΣΜΑΣ ΦΛΑΜΙΑΤΟΣ

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Παπουλάκος εἰργάζετο πόσον ἐνθουσιωδῶς καὶ καρποφόρως εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ νοτιᾶν Πελοπόννησον, ἔδρα εἰς Πάτρας, Αἴγιον, Καλάβρυτα καὶ ἄλλα μέρη ὁ Κοσμάς Φλαμιάτος ἐξαίρετον διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην φαινόμενον χριστιανὸς, συνδυάζοντος σταθερὰ πίστιν, φλογερὸν ζῆλον καὶ ἀτρόμητον χαρακτήρα, πρὸς παιδεύειν ὄχι μικρῶν. Αὐτὸς κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Παυλάδα τῆς ἐπαρχίας Σάμης, τῆς Κεφαλληνίας. Διὰ τὴν ἀξιόλογον μόρφωσίν του ἐκλήθη νὰ διδάξῃ ὡς καθηγητὴς εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν, ἀλλ' ἤρνηθη, ἰδίως εἶχε ἠδὴ θέσει ὡς σκοπὸν τῆς ζωῆς του τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀπὸ τοὺς ἐπαπειλόντας αὐτὴν κινδύνους. Εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἤρχισε τὰ πύρινα αὐτοῦ κηρύγματα κατὰ τῶν ἀντιχριστιανικῶν ρευμάτων καὶ ἰδίᾳ κατὰ τῶν Μισσῶνων. Ἐξ αἰτίας τῶν κηρυγμάτων του αὐτῶν ἐξωρίσθη καὶ ἦλθεν εἰς Πάτρας. Ἐκεῖ ἐξηκολούθησε τὴν ἱεραποστολικὴν του δρασίαν καὶ ἐπεξέτεινε αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἕξ ἑξ ἑκ τῶν Πατρῶν μέρη.

Εἰς μίαν περιοδείαν του τῷ 1842 συνήνησε τὸν εἰκοσαετῆ τότε ἱεροδιάκονον, μοναχὸν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἰγνάτιον Λαμπρόπουλον, τὸν ὁποῖον καὶ κατήχησεν εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον. Τῷ δὲ 1847 ἐπένευσεν ἰσχυρὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος εἰς τὸν Παπουλάκον. Πρὸς ἀμφοτέρους καὶ ἰδίως πρὸς τὸν πρῶτον δι-ἐτήρησε στενοὺς δεσμούς, ἐνισχυομένους πρὸς αὐτοὺς ἐπικοινωνίας. Ἀλλὰ καὶ πρὸς ἄλλους εὐσεβεῖς μοναχοὺς πολλῶν μονῶν εἶχε σύνδεσμον, ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς δημάρχους, δημοτικοὺς παρῆδρους, καὶ πολιτὰς ἀναγέρας τάξεως, Πατρῶν, Τριπόλεως, Γορτυνίας, Ναυπλίου, Τήνου, Σπετσῶν καὶ ἄλλων μερῶν. Προσπάθει δὲ νὰ ἀκρατῇ σύνδεσμον ὅλων πρὸς ὅλους. Μολὼν τὴν δυσφορίαν παρηκολούθει τὰς τοιαύτας ἐνεργείας του, αὐτὸς δὲν ἐδίδοταζε νὰ μεταβαίη εἰς συνάντησιν τῶν συνεργατῶν του. Κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1851 ἔκαμε ἰγνεκὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐπιλέκτων μελῶν τῆς κινήσεώς του, διαρκέσασαν ἰκανὰς ἡμέρας, καθὼς μαρτυρεῖται ἀπὸ ἔκθεσιν τοῦ ἐπαρχοῦ Καλαβρύτων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συχὴ προσωπικὴ ἐπικοινωνία πρὸς ὅλους δὲν ἦτο εὐκόλος, ἔγραψεν ὁ Φλαμιάτος πλῆθος ἐπιστολῶν πολυσελίδων, εἰς τὸν ὁποῖον, ὡς δι' ἐντύπου περιοδικοῦ, ἐδίδασκε καὶ καθωδήγει τοὺς συνεργάτας του. Τὰς ἐπιστολάς ἔγραψε κατὰ τὴν νύκτα, τὴν ὁποῖαν εἶχε διακρίσει εἰς τρία τμήματα, ἐκ τῶν ὁποῖων τὸ μὲν διέθετε πρὸς ἀνάπαυσιν, τὸ δὲ πρὸς προσευχὴν καὶ τὸ ἕτερον διὰ τὴν ἀλληλογραφίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι οἱ ἀποδέκται ἔκαμνον καὶ ἐκυκλοφόρουν εὐρέως ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν. Τῷ 1849 εἶχεν ἐκδώσει καὶ πραγματεῖαν εἰς τύπον ἐπιστολῆς, πρὸς διαφωτισμὸν καὶ προφύλαξιν τῶν πιστῶν ἀπὸ τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν ἀντιχριστιανικῶν προπαγάνδων, συνίστα δὲ καὶ τὴν μελέτην καὶ ἄλλων μορφωτικῶν βιβλίων.

Οἱ συνεργάται τοῦ Φλαμιάτου, οὕτω κατὰρτιζόμενοι, ἐξήρχοντο μεμονωμένως ἢ καὶ καθ' ὄμαδας καὶ ἐκήρυττον ἀνά τὴν Πελοπόννησον. Φαίνεται δὲ ὅτι ἂν ὄχι ὅλοι πάντως οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν μέλη τῆς περιφημοῦς «Ἐταιρείας τῶν Φιλορθοδόξων», τῆς ὁποίας κατὰ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν «θεμελιωτὴς» καὶ «κέντρον» καὶ ψυχὴ ὑπῆρξεν ὁ Φλαμιάτος, ὁ ὁποῖος καὶ προεδρεύσας αὐτῆς. Οὕτω λοιπὸν ὁ Φλαμιάτος παρουσιάζεται ὄχι μόνον ὡς θερμὸς ζηλωτὴς καὶ ὑπέρμαχος τῆς πατριῶν πίστεως, ἀλλὰ καὶ ὡς μεγαλεπήθολος ἀνὴρ, ὁ συλλαβὼν τὸ σχέδιον τῆς ἀναδείξεως καὶ οργανώσεως ἁλίαν συνεργατῶν, διὰ τὴν ἀποτελεσματικωτέραν καὶ εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν του.

Ὁ Φλαμιάτος ἐπίστευεν ὅτι πολλοὶ κίνδυνοι ἠπειλοῦν τὴν ὀρθοδοξίαν, κατὰ τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ ἀντιδράσουν πάντες οἱ δυναμένοι, καὶ ἰδίως οἱ ποιμένες τῆς ἐκκλησίας. Ὁ ποιμὴν τῆς ἐκκλησίας—ἐλεγεν—ὅταν μὲν ἐμφορεῖται ἀπὸ πνεῦμα Θεοῦ ἀναδεικνύεται ἥλιος θερμαίνων καὶ φωτίζων. Ὅταν ὅμως κυριαρχῆται ἀπὸ «τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, τύρβας καὶ μερίμνας βιοτικὰς, τὴν φιλαργυρίαν καὶ φιληδονίαν, τὴν φιλοδοξίαν καὶ τὰ ἔργα τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς», γίνεται καταστροφὴ τῶν πιστῶν, χειρότερος ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλον λαϊκὸν ἁμαρτωλόν. Ἡ δὲ πολιτικὴ ἀρχὴ βλάπτει τὴν ἐκκλησίαν, ὅταν ἐκτρέπεται εἰς ἱεροσυλίαν καὶ ἐπειθεῖται ὡς κριτὴς ἢ ὡς διοικητὴς εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ χειρότερον ὅταν συμπτᾶται μετὰ τῶν κακῶν ποιμένων.

Διὰ τὴν διαφύλαξιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἔπρεπε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ παύσῃ ἡ πολιτεία τὰς ἱεροσυλίαις καὶ τὰς ἐπειθεῖσεις εἰς τὰς τῆς ἐκκλησίας· νὰ παύσῃ καλλιεργούμενος εἰς τὰ σχολεῖα ὁ κατὰ τῆς πίστεως διωγμὸς· νὰ καταστοῦν τὰ σχολεῖα ὀρθόδοξα, ὡς καθηγητὰς «πε-παιδευμένους, ὀρθοδόξους καὶ ἐναρέτους»· νὰ ἐνωθῇ ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον· νὰ γίνῃ ἀκριβῆς ἐξέτασις τῆς πίστεως καὶ τοῦ βίου τῶν ἀρχιερέων· νὰ ἐκλέγωνται ὡς ἀρχιερεῖς οἱ ἀξιοὶ καὶ ἐνάρετοι· νὰ ἐπαγρυπνοῦν οἱ ποιμένες ἐπὶ τοῦ ποιμνίου των· νὰ μορφωθοῦν ἱεροκήρυκες ἐνάρετοι καὶ νὰ ἀποσταλοῦν ἀνά τὴν Ἑλλάδα· νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλα ὠφέλιμα καὶ ὀρθόδοξα βιβλία· νὰ ὁμοιοῦσιν καὶ ἐνωθοῦν οἱ ὀρθόδοξοι.

Τὰ γραπτὰ καὶ προφορικὰ κηρύγματα τοῦ Φλαμιάτου, ὁ εὐρὺς κύκλος τῶν συνεργατῶν του, ἡ κατὰ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς ἐκκλησίας διαμαρτυρία του προσέκαλεσαν, τῇ ὑποκινήσει ἴσως ξένων ἐνδιαφερομένων, τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κυβερνήσεως. Μεσοῦντος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1852, διέταχθη ἡ σύλληψις αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ, ὡς μελῶν τῆς «Φιλορθοδόξου Ἐταιρείας», μετὰ τὴν βραβεῖαν κατηγορίαν τῆς καθοριστέως. Τὰ δικαστικά καὶ ἐκτελεστικά ὄργανα μετ' ἐπιβόλλου ζήλου, ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ σύλληψιν τῶν «συνωμοτῶν» (!) Ἐξώρμησαν εἰς τὰς ἐπαρχίας Πατρῶν, Αἰγιαλείας, Καλαβρύτων καὶ ἀλλαχοῦ, πολυαρίθμους ἀνακριτὰς καὶ χωροφύλακας, ἠρεύνησαν πολλὰς μονὰς καὶ συνέλαβον πολλοὺς σεβασμίους μοναχοὺς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτην Ἰγνάτιον Λαμπρόπουλον. Αἱ ἔρευναι καὶ αἱ σύλληψεις ἐπεξετάθησαν εἰς Τρίπολιν, Σπέτσας, Ἀθήνας καὶ ἄλλα μέρη. Ἐγίνε μάλιστα καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἔρευνα, τὴν ὁ-

ποίαν ὁ «Αἰὼν» ἐχαρακτήρισεν «ὡς ἐσχάτην ἠθικὴν σκληρότητα καὶ πολιτικὴν ἀσυνεσίαν... ἀδικον καὶ ἀναιδεστάτην προσβολὴν». Διετάχθησαν ἀνακρίσεις καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει προσβέβαιον.

Συνελήφθησαν τότε καὶ ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φυλακάς τῶν Πατρῶν ἑκατὸν πενήκοντα περίπου κληρικοί καὶ μοναχοί, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἐνδέχεται καὶ νὰ ἦγνούουν ἐντελῶς τὸν Φλαμιάτον. Ἐκ τῶν πρώτων φυσικὰ συνελήφθη ὁ Φλαμιάτος. Ὁ λαός, ἰδίᾳ δὲ ὁ τῶν Πατρῶν, ἠγανάκτησε κατὰ τῶν τοιούτων ἐνεργειῶν καὶ ἐθεώρησε τοὺς συλληφθέντας ὡς μάρτυρας τῆς πίστεως, τοσοῦτο μάλλον, καθόσον ἡ κάθεριξίς των ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν σκληρά. Πιθανὸν σκληροτέρᾳ νὰ ὑπῆρξε διὰ τὸν Φλαμιάτον, ὁ ὁποῖος καὶ ἤρχισεν ἐπικινδύνως νὰ καταβάλλεται. Ἐπὶ τῇ προφύξει ἐπιχειμένου θανάτου, ζήτησε καὶ ἑκάρι, ἴσως παρὰ τοῦ Ἱγνατίου Λαμπροπούλου, μοναχός. Ὁλίγως ἡμέρας μετὰ τὴν ἰουραν του, τὴν 9ην Ἰουλίου «θλιθόμενος καὶ κακουχούμενος καὶ πάσης ἱατρικῆς περιθάλψεως ἀπεστερημένος» μέσα εἰς τὴν κάθυρον εἰρκτὴν τοῦ φρουρίου τῶν Πατρῶν, παρέδωκε τὸ πνεῦμα. Τὴν 30 Αὐγούστου καὶ ἄλλος μοναχός ὑπέκυψε εἰς τὰς ταλαιπωρίας.

Τὸ δικαστήριον τῶν Πατρῶν, θορυβηθὲν ἴσως ἐκ τῆς λαϊκῆς ἀγανάκτησεως, καὶ μὴ ἔχον προφανῶς σοδορὰ στοιχεῖα κατηγορίας, ἐξέδωκε τὴν 4ην Σεπτεμβρίου βούλευμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ὡς ἀπλοῦν πλημμέλημα τὸ θρῦληθὲν ἔγκλημα καθοσιώσεως. Ἡ δίκη δὲν ἔλαβε ποτὲ χώραν. Ἀλλὰ πάντες οἱ κατηγορούμενοι ἀπελύθησαν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τὰς φυλακάς, εἰς δόξαν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τόσον ἐπιπολαίως ἐνήργησαν κατὰ σεβασμίων ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὸ μόνον ἔγκλημα ἦτο, ὅτι ἠγάπησαν ὑπὲρ τὴν ζωὴν των τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος. Καὶ ἐνδέχεται μὲν νὰ ἐσημείωσαν ἐπάνω εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν των καὶ ὑπερβολὰς, ἀλλὰ αὐτὰ ἦσαν πολὺ προτιμότερα ἀπὸ τὴν ἀκίνησιν καὶ ἔστιν ὅτι τὴν ἀρνητικὴν δρᾶσιν, τῶν δικαιοκούντων τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, συγγνωσταὶ δὲ ἔνατι τῆς ἄλλης αὐτῶν κοινωφελούς δρᾶσεως. Ὁ Φλαμιάτος ὑπῆρξεν κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ τόσον καλῶς γνωρίσαντος αὐτὸν Ἱγνατίου Λαμπροπούλου «ἀνὴρ σοφός καὶ ἐνάρετος καὶ μόνος διακεκριμένος ζηλωτῆς τῆς Ὁρθοδοξίας».

ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἰσυνέχισε τὸ ἔργον τοῦ Φλαμιάτου, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ ἀπήλλαξεν ἀπὸ κάθε πολιτικῆν χροιάν καὶ τὸ κατέστησε καθαρῶς πνευματικόν, ἦτο ὁ

Ἱγνάτιος Λαμπρόπουλος. Ἐγενήθη εἰς χωρίον τῆς Μεγαλοουπόλεως τῷ 1814 πατρὸς γονέων εὐσεβῶν καὶ δωδεκαετῆς προσήλθεν εἰς τὸ Μέγα Σπῆλαιον. Ἐκεῖ ὑπεβλήθη μὲ πᾶσαν προθυμίαν εἰς τὰς κατὰλλήλους πνευματικὰς ἀσκήσεις καὶ παρηκολούθησε μὲ ζῆλον τὰ εἰς τὴν σχολὴν τῆς Μονῆς διδασκόμενα Ἑλληνικὰ μαθήματα. Συνεπλήρωσεν ἀκολούθως τὴν μόρφωσίν του εἰς ἀνώτερον σχολεῖον τῶν Κελαμῶν καὶ ὕστερον εἰς τὴν σχολὴν Αἰγίου. Χάρης εἰς τὴν εὐφύσιν καὶ ἐπιμέλειάν του, ἔγινεν ἰκανὸς νὰ κατανοῇ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ γράφῃ καὶ νὰ διμυλῇ μὲ πολλὴν εὐχέρειαν καὶ πειστικότητα. Τῷ 1839 ἐχειροτονήθη διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ σύνεσιν αὐτοῦ ἱεροδιάκονος καὶ ὀλίγον βραδύτερον ἱερέως. Κατὰ τὸ 1842 ἐγνώρισε τὸν Φλαμιάτον παρὰ τοῦ ὁποῖου καὶ παρωρμήθη νὰ ἐπιδοθῇ περισσότερο εἰς τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ καταστή ἀξιὸς εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον. Οὕτω δὲ μορφωμένος ἐξῆλθεν ἀνά τὴν Πελοπόννησον. Διὰ τοῦ συντετοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἐξομολογήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ὄλης αὐτοῦ ἐναρέτου συμπεριφορᾶς, ἤσκησεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν καὶ ἀνέπτυξε θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν, ὅπως ἀγνωστον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Κατὰ τὸ 1852, ὅτε διευτώθη ἡ ἀνόητος κατηγορία κατὰ τοῦ Παπουλάκου καὶ Φλαμιάτου, ἐχαρακτήριση καὶ αὐτὸς ὡς ἓκ τῶν κυρίων συνειρημένων καὶ ἐδιώχθη. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ὅτε ἐδίδασκεν ἐν Βερβύττῃ Γορτυνίας, συνελήφθη καὶ ἐφυλακίσθη, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐξήγηρε τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἐκίνησεν εἰς ἀπειλητικὴν ἐξέγερσιν πάντας τοὺς Γορτυνίους, οἵτινες καὶ ὤρμησαν νὰ ἀπελευθερώσουν τὸν διδασκαλόν. Ἀλλ' ἐκεῖνος τοὺς καθησώχασε καὶ τοὺς συνέστησε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ πάσαν ἀπρεπῆ καὶ θορυβώδη ἐνέργειαν. Τὴν ἐπομένῃν νύκτα, ὑπὸ ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς δυνάμεως συνοδευόμενος, ἀδηγήθη δι' ἀβάτων καὶ ἐρήμων ἀτραπῶν εἰς Τρίπολιν, καὶ ἐκείθεν εἰς Ναύπλιον. Κόρινθον, Αἶγιον, Πάτρας, Καλάβρυτα, εἰς Μέγα Σπῆλαιον καὶ πάλιν εἰς Πάτρας. Ἐννοεῖται ὅτι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν μετακινήσεων αὐτῶν ἐταλαιπωρεῖτο σκληρῶς, προπηλακίζόμενος ἀπὸ τοὺς χωροφύλακας, ριπτόμενος ἀπὸ φυλακῆς εἰς φυλακὴν, ἀνακρινόμενος διαρκῶς, καὶ στερρούμενος τῆς στοιχειώδους ἀνάσεως. Εἰς τὸ Μέγα Σπῆλαιον κατεσχέθη καὶ ἐξηφανίσθη δυστυχῶς πᾶσα ἡ δεκαετής μετὰ τοῦ Φλαμιάτου ἀλληλογραφία. Εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ φρουρίου τῶν Πατρῶν συνταλαιπωρήθη μετὰ τῶν ἄλλων ἑκατὸν πενήντα φυλακισθέντων, ἀλλὰ ἐκεῖ καὶ ἔδειξε μετ

αὐτῶν, ὑπέροχον χριστιανικὴν ὑπομονήν. Αἱ φυλακαὶ μετεβλήθησαν εἰς εὐκτήριον οἶκον καὶ σχολεῖον ἀρετῆς. Ἐκεῖ ἠκούοντο ψαλμοὶ δοξολογίας πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ἐκεῖ ἐδιδάσκετο ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἰς τοὺς πολυαριθμοὺς εὐσεβεῖς ἐπισκέπτας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φλαμιάτου ἀπελύθησαν, ὡς ἐλάθη, ἐκ τῶν φυλακῶν πάντες οἱ συλληφθέντες, ἀλλ' ὁ Ἱγνάτιος θεωρηθεὶς ὡς ὁ ἐξ ὄλων ἐπιπροσώτερος (!) ἀπεστάλη εἰς τὴν Μονὴν του, μὲ τὴν ἐντολήν νὰ μὴ ἐξέλθῃ ποτὲ ἐκεῖθεν.

Εἰς Μέγα Σπῆλαιον παραμένων ὁ Ἱγνάτιος ἐκήρυττε καὶ ἐξωμολόγει. Ἐδέχετο καθημερινῶς πολλούς, ἐκ τῶν πλησίον καὶ μακρὰν μερῶν, πλουσίους, πτωχοὺς, ὑπαλλήλους, ἰδιώτας καὶ καθωδήγει αὐτούς εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς. Πρὸς πολλοὺς ἔγραφεν οἰκοδομητικὰ ἐπιστολάς. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τὸ Μέγα Σπῆλαιον ἀνεδείχθη δι' αὐτοῦ ἐξαιρετον μορφωτικὸν κέντρον. Κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν 1862 ὁ Ἱγνάτιος, ἀπολυθεὶς τοῦ περιορισμοῦ του, ἐξῆλθεν εἰς πολυχρονίους περιόδους, ἀπαξ δὲ ἐπὶ τρίμηνον ἀνά τὴν Κεφαλληνίαν ἐκεῖ δὲ καὶ προσεῖλικυθεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τὸν Ἱερόθεον Μητρόπουλον, τὸν μετὰ ταῦτα συνεργάτην τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη καὶ κατόπιν Ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν. Μέχρι τοῦ 1869, μῆνας μόνον ἔμενον εἰς τὸ Μέγα Σπῆλαιον, τὸν δὲ ὑπόλοιπον μακρὸν χρόνον διέθετεν εἰς περιόδους. Συνδυάζων δὲ θεολογικὴν καὶ φιλολογικὴν μόρφωσιν, ἦτο εἰς θέσιν, ὄχι μόνον νὰ διαπιστῶνῃ ἀκριβῶς τὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ παρέχῃ τὴν πρέπουσαν εἰς ἐκάστην περίστασιν διδασκαλίαν μετὰ πολλῆς τῆς πειστικότητος. Ἰνα δὲ διαδίδῃ εἰς εὐρύτερον κύκλον τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, συνέγραψεν ἀξιολόγους πραγματείας, τὰς ὁποίας καὶ διὰ τοῦ τύπου ἐδημοσίευσε. Τὸ ὄνομά του ἔγινε γνωστὸν καὶ σεβαστὸν εἰς πάντας. Πολλοὶ ἀρχιερεῖς, ἡ Ἱ. Σύνοδος καὶ ἡ Κυβέρνησις τὸν ἐπρότειναν ὡς ἱεροκήρυκα Λακωνίας καὶ ὕστερον ὡς ἀρχιερέα Τριφυλλίας, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη, διότι ἐφρόνει ὅτι καὶ ἄνευ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιωματος ἦτο ὄχι ὀλίγον ἀφέλικος εἰς τὸν λαόν.

Δὲν ἔζησεν ὅμως ἐπὶ πολὺ διὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν καρποφόρον δρᾶσίν του. Ὡς ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῆ καὶ τῶν συνεχῶν κόπων εἰς τοὺς ἰστούς ὑπεβάλλετο, κατεβλήθη σωματικῶς καὶ κατὰ σύστασιν τῶν ἱατρῶν, ἠναγκάσθη νὰ ἀποσυρθῇ εἰς Κερπινὴν Καλαβρύτων. Ἐκεῖ διήλθε τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς του συμβουλεύων καὶ ἐξομολογῶν τὰ σπυρέοντα πνευματικὰ του τέκνα καὶ ἔχων πλησίον του τοὺς δύο ἀφωσιωμένους μαθητάς του μοναχοὺς, τὸν Γαβριὴλ Παπαυκολάου, καὶ τὸν Εὐσέβιον Ματθόπουλον,

τὸν μετὰ ταῦτα ἰδρυτὴν τῆς θρησκευτικῆς Ἀδελφότητος θεολόγων «Ζωή». Τὴν 22αν Ἰουνίου τοῦ 1869, ἀφοῦ ἀπεχαίρετικῶς παρέδωκεν εἰρηνικῶς τὸ πνεῦμα. Ὁ «Αἰὼν» εἰς φύλλον τῆς 7ης Ἰουλίου ἔγραψεν ὅτι, ὁ Ἱγνάτιος Λαμπρόπουλος ἔγινε «γνωστὸς καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν περικοσμοῦσαν αὐτὸν ἀρετὴν καὶ παιδείαν... πνευματικὸν καύχημα τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ ὄλης τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν... Ὁ ἀείμνητος ἱερομόναχος καὶ πατήρ, καλῶς γινώσκων τὸν προορισμὸν αὐτοῦ, δὲν ἔπαυε πανταχοῦ περιφερόμενος, διδάσκων, νοουθετῶν, ἐξομολογῶν, τὰ πάντα ποιῶν, ἵνα πολλοὺς φέρῃ εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν καὶ πολλοὺς σώσῃ, ὥστε ὁ θάνατος αὐτοῦ ἦδη θεωρεῖται ὡς μεγίστη πνευματικὴ στέρησις».

Ἡ δρᾶσις τοῦ Ἱγνατίου ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὁμολογουμένως, πρωτότυπος. Οἱ πειρασμοὶ οἱ ὁποῖοι ἐγενήθησαν εἰς βάρος τοῦ Παπουλάκου καὶ Φλαμιάτου, ὑπῆρξαν διὰ τὸν Ἱγνάτιον πολυτίμητα μαθήματα. Εἶδε, ὅτι τὸ κήρυγμα καθίσταται μᾶλλον ἀπερίσπαστον καὶ ἐξόχως οἰκοδομητικόν, ὅταν εἶναι καθαρῶς πνευματικόν. Δὲν προκαλεῖ μὲν θορυβώδεις ὄσον καὶ παροδικοὺς συναγερμούς, ἀλλὰ δημιουργεῖ μόνιμον ἀγαθὸν κατάστασιν εἰς τὰς ψυχὰς. Εἰς ἐποχὴν λοιπὸν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐτάρασσον τὴν Ἐκκλησίαν θλιβεροὶ ἐσωτερικοὶ ἀγῶνες, πρωτοστατοῦντος τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, τὸ δὲ κήρυγμα εἰς σπῆλαιὸν τινὰς περιστάσεις ἠκούετο, εἰς ναοὺς τινὰς μόνον τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου ἔμενε ἀποίμανος καὶ ἀδίδακτος, ὁ Ἱγνάτιος Λαμπρόπουλος, πρῶτος αὐτός, ἐξῆλθεν εἰς συστηματικὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν. Οὕτω δὲ ἐργαζόμενος, ὄχι μόνον τὸν λαόν ὠκοδόμησεν εἰς χριστιανικὴν ζωὴν ἀλλὰ καὶ προπαρασκεύασε τοὺς κληρικοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἐμελλον νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἀρεταμένης θρησκευτικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι» (Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Ἀνάπλασις 1924, ἀρ. φύλ. 17). Τοιοῦτοι δὲ κληρικοὶ ἦσαν, ἐκτός τοῦ Εὐσεβίου Ματθοπούλου καὶ Γαβριὴλ Παπαυκολάου, ὁ Σπυρίδων Γιαννουλάς, ὁ Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ὁ Ἡλίας Βλαχόπουλος κ. ἄ., ἅπαντες συνεργάται ἀναδειχθέντες μετὰ ταῦτα τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη (Χρυσόστ. Παπαδοπούλου: Ἀπόστολος Μακράκης, Ἀθήναι 1939 σ. 58).

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΜΑΚΡΑΚΗΣ

Ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῶν μέσων σχεδὸν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρέχοντος συνεκλόνησε λαὸν καὶ ἀρχοντας, μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν καὶ τὴν θρησκευτικότητά του, μὲ τὴν πρωτοτυ-

πίαν καὶ τὰς ἀκρότητάς του καὶ διὰ τὸν ὁποῖον ἠσκολήθη καὶ Ἐκκλησία καὶ Κυβέρνησις καὶ λαὸς καὶ τύπος, ὑπῆρξεν ὁ μολογούμενος ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Συνδυάζων διάνοιαν ἰσχυράν πρὸς εὐροίαν λόγον, οὗ τὴν τυχοῦσαν, προκισμῶν μετ' ἰσπανίαν ἀντοχήν καὶ ἀκάματον ἐργαστικότητα, κατέκλυσε τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν μετ' ἀναρίθμητον πλῆθος πολυμερῶν κηρυγμάτων καὶ συγγραμμάτων, ὑπήγειρε κινήσεις καὶ ἀντίδρασαν πρωτοφανῆ διὰ τὴν ἔποχὴν του καὶ ἀνεδείχθη ἰδιότυπος θρησκευτικὴ φυσιογνωμία. Ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας ὑπεβλήθη εἰς αὐστηρὰν ἀσκησιν καὶ ἐπεδόθη εἰς μελέτας τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραμμάτων καὶ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου μέχρι τοῦ Ἐγγέλου. Τοῦ χρόνου ὅμως προϊόντος, ἀνέπτυξε μεγαλυτέραν ποιεῖσιν εἰς τὴν ἰδικὴν τοῦ κρίσιν καὶ νόησιν καὶ ὀλιγωτέραν εἰς τὰ παρ' ἄλλων γραφέντα ἢ γραφόμενα. Ἡ ὄλη ἔντονος δημοσία δράσις του διακρίνεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς ἀκάματον προσπάθειαν πρὸς μὲρῶσιν τοῦ λαοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἀμείλικτον καταφορὰν ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὅποιοι προσέβαλλον λόγῳ ἢ ἔργῳ τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, οἰοῖσθε καὶ ἂν ἦσαν οὗτοι.

Ἀπὸ τοῦ 1853, καὶ συστηματικώτερον ἀπὸ τοῦ 1856, ἤρχισεν συγγραφεὺς καὶ κηρύσσων εἰς Κων/πολιν. Τῷ 1859 ἦλθεν εἰς Ἀθήνας μετ' ἰσπανίαν καὶ κηρύξας, ἀλλ' ὁ μὲν Μητροπολίτης Νεόφυτος τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ὀμιλήσῃ εἰς τοὺς ἰ. Ναοὺς, διότι ἦτο λαϊκός, ἢ δὲ Κυβέρνησις τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ὀμιλήσῃ εἰς τὸ ὑπαιθρον διὰ τὸν φόβον ἐπικινδύνων συγκεντρώσεων. Ἐπαυθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μεταθὰς ἐκεῖθεν εἰς τοὺς Παρισίους, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1866, ἐνθα καὶ παρέμεινε συνεχῶς σχεδὸν μέχρι τοῦ θανάτου του ἀναπαύσας ἐξαιρετικὴν δρᾶσιν.

Κατὰ τοὺς ἑξ. πρώτους μῆνας τῆς ἀφίξεώς του ὀμιλεῖ εἰς τὴν Πλατείαν Ὁμοιοίας, ἐνώπιον πυκνοτάτου ἀκροατηρίου, ἐπὶ ἔθνικοθρησκευτικῶν θεμάτων. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἤρχισεν ἐκδίδων δις τῆς ἑβδομάδος τὴν «Δικαιοσύνην», ἐφημερίδα τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν ὅποιαν ἔγραψεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰς ἐκφωνουμένας ὀμιλίας καὶ ἐπετίθετο ἐναντίον καθηγητῶν τινῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἰδίως ἐναντίον τῶν «μιασῶν», κατὰ τῶν ὁποίων μάλιστα ἔγραψε καὶ δύο βιβλία. Τῷ 1867 ἀποχωρήσας ἀπὸ τῆς «Δικαιοσύνης», ἐξέδωκε τὸν «Λόγον», ἐφημερίδα ἀρχῶν θρησκευτικῶν, πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν, τὴν ὅποιαν μάλιστα ἢ ἰ. Σ. Σύνοδος θερμῶς συνέστησεν εἰς τοὺς Ἱεράρχας. Μέχρι τοῦ 1870 ἐξηκολούθη κηρύττων εἰς Ἀθήνας καὶ δημοσιογραφῶν καὶ ἑλέγχων τὴν κα-

κίαν, ὅπου καὶ ἂν τὴν συνήντα. Ἐφρῶνε, ὅτι «ἐάν τὸ καιρὸν δὲν παταχθῇ, δὲν θεατρισηθῇ, δὲν ἐκπομπευθῇ, οὕτως ὥστε νὰ ἐξεγείρῃ καθ' ἑαυτοῦ τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν, ἀδύνατον νὰ περιορισθῇ, νὰ καταργηθῇ», ἢ δὲ ἀπόκρισις τοῦ καιροῦ—ἐλεγείων ἀποθρασύνει, ἐνῶ δ' ὁ ἔλεγχος νοθεύει καὶ καθιστᾷ τὸν νόμον σεβαστόν. Αἱ ἀπειλαὶ καὶ καταφοραὶ ἐκ μέρους τῶν ἐλεγχόμενων καὶ αἱ ἐπιχειρηθεῖσαι κατ' αὐτὸν δολοφονικαὶ ἀπόπειραι, ὄχι μόνον δὲν τὸν ἐπτόησαν, ἀλλὰ καὶ τὸν κατέστησαν ἀκόμη τολμηρότερον. Εἰς τοὺς ἐλέγχους του ὁ ὅμως, ἐξέκλιεν εἰς υπερβολὰς, αἱ ὅποια καὶ αὐτὸν προσωπικῶς ἐβλάψαν καὶ τὸ οἰκοδομητικόν του ἔργον σπουδαίως παρεκάλωσαν.

Ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1895 καίτοι ὡς ἐκ τῶν ἐλέγχων αὐτοῦ εἶχεν ἐμπλακῆ εἰς σκληροῦς ἀγῶνας καὶ ἀποκαρδιωτικὰς δίκας, διέθεσε μέγα μέρος τῆς ἐλευθερίας του εἰς περιοδείας ἀνά τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐφρῶνε, ὅτι, «ὁ προφορικὸς λόγος συντελεῖ εἰς φωτισμὸν τῶν πολλῶν, πολλῶ μάλιστα ἢ ὁ γραπτὸς». Ἐπισκέφη πάμπολλα μέρη, κηρύττων, ἐλέγχων καὶ ἀπολογούμενος. Παντοῦ ἐγένετο ἐνθουσιαιδῶς δεκτὸς καὶ ἐπέδρα σπουδαίως εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν. Κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα πέντε αὐτῶν ἐτῶν, ἐξέδωκε πολυάριθμα ἔργα, ἐδημοσίευσεν πληθῶσαν ἄρθρων, ἴδρυσεν ἐν Ἀθήναις τὴν Σχολὴν τοῦ Λόγου, εἰς τὴν ὅποιαν ἐδίδασκε τὴν μὲν ἡμέραν τοὺς νεαροὺς μαθητὰς κατ' ἴδιον παιδαγωγικὸν σύστημα, τὴν δὲ ἑσπέραν τοὺς μεγάλους. Συνέστησε συλλόγους ἀξιολόγους δράσεως, καὶ διεξήγαγεν ἐπιτυχῆ καὶ ἔντονον κατὰ θρασυτάτων σιμωνιακῶν ἀρχιερέων ἀγῶνα. Ἐπειδὴ δὲ ἢ Σ. Σύνοδος εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν δὲν ἐφήρμοσεν, ὅπως ἔπρεπε, τοὺς ἱεροὺς κανόνας, κατήγγειλε διὰ δημοσιευμάτων τὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν Προκόπιον καὶ τοὺς ἄλλους συνοδικούς ὡς συνενόχους τῆς σιμωνίας, συγχρόνως δὲ, διέκοψε καὶ τὸ μνημόσυνον τοῦ ὀνόματος τοῦ Μητροπολίτου εἰς τὸν παρὰ τὴν «Σχολὴν τοῦ Λόγου» ναόν του. Ἐπεξέτεινε τὰς ἐπιθέσεις αὐτοῦ κατὰ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ κατὰ τῆς Κυβερνήσεως, ὡς ἄσκιον ἐνόμιζεν αὐτὴν ἀμελοῦσαν ἢ ἐκτρεπομένην τῶν καθηκόντων της.

Κατὰ τὰ ἔτη αὐτά, μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιμονῆς ἀνέπτυξε τὴν περὶ «τριουθενότου» καὶ περὶ προελεύσεως τῆς ψυχῆς διδασκαλίαν, καὶ προσήρμοξε εἰς τὸν ἑαυτοῦ του προφητείας τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἔδιδεν οὕτω λαθὴν εἰς πολλὰς κατηγορίας καὶ καταγγελίας ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν του. Φρονῶν δὲ ὅτι καὶ ἐν τῇ Βουλῇ θὰ ἦτο ἐπιωφελὴς εἰς τὸ ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ὑπέβαλεν ἐπανειλημμένως ὑποψηφιότητα βουλευτοῦ, ἀλλ' ἀπέτυχεν. Σημειωτέον

ὅμως ὅτι ἔλαβε δις εἰς Ἀθήνας περὶ τὰς 7.000 ψήφους, πράγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ τὸ ἰσχυρὸν ρεῦμα τὸ ὁποῖον εἶχεν δημοιουργήσει. Ὡς ἐκ τῶν ἐλέγχων αὐτοῦ, ἐπανειλημμένως κατηγγέλθη, ἐννεαίκις παρουσιάσθη κατηγορούμενος πρὸ τῶν δικαστηρίων, τετραίκις κατεδικάσθη εἰς συνολικὴν φυλάκισιν τριῶν ἐτῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν καὶ παρέμεινε κατὰ διαστήματα εἰς τὴν φυλακὴν περὶ τοὺς δέκα ὀκτῶ ἐν συν-ὄλῳ μῆνας. Ἡ ἰ. Σύνοδος ὑπέδειξεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ ἐπέτυχεν τὴν διάλυσιν τῆς «Σχολῆς τοῦ Λόγου» τῷ 1878, ἐξαπέλυσεν ἐγκύκλιον καὶ κατηγόρησε τὸν Μακράκην ὡς εἰσαγόντα καινοτομίας, τὸν δὲ Φεβρουάριον τοῦ 1879 κατεδίκασε τοὺς κληρικούς τῆς σχολῆς εἰς περιορισμὸν ἀπὸ πέντε ἕως δέκα ἔτη εἰς διαφόρους Μονάς. Ἡ καταδίωξις τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν κληρικῶν του ἐκ μέρους Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἐξήγειρεν εἰς πολλὰ μέρη πάνδημον ἀγανάκτησιν ἐκδηλωθεῖσαν διὰ πολλῶν ἀναφορῶν.

Καμμία ἐν τούτοις ἐναντιότης καὶ καταδίωξις δὲν ἔκαμψε τὸν Μακράκην. Παρέμεινε ἀκλόνητος εἰς τὴν γραμμὴν τὴν ὅποιαν ἀπ' ἀρχῆς εἶχε χαράξει, χωρὶς νὰ διδῆ προσοχὴν, οὔτε εἰς τὰς συνετάς συμβουλὰς τῶν συνεργατῶν του, οἱ περισσότεροι καὶ ἐκλεκτότεροι τῶν ὁποίων, ἐπὶ τέλους, καὶ τὸν ἐγκατέλειψαν, οὔτε εἰς τὴν συνεχῆ ὑπὸ τῶν πραγμάτων διάψευσιν τῶν προρρήσεών του. Μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του διετήρησεν ἀκμαίως πάσας τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, τὰς

ἐλπίδας καὶ πεποιθήσεις, τὴν ἀκάματον ἐργαστικότητα καὶ ἐπιμονήν, ὥστε καὶ κατ' αὐτὴν τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς ζωῆς του, 24 Δεκεμβρίου 1905, νὰ γράψῃ τὸ τελευταῖον του ἄρθρον εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ «Λόγου». Τὴν μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας αὐτῆς, προσισθανόμενος τὸ τέλος του κατεκλίθη, προσμηχθήθη θερμῶς καὶ δεικνύων τὸν οὐρανὸν εἶπεν «ἐκεῖ εἶναι ἡ ἀνάπαυσις». Αὐταὶ ὑπῆρξαν αἱ τελευταῖαι του λέξεις, διότι μετ' ὀλίγον ἐξέπνευσεν.

Ἀναμφιβόλως ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ὑπῆρξε μέγας διὰ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ, διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν δρᾶσιν του. Εἰς ἔποχὴν κατὰ τὴν ὅποιαν τὰ ὑλιστικὰ εἰδέγματα, ἢ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία καὶ αἰ κοιμιστικὰ μικρότητες ἐκυριάρχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνεφανίσθη αὐτὸς ὡς «ἀπόστολος τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἀναμορφωτῆς καὶ ἀνακαινιστῆς, ἀνθρωπος χρηστὸς καὶ ἀφιλάργυρος, πλήρης αὐταπαρήσεως, διδασκαλὸς ζηλωτῆς, ρήτωρ καὶ διαλεκτικὸς δεινὸς καὶ συγγραφεὺς ἀκαταπύνητος, παραδεδωμένος εἰς τὸν Χριστόν». Ἀφύπνισε τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀνέπτυξε χριστιανικὴν ζωὴν εἰς χιλιάδας ἀνά τὴν Ἑλλάδα ἀνθρώπων, κατέστησε τιμίαν εἰς τοὺς φίλους, καὶ σεβαστὴν εἰς τοὺς ἐχθρούς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐνέπνευσεν ἀγάπην πρὸς τὴν Γραφὴν καὶ τὸ θρησκευτικὸν βιβλίον καὶ συνήργησεν εἰς τὴν μὲρῶσιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἔμελλον ἐπὶ τελειοτέρων βάσεων καὶ διὰ τελειοτέρων τρόπων νὰ συνεχίσουν τὸ χριστιανικὸν ἔργον.

I. Θ. Κ.

«Μεγάλα ἰδανικὰ ἀπαιτοῦν μεγάλας θυσίας, Ψυχικὴ ἀνδρεία, ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος, συντριβὴ τοῦ πειρασμοῦ, ἠθικὴ ἢ διανοητικὴ πρόοδος, ἀγιασμός ἐν ἡμῖν τοῦ θείου θελήματος, πᾶν ὅτι οὐράνιον καὶ μέγα, εἶναι ἀνθη ἀναφυόμενα ἐπάνω εἰς βράχους ἀπορρωγας, τοὺς ὁποίους διὰ νὰ φθάσῃ τις ἀναρριχώμενος, ἀνάγκη πρῶτον νὰ κατασχισθῇ καὶ αἱματωθῇ. Μὴ πλανᾶσθε. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἡ Ἐρησκεία ἢ εὐαγγελιζομένη τὴν ἀκίνησιν καὶ τὸν ἐκνευρισμὸν θηλυπρεπῆ βίον. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία στρατευομένη. Χαλυβδώνει διὰ τῆς ἀσκήσεως τὰ νεῦρα, στομάχην διὰ τῆς ἀενάου πάλης τὴν θέλησιν, ψῆνει εἰς τὴν ἄλμην τοῦ βίου τὴν ψυχὴν. Ἄν σὰς ὀμιλεῖ κατ' ἄλλον τρόπον, θά σὰς ἠπάτα. Πλὴν δὲν εἶν' ἔδω ὁ λιμὴν, ἀλλὰ τὸ κυμαίνόμενον καὶ κοχλάζον πέλαγος» δὲν εἶναι τὸ συμπόσιον τῶν ὀλυμπιονικῶν, ἀλλὰ τὸ πελώριον στάδιον, ὅπου οἱ ἀγῶνες τελοῦνται· δὲν εἶναι ὁ ἐν μέσῳ ἀσμάτων καὶ γελῶτων διεξαγόμενος ἀμητὸς, ἀλλ' εἶναι ἡ ἐπιμοχθος σπορά, ἢ λαμβάνουσα χώραν ἐν μέσῳ χειμῶν, καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ τὸ ἐν διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἕτερον».

(Πρακτικαὶ ὀμιλίας σελ. 11).

Νύξ σεληνοφώτιστος καταγλαΐζει τὸ πέλαγος, τὸ ὁποῖον λάμπει, ξινὰς καθρέπτει ἀσημένιος μὲ δλόχρυσα ἀνταυγάσματα... Κουρασμένος ἀπὸ τὰς φροντίδας τοῦ ταξειδίου, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην ν' ἀναπαυθῶ, νὰ κατακλιθῶ, ἀλλὰ τὸ θέαμα τὸ ἀπερίγραπτον τῆς μεγαλοπρεποῦς οὐρανόου καὶ ἐπιγείου σκηνογραφίας μὲ κρατεῖ δέσμιον θεωρὸν τῶν μεταλείων τοῦ Θεοῦ....

Καθήμενος εἰς ὠραίαν θέσιν ἐν τῷ πρυμναίῳ,.... συναρπάζομαι πρὸς τὴν πανοραματικὴν τῆς νυκτὸς σκηνογραφίαν· καὶ φεύγει ὁ νοῦς μου ὑψηλά-ὑψηλά, πολὺ ὑψηλά, ἐπάνω εἰς τὸ φωταγωγημένον στερέωμα. Μέσα δὲ εἰς ἄλλην αὐτὴν τοῦ παντὸς τὴν παλμώδη σιωπὴν, μοῦ φαίνεται ὅτι ἀκούω μίαν παναρμόνιον μουσικὴν, ὅπου μελωδικῶς ἀντηχεῖ ἕως τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μου.

Καὶ μοῦ ἔρχεται εἰς τὴν ἐνθύμησιν πάραυτα ἕνας στίχος τοῦ βασιλικοῦ τῆς Γραφῆς Ψάλτου, πολὺ ταιριαστὰ εἰς τὰς θεωρίας μου:

«Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ.....»

Ἡ μουσικὴ αὐτὴ, τῆς δημιουργίας τὸ αἰώνιον ἄσμα, μοῦ κλέπτει τὸν ὕπνον ἀπὸ τὰ βλέφαρά μου....

Τί νὰ πρωτοθαυμάσω, καὶ τί νὰ πρωτοκυττάξω; τοὺς οὐρανοὺς, μὲ τὰ δλόχρυσα πέλαγά των, ἢ τὸ πέλαγος ὅπου μὲ οὐρανόους σελαγισμοὺς καταγλαΐζεται; τοὺς οὐρανοὺς ὅπου μὲ τὰ κάλλη των τὰ ἀφάνταστα ὕμνοισι τὸν Δημιουργόν, ἢ τὸ πέλαγος ὅπου στολισμένον μὲ χρυσὰ κύματα, μὲ ἀργυρὰ κύματα, μὲ χίλιες δυὸ κιθάρες καὶ ἄλλες τόσες δαβιτικὲς ἄρπες ἀνακρούει τοὺς ἀρμονικοὺς διθυράμβους τοῦ πρὸς τὸν Δημιουργόν;.....

(«Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα» τόμ. Α'. σελ. 67-69).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ

Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ Ἰησοῦς ἐξέπνευσεν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, συνεκέντρωσε παρὰ τοὺς πόδας Αὐτοῦ ἀναριθμήτους ψυχὰς πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας, αἵτινες ἔσπευσαν νὰ τῷ προσφέρουν ἐγκάρδιον ἀφοσίωσιν καὶ δλόψυχον λατρείαν.

«Ἴδε ὁ ἄνθρωπος», ἔλεγεν ὁ Πιλάτος.

Ἄλλ' ἐγὼ βλέπω βασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔρχονται νὰ καταθέσουν τὸ στέμμα των παρὰ τὸν ἀκάνθινον στέφανον τοῦ Ἰησοῦ καὶ ν' ἀνταλλάξουν τὴν λάμπην τοῦ βασιλικοῦ των σκῆπτρου μὲ τὴν ἀφάνειαν τοῦ εὐτελοῦς καλάμου, μὲ τὸν ὁποῖον ἐνέπαιξαν οἱ στρατιῶται τὸν Ἰησοῦν».

Βλέπω φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἔρχονται ν' ἀποβάλλουν τὸν φιλοσοφικὸν των τρίβωνα, παρὰ τὴν κοκκίνην χλαμύδα τοῦ Ἰησοῦ καὶ νὰ μαθητευθῶσιν ἐν τῷ σχολεῖῳ τῆς πίστεως τοῦ Ἐσταυρωμένου, τοῦ ὁποῖου τὸ κήρυγμα ἄλλοι ἐθεώρησαν «σκάνδαλον» καὶ ἄλλοι «μωρίαν».

Βλέπω ἐπιστήμονας, οἱ ὁποῖοι προσέρχονται ταπεινῶς παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἐσταυρωμένου Ἰησοῦ διὰ νὰ ἀντλήσουν τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης τὰ νάματα καὶ ν' ἀρυσθοῦν σοφίαν ἀπὸ τὴν ἀνόθευτον καὶ ἀστείρευτον τῆς σοφίας πηγὴν.

(«Ἡ Μεγάλῃ Παρασκευῇ», ἔκδ. Ε' Ἀθήναι 1941, σελ. 88).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΑΡΑΖΟΥΛΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΜΑΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Μία γενικὴ παρατήρησις πού θάχε νὰ κάμῃ κανεὶς γιὰ πολλὰ ἄλλα ζητήματα τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ταιριάζει καὶ γιὰ τὸ ζήτημα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ τώρα. Ἐχομε μιλήσει πολὺ γιὰ ὠρισμένα θέματα καὶ προσπαθήσαμε νὰ κατασταλάξουμε σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα, χωρὶς ὅμως νὰ διαθέτουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα πού θάταν ἀπαραίτητα γιὰ μιά τέτοια δουλειά. Καὶ νά, λόγου χάριν: Θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν χριστιανικότητα πού παρατηρεῖται ἢ δὲν παρατηρεῖται στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, γιὰ τὴν θρησκευτικὴ πνοὴ πού ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὰ—καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο ὑποστηρίχθηκε, κυρίως ὅμως καὶ μὲ ἐπιμονὴ τὸ δεύτερο ἀπὸ ὠρισμένους κύκλους—κι' ὅμως δὲν ἔχομε στὴ διάθεσί μας εὐκόλα οὔτε κἂν τὸ πρῶτο ὄλικόν, πού θὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας καὶ τῶν παρατηρήσεών μας. Δὲν ὑπάρχει μιά συλλογὴ τῶν θρησκευτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Δὲν ὑπάρχει κἂν μιά ἀπ' τὶς γενικὲς συλλογὲς «Δημοτικῶν ᾠμάτων», πού ὁ συλλέκτης τῆς νὰ δείχνῃ πὼς στὴν ἐργασία του τὸν συνώδευε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ νὰ ἐξακριβώσῃ, ὅσο μπορούσε πρὸς ἐξαντλητικὰ, ὡς πού φθάνει ἡ χριστιανικότητα κι' ἡ θρησκευτικὴ παραγωγή τῶν ἀνώνυμων λαϊκῶν ῥαψωδῶν μας. Κι' ἔτσι, ἔστω καὶ γιὰ μιά πρόχειρη ἔρευνα ἀπάνω σὲ τοῦτο τὸ θέμα, εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος νὰ κάμῃ πραγματικὲς ἀνασκαφὲς σὲ τόμους καὶ τομῖδια καὶ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες. Γιὰ νὰ μιλήσῃ π. χ. αὐτὸ τὸ ἄρθρον γιὰ τὸ ζήτημα χρειάστηκε νάχη ὑπ' ὄψει του τὰ παρακάτω βιβλία (*).

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ κόπος ἀποζημιώθηκε μὲ τὸ παραπάνω. Τὰ στοιχεῖα πού μπόρεσαν νὰ συγκεντρωθοῦν—πολὺ περισσότερα φυσικὰ ἀπ' ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ χωρέσουν σ' ἕνα σύντομο ἄρθρον—ἀπαρτίζουσι ἕνα σύνολο πού εἶναι ἀληθινὰ ἀποκαλυπτικόν γιὰ κείνον πού καταπιάνεται μὲ τὴ μελέτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἔχοντας σχηματισμένη ἐκ τῶν προτέρων τὴ γνώμη ὅτι σ' αὐτὰ «δὲν ὑπάρχει ἔχνος θρησκευτικότητος».

λασοῦ.—E m. L e g r a n d. Recueil de Chansons populaires grecques, Paris 1873.—Passow. Carmina popularia Graeciae Recentioris, Λεωψία, 1865.—Γεωργίου Παχτικίου, 260 Δημῶδη Ἑλλην. ᾠσματα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1905.—Ἀγ. Θέρου, Δημοτικὰ Τραγούδια.—Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρὸν Δημοτικῶν ᾠμάτων.—Ἀθανασίου Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακὰ.—Ἰωάννου Πέτση, Συλλογὴ ἀνεκδότων Δημοτικῶν ᾠμάτων Μακεδονίας, Χαλκιδικῆς, Θράκης.—Μαριέττας Μινώτου, Τραγούδια ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, Ζακυνθίνης Λαογραφίας τόμ. Β', Ἀθήναι 1934.—Γ. Δροσίνη, Τὰ ὠραιότερα δημοτικὰ διήγηματα, Ἀθήναι 1924.—Κώστα Σαγγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ Τραγούδια, Ἀθήναι 1928.—Μαρίας Λιουδάκι, Λατρεία στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη.—E d w i g L ü d e k e, Κρητικὰ Τραγούδια.—Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικὰ παραδόσεις.—Εἰρήνης Παπαδάκη, Λαογραφικὰ σύμμεκτα Σητείας.—Αἰκατερίν. Κουρμούλη, Δημῶδη ᾠσματα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου. Τὰ πέντε αὐτὰ στὴν ἐπετηρίδα τῆς Ἐταιρ. Κρητικῶν σπουδῶν, τόμ. Α' 1938 καὶ Β' 1939.—Ἐλ. Π. Σταμιούλη, Σαράντη, Σύμμεκτα, Λαογραφία τόμ. ΙΑ', 1934-37.—Μαθθίνης Σαλαβάνου, Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικά, Λαογραφία, τόμ. 10, Ἀθήναι 1929.—Π. Ἀραβαντινοῦ, Συλλογὴ Δημοτικῶν ᾠμάτων τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1880.—Τρύφ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1936.

(*) Σπυριδωνος Ζαμπελίου, ᾠσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος, Κέρκυρα 1852.—Νικολάου Γ. Πολίτου, Ἑκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ

*

Πολλές άφορμές είχε για να συγκινηθῆ ἄπ' τὸν Χριστιανισμό ὁ λαϊκὸς μας ψάλτης. Τραγοῦδησε στὴ λύρα του μὲ πόνο τὶς συμφορὲς τοῦ Ἔθνους του, μίλησε γιὰ κατορθώματα, ἔψαλε μὲ ἀφέλεια θρησκευτικῆς γιορτῆς, ἔρριξε τὸ μάτι στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου χρωματίζοντας τὸν ἦχο του μὲ σκοποὺς συχνὰ παθητικώτατα χριστιανικοῦς.

Ἐκτὸς ἄπ' τὰ κλέφτικα τραγούδια, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα θρησκευτικὰ ἄσματα ποὺ ἐκφράζουν τὴν πίστι τοῦ λαοῦ μας στὸ Θεό. Ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς πιστεύει σὲ Θεὸ δημιουργό:

«Ὁ Κύριος ἔκαμε τὴ γῆ καὶ στόλισε τὸν κόσμον».

Ἐνας ἄλλος—κύριος αὐτός—ἔχει τὴ φιλοδοξία νὰ μᾶς δώσῃ σὲ ποίημα τοὺς ὑπέροχους πίνακες τῆς δημιουργίας, ὅπως μᾶς τοὺς προβάλλουν τὰ γεμάτα μεγαλεῖο πρῶτα κεφάλαια τῆς Γενέσεως. Καὶ καταφέρει νὰ μᾶς χαρίσῃ ἓνα μακρόπνοο ποίημα, πολὺ σημαντικό γιὰ τοὺς ὁμορφους δεκαπεντασύλλαβους ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν καὶ γιὰ τὴν ὠραία ἐπίκλησι ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸν Πλάστη ἀρχίζοντας τὴν ἐξιστορήσι τῆς δημιουργίας. Κάνει ἐπίκλησι πρὸς τὸ Θεό, ἀντὶ πρὸς τὴ Μοῦσα, κι' ἔπειτα συνεχίζει:

«Ὁ ἐπουράνιος Θεός... ἐποίησε τὸν ἥλιον τὸν κόσμον νὰ φωτίσῃ, μὲ τὰς ἀχτίναις τὰς χρυσαῖς τὸν κόσμον νὰ στολίσῃ.

Ἔβαλε νὰ δουλεύουσι τὰ στῆρι καὶ τὸ φεγγάρι, γιὰ νὰ βλαστᾷ χαμαὶ στὴν γῆ κάθε λοῆς χορτάριν.

Ἐποίησε τὰ νέφαλα τὸν κόσμον νὰ γυρίζουν, νερὸν ἀπὸ τὴν θάλασσαν τὴν γῆν του νὰ δροσίξουν,

ψηλά δεντρά καὶ καρπερά γιὰ νὰ δεντροκαρπίζουν».

Ὅμοια μιλάει καὶ τὸ ποίημα 44 τῆς συλλογῆς τοῦ Legrand.

Στὴν πίστι τοῦ λαϊκοῦ ψάλτη ὁ δημιουργὸς δὲν μένει ξένος καὶ ἀδιάφορος πρὸς τὰ δημιουργήματά του. Πεποιθῆσί του εἶναι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν πλάσι του καὶ μάλιστα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ποιὸς δὲν ξέρει τὸ γνωστότατο λαϊκὸ τραγούδι:

«Θεὲ μεγαλοδόναμε, μεγάλο τόνομά σου,

φύλλο δὲν πέφτ' ἄπ' τὸ δεντρί χωρὶς τὸ θέλημά σου».

Μὰ ἐκτὸς ἄπ' αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα. Στὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐμπιστεύεται ὁ Κωνσταντῆς τὴ γυναῖκα του:

«Μισεῦεις Κωνσταντάκη μου, κι' ἐμένα ποὺ με' ἀφίνεις;»
Πρῶτα σ' ἀφίνω στὸ Θεὸ καὶ δεῦτερο στὸν ἅγιόν σου!

Καὶ μιὰ μεγάλη πρωτοτυπία: σ' ἓνα κυριακὸ ποίημα ὁ ἴδιος ὁ χάρος παρηγορεῖ τὸν ἐτοιμοθάνατο ὑπενημίχροντάς του πὼς ὁ Θεὸς θὰ προνοήσῃ γιὰ τοὺς δικούς του: «Ἐχεις παιδιὰ, λυπάσαι τα, μὰ ὁ Θεὸς τὰ θρέφει».

Φυσικὰ ὁ προνοητὴς Θεὸς εἶναι καὶ Θεὸς παντογνώστης. Ἄλλοιῶς, πὼς θὰ προνοοῦσε γιὰ πράγματα ποὺ δὲ θὰ τᾶξερε; Ἀκριβῶς τὴν παντογνωσία τοῦ Θεοῦ ἕμει ἓνα ἀκριτικὸ τραγούδι:

«Δοξάζω σε, καλὲ Θεέ, ποδοῖα στὰ ψηλομένα φερένια»
κι' ὁποῦ γινώσκεις τὰ κρυφὰ καὶ τὰ φανερωμένα».

Καὶ βέβαια στὴν πίστι αὐτὴ πρὸς τὸν παντογνώστη καὶ προνοητὴ Θεὸ στηρίζεται ἡ καταφυγὴ σ' αὐτὸν στὸν καιρὸ τοῦ πόνου: Ἄπ' τὸ Θεὸ ζητᾷ τὴ γατριὰ του ὁ ἀρρωστος:

«Τὸν πήρε τὸ παράπονο κι' ἀρχίνησε νὰ κλαίῃ, κι' ἐπαρακάλεε τὸ Θεὸ νὰ δώσῃ τὴν ὑγεία του».

Στὴν θεϊκὴ δύναμι λέει νὰ καταφύγοιμε καὶ τὸ κρητικὸ τραγούδι:

«Ἐλάτε ὄλ' οἱ Χριστιανοὶ καὶ ὄλες οἱ μονάδες νὰ πάμεν εἰς τὴν Παναγιά νὰ κάνουμε μετάνοιαν».

Κι' ἄπ' τὴ θεϊκὴ εὐσπλαγγνία καὶ παντοδυναμία προσδοκᾷ ὁ ποιητὴς τὴ λύσι τῶν δικῶν του καὶ τῶν ξένων δεινῶν:

«Μόν' ὁ Χριστὸς ποῦν' ἄξιός νὰ κἀνῃ δ,πὲ θέλει, τίς πίκρες καὶ τὰ βάσανα νὰ μᾶς τὰ κάμῃ μέλι».

Ἔτσι καὶ γιὰ τὸν ξηνητεμένο προσφεύγει στὸ θεῖο ἔλεος ζητώντας προστασία:

«Παρακαλῶ σε Κύριε μου καὶ προσκυνῶ σε Θεέ μου, ἀρρώστειαν εἰς τὴν ξηνητεία τοῦ ξένου μὴν τοῦ δίνης».

Κι' οἱ γερολύκοι τῶν θαλασσῶν οἱ ψημένοι ἄπ' τὸν ἥλιο καὶ τὴν ἀρμύρα, μὲ τὴν ἐπίκλησι τῆς θεϊκῆς προστασίας οἴχουν στὴ θάλασσα τὸ καινούργιο καράβι καὶ ξανοίγονται στὰ πέλαγα γιὰ τὸ πρῶτο ταξίδι:

«Βάνουν στὴν πρύμνη τὸ σταυρὸ, στὴν πλώρη τὸ Βαγγέλιο, τὴν Παναγιά τὴ Δέσποινα στὸ μεσινὸ κατάρτι».

Καὶ ἡ πεποίθησι πὼς ἀκούει ὁ Θεὸς τὶς προσευχῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι βαθειὰ ριζωμένη στὰ δημοτικὰ τραγούδια:

Στὴ στράτα ὅπου πήγαινε, τὸν Θεὸν ἐπαρακάλεε:
«Θέ μου νὰ βρῶ τὸν κύρη μου σὲ ἀμπέλι νὰ κλαδεύῃ».
Σὰ Χριστιανὸς ποὺ τόλεγε, σὸν ἅγιος ἔσακούστη.

Κι' ἄς σημειωθῆ ὅτι τέτοιες ἐκφράσεις πολὺ συχνὰ βρῶσκει κανεὶς στὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ἀκόμη καὶ στὰ ναυοῦργατα. Ἡ μίνα κοιμίζοντας τὸ ἀγαπημένο της μωρὸ στὰ χέρια τοῦ Χριστοῦ τὸ ἀναθέτει:

Τὸ παιδί μου πάει, πάει ὁ Χριστὸς νὰ τὸ βοηθήσῃ.

Καὶ παρακαλεῖ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Παναγία νὰ θρέψουν τὸ παιδί της:

«νὰ μεγαλώσῃ, νὰ θραφεῖ, καλὸ παιδί νὰ γίνῃ».

Καὶ ἐνῶ κοιμᾶται ὑπαλά, τὰ θεϊκὰ χέρια τὸ παίρνουν, μικρὸ ἀγγελουδί—ἔτσι πιστεύει ἡ μάνα—καὶ τὸ φέρουν σὲ μυρωμένους μπαξέδες καὶ τοῦ γιομίζουν «τοὺς κόρφους τοῦ λουλούδια, μενεξέδες».

Μὰ καὶ σὲ κάθε ἀνάγκη καὶ περίστασι τῆς ζωῆς δὲ λησμονιέται ἡ προσευχή. Ἔτσι ἡ Περπεροῦνα γυρίζοντας στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ δώσῃ τέλος στὴν ἀνομβρία, ποὺ κάνει τὰ σπαρτὰ νὰ γέρονεν πρὸς τὴ γῆ μαραμμένα:

Περπεροῦνα περπατεῖ τὸν Θεὸν παρακαλεῖ, Θεέ μου βρέξε μιὰ βροχή!

Ἀκόμη καὶ στὸ τέλος μιᾶς οἰκογενειακῆς γιορτῆς οἱ φιλοξενούμενοι δὲ θὰ ξεχάσουν ν' ἀνταμείψουν τὸν καλόκαρδο οἰκοδεσπότη μὲ τὴν ὠραία τους εὐχή:

«Ὅσα χορτάρια τοῦ Μαγιοῦ καὶ φύλλα ἔχουν τὰ δέντρα τῶσα καλὰ νὰ δώσ' ὁ Θεὸς ἐδῶ ποὺ τραγουδοῦμε».

Τέλος καὶ γιὰ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου τοῦ ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς θὰ ζητήσῃ νᾶχη στὸ πλευρὸ τοῦ παραστάτη τὸν ἐσταυρωμένο Λυτρωτὴ, μὲ λόγια ποὺ τόσο πολὺ μᾶς θυμίζουν τὴ γλώσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ὑμνογραφίας:

Σταυρέ μου ξύλον ἅγιον, ξύλον χαριτωμένον, ξύλον ζωῆς πανάχραντον, ξύλον εὐλογημένον, σταυρέ μου ποὺ ἐσταύρωσαν τὸν Πλάστην καὶ Θεόν μου, τὴν ὥραν τοῦ θανάτου μου νὰ σέχω βοηθόν μου.

*

Ὅποιος διαβάσει τὰ δημοτικὰ τραγούδια μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ μελετήσῃ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου καὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς, θὰ βγάλῃ ἴσως γρήγορα τὸ συμπέρασμα—καὶ τῶχον βγάλεῖ πολλοὶ ὡς τώρα—ὅτι εἰδωλολατρικῆς ἀντιλήψεις κυβερνοῦν πέρα γιὰ πέρα τὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ δημοτικὴ μᾶς ποίησι. Μιὰ τέτοια κρίσι θὰ εἶναι πολὺ βιαστικὴ, μονόπλευρη, καὶ γι' αὐτὸ ἀδικη. Τὰ ἐπιθανάτια τραγούδια, καὶ πρὸ πάντων τὰ μοιρολόγια, ἔχουνε συχνὰ τὴν ἐκφρασι μιᾶς μαύρης ἀπελπισίας. Αὐτὸ εἶναι ἀληθινόν. Πολλὲς φορὲς δὲν ξανοίγεις πουθενὰ μιὰ χαραματιὰ ἐλπίδας, κάποιαν ἀχτίνα προσδοκίας. Ἀσφαλῶς μεγάλο ρόλο παίζει στὸ προκείμενο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι γυναῖκες εἶναι οἱ ποιήτριες—μοιρολογητρες, γιὰτὶ ὅσο νᾶναι ἡ γυναικεία συναισθηματικότητα δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ἀποτυπωθῆ κι' ἐδῶ παριστάνοντας τὰ πράγματα ζωεφρὰ καὶ μελανιασμένα.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἄπ' τὴν παρατήρησι αὐτὴ, εἶναι γεγονός, ὅτι πλῆθος ἀπὸ μοιρολόγια καὶ ἐπιθανάτια τραγούδια ἐκφράζουνε μιὰ καθαρὴ πίστι στὴν ἀθανασία καὶ μιὰ ἐλπίδα πολὺ φωτισμένη. Εἶναι μάλιστα ἄξιο ἀπορίας πὼς πολλοὶ κριτικοὶ μᾶς δὲν τὸ πρόσεξαν αὐτό.

Στὸ τραγούδι «ἡ καταδικὴ τοῦ Κλέφτη», ὁ ἥρωας πιστεύει πὼς καὶ μετὰ τὸ θάνατο ἡ πνευματικὴ του προσωπικότητα θὰ συνεχίσῃ τὴν ὑπαρξί της:

«Μ' ἂν πάρῃ βόλι τὸ κορμί, πάλ' ἡ ψυχὴ ἀπομένει».

Καὶ νὰ μὲ ποιά συγκινητικὰ λόγια ξε-

προβοδώνει για τὸ αἰώνιο ταξίδι τὸ νεκρὸ παιδάκι τῆς μιᾶς πονεμένη μάνα:

«Πάνε καὶ σὺ παιδάκι μου μὲ τᾶλλα τὰ παιδάκια, στοῦ παραδείσου τὸ πλατὺ μαζεύουν λουλουδάκια».

Ὅμοια κι' ὁ ἐτοιμοθάνατος Μανιάτης παρακαλεῖ:

«καὶ σύρε με στοὺς οὐρανοὺς μαζί μὲ τοὺς ἀγγέλους».

Σ' ἓνα ἄλλο πάλι μανιάτικο μοιρολόι ἢ μοιρολογητρά παρακαλεῖ γιὰ τὸ νεκρὸ, ν' ἀνοίξη ὁ παράδεισος καὶ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ψυχὴ του γιὰ νὰ προσκυνήσῃ τὸν Χριστὸ καὶ ὅλους τοὺς ἁγίους:

«ἄνοιξε πόρτα μου, ἄνοιξε πόρτα τοῦ παραδείσου, ὅτι ἡ ψυχὴ ποὺ κίνησε, θέλει γιὰ νάμπη μέσα».

Ἐνα ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο βρῖσκει τὴν ἐνκαιρία νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα ἀξιοπρόσθετο μάθημα κοινωνικῆς ἠθικῆς. Ἄς τὸ διαβάσουμε πάρα κάτω ἄξιζει τὸν κόπο:

«Ἀπόψε φίλους φίλευα, φίλους καὶ μπιστευμένους, τὴν Παναγιά καὶ τὸ Χριστό, τοὺς δώδεκα ἀποστόλους καὶ τοὺς ἐπερικάλαγα, τοὺς φίληγα τὸ χέρι, γιὰ νὰ μοῦ δώσουν τὰ κλειδιά, κλειδιά τοῦ Παραδείσου ν' ἀνοίξω τὸν Παράδεισο νὰ δῶ τοὺς πεθαμένους».

Πάρα κάτω ὁ ποιητὴς λέει πὼς βλέπει στὴ «ζερβιά μεριά» τοὺς πλεονέκτες «καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τους σακκούλια βουλωμένα» καὶ ἔβασανίζονταν. Στὴ δεξιά μεριά «στὸν ἥλιο, στὸ προσῆλιο» ἦταν ἡ φτωχολογιά καὶ «βάσταγαν στὰ χέρια τους λαμπάδες ἀναμμένες». Τότε ὁ ποιητὴς γυρίζει σ' ἓναν ἀπ' τοὺς ἄδικους πλούσιους καὶ τοῦ θυμίζει ὅλες τὶς ἀδικίες ποῦχε κάνει στὴ ζωὴ του, ποὺ πούλαγε «τάλεθρι μὲ τὸ χῶμα καὶ τὸ κρᾶσι μὲ τὸ νερό, τὰ γρόσια μὲ τὸν τόκο», γιὰ νὰ τοῦ τονίση στὸ τέλος ὅτι αὐτὰ δὲν περνᾶνε πιά ἐδῶ, παρὰ μόνο «ἡ καθαρὴ ψυχούλα».

Τὸ ἴδιο ἀξιοσημείωτο ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 231 τῆς συλλογῆς τοῦ Ν. Πολίτη μὲ τίτλο «ὁ ἁμαρτωλός»:

Ποῦ πάεις, ποῦ πᾶς ἁμαρτωλέ, ποῦ πᾶς τὸ λάδι σου εἶναι νερό, καὶ τὸ κερί σου κρυσταλισμένον, καὶ τὸ λιθάνι ποῦ κρατεῖς, κουφάλα ἔχει καὶ ἐκεῖνο. Ἄμε νὰ ντύσης ὄρφανά, ἄμε νὰ ντύσης νὰ ντύσης καὶ τὰ νιόπαντρα, τὰ φτωχοπαῖδα, τρεμένον, τότες καὶ σὺ, ἁμαρτωλέ, θὰ σώσης τὴν ψυχὴ σου.

Χριστιανικὴ ἔμπνευσι καὶ δυνατὴ πρωτοτυπία χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ μεγάλο κυπριακὸ ἐπιθανάτιο ποίημα «τὸ ἀλφάδι τοῦ χάρος». Εἶναι ἓνα μακρὸ ποίημα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν κάπου 200 δεκαπεντασύλλαβοι. Ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πρόκειται νὰ πεθάνῃ καὶ τοῦ χάρος ἐξευλιγεται μ' ἓναν τρόπο πολὺ ὑποβλητικὸ. Ὁ χάρος δὲν ἔρχεται ἐδῶ σὰν ἐχθρὸς. Παρουσιάζεται κρατώντας σταυρὸ ποὺ τὸν δείχνει στὸν ἄνθρωπο, κι' ὁ ἄνθρωπος δὲν σηκώνεται νὰ παλαίψῃ μαζί του ὅπως σὲ ἄλλα τραγούδια. Κι' ὅταν ὁ χάρος τοῦ λέει πὼς τέτοια διαταγὴ πῆρε ἀπ' τὸν Κύριό του, νάρθῃ νὰ πάρῃ σὰν ἄνθος ἀπ' τὸν κόσμον τὸν ἄνθρωπο ποὺ «ἀνθεῖ καὶ λουλουδίζει», αὐτὸς ἀπαντᾷ πὼς δὲν ἔχει καμιὰ ἀντιπάθεια ἐναντίον του καὶ προσθέτει:

«Ἐκεῖνον ποὺ σὲ ἔπεψε τιμῶ καὶ προσκυνῶ τον».

Ὁ χάρος—ἄλλη πρωτοτυπία τοῦ ποιήματος καὶ αὐτὴ—προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσῃ τὸν ἐτοιμοθάνατο καὶ νὰ τὸν ἐνισχύσῃ. Τοῦ λέει νὰ μὴ λυπάται γιὰ τὰ παιδιά του, γιατί θ' ἀναλάβῃ ὁ Θεὸς νὰ τὰ θροφή. Ἐπίσης τὸν συμβουλεύει νὰ κάμῃ ὅσες κλωσύνες μπορεῖ:

«Δόξαν καὶ πλοῦτον περισσὸν εἶχες εἰς τὴν ζωὴν σου, ὅ,τι κι' ἂν ἔχῃς ἄνθρωπε δός τα γιὰ τὴν ψυχὴν σου».

Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Χάρος κρατᾷε στὰ χέρια του ζυγαριὰ τῆς ἐλεημοσύνης. Κι' ὅταν ὁ ἄνθρωπος τοῦ λέει «ζύασε, Χάρε, τὴν ψυχὴ τὴν πολυκρυσταλλίνην», ἐκεῖνος ἀπαντᾷ «ζυάσω τὴν καὶ παίρνω τὴν στοὺς οὐρανοὺς ἐπάνω, ὅπου δοῖσαι ὁ Κύριος ἐκεῖ θὲ νὰ τὴν βάλω». Ὁ ἄνθρωπος τὸν ξαναρωτᾷ: «ξέρεις καλά, κὺρ Χάροντα, σ' τί μέρος θὰ μὲ βάλῃς;» Κι

ἐκεῖνος τὸν βεβαιώνει: «στὸν παντοκράτορα Θεόν, ἐκεῖ θὲ νὰ σὲ πάρω». Τότε ὁ ἐτοιμοθάνατος κάνει δέηση στὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ νὰρθῇ κοντὰ του σ' αὐτὴν τὴν ἐπίσημη στιγμή:

«ὦ Μιχαὴλ ἀρχάγγελε καὶ πρῶτε τῶν ἀγγέλων, ποῦ χαίρεσαι κι' ἀγάλλεσαι μετὰ τῶν ἀρχαγγέλων, ὦ Μιχαὴλ ἀρχάγγελε, πρόφθασε εἰς ἐμένα, καὶ παραστάσου στὴν ψυχὴ γλυκὰ ταπεινωμένα».

Τελευταία παράκλησι κάνει ὁ ἐτοιμοθάνατος ἄνθρωπος νὰ ζήσῃ λίγες ὥρες μονάχα, γιὰ ν' ἀποχαιρετήσῃ τοὺς γειτόνους του καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ ἓνα ὑπέροστο καθήκον:

Χριστέ μου καὶ νὰ θέλησες τρεῖς ὥρες γιὰ νὰ φέρω τὸν πνευματικὸ διὰ νὰ κοινωνήσω

Ἐδῶ γίνεται κάτι τὸ πραγματικὰ συγκινητικὸ. Ὁ ἐτοιμοθάνατος βλέπει νὰ τὸν πλησιάζουν ἱερὲς μορφές. Ἀπάνω του ἀτενίζει τὴν Παναγιά καὶ ἀκούει ποὺ «οἱ Μυροφόρες ψάλλουσι μ' ὄλην τὴν συνοδείαν». Ὁ Χάρος ἐδῶ ξαναπαίρνει πάλι τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ παρηγορητῆ. Δίνει θάρρος στὸν μελλοθάνατο βεβαιώνοντάς τον ὅτι «σ' ψεύτικον κόσμον βρῖσκεσαι, σ' ἀληθινὸν σὲ παίρνω», καὶ τὸν προτρέπει: «ψάλλε καὶ δόξαζε Θεὸν ποῦναι στὰ ψηλωμένα». Καὶ τότε ὁ ἄνθρωπος ἀποχαιρετᾷ τὸν κόσμον, χαρούμενος γιατί ἡ ψυχὴ του θὰ πάῃ μὲ τὴν «γλυκὴν Θεότη». Καὶ ὁ ποιητὴς παρακολουθεῖ τώρα τὸν χάρο καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὄχι ἐχθρὸς ποὺ μισοῦνται θανάσιμα, ἀλλὰ ἀδελφωμένους συντρόφους. Μιὰ ψυχὴ κι' ἓνας ἄγγελος φθάνουν στοὺς οὐρανοὺς κι' ἐκεῖ πέφτουν καὶ προσκυνοῦν τὸν Σωτῆρα Χριστό!

Ἐπειτα ἀπ' ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο καὶ μὲ τὴν ἀθανασία στὸ δημοτικὸ μας τραγούδι—καὶ φυσικὰ τὰ στοιχεῖα θὰ μπορούσαν νὰ ναι πολὺ περισσότερα—μένει ἐκπληκτικὸς κανεὶς διαβάζοντας σὲ κριτικὴ ποὺ γράφτηκε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ὅτι γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τραγουδιῶν μας ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἄλλη ζωὴ εἶναι «ἡ ἀποουσία καὶ θε χριστιανικῆς ἰδέας!» (*). Τριβεὶ κανεὶς τὰ

μάτια του ὅταν βλέπει νὰ διατυπώνωνται, ὀρθὰ-κοφτὰ καὶ χωρὶς ἴχνος ἐπιφυλάξεως, ἀπόλυτες κρίσεις σὰν αὐτές: «α μ μ ι α σ κ ε ψ ι ς π ε ρ ι α ἰ ω ν ι ὀ τ η τ ο ς ο ὔ τ ε π ε ρ ι ἀ μ ο ι β ῆ ς ἢ τ ι μ ω ρ ι α ς». «Ὁ ὕ τ ε ψ υ χ ῆ, ο ὕ τ ε θ ε ὸ ς ἀ ν α φ ἔ ρ ο ν τ α ι κ α θ ὀ λ ο υ εἰ ς τὰ μεταφυσικὰ δημοτικὰ τραγούδια». Ἐπίσης καὶ τοῦτο τὸ ἀπίστευτο: «Κ ἄ π ο υ ἄ λ λ ο ὕ μ ν η μ ο ν ε ἴ τ α ι ἐ π ῖ σ η ς ὁ π α ρ ἄ δ ε ἰ ς ο ὕ — ἄ π α ξ κ αὶ π λ ἔ ο ν ο ὕ» (!!!). Καὶ νὰ σκεφθῇ κανεὶς, ὅτι ὁ κριτικὸς ποὺ τὰ ἔγραψε αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπ' τοὺς «διανοουμένους» ἐκεῖνους ποὺ συνηθίζουν νὰ μιλᾶν στὸ βρόντο κι' ἔχουν κάνει τάμα ν' ἀποφεύγουν τὴ μελέτη ἐφ' ὄρου ζωῆς σὰν πανοῦκλα. Γιατί λοιπὸν τόσο λίγη φροντίδα γιὰ τὴν ἐξακριβῶσι τοῦ σωστοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ, προκειμένου γιὰ ἓνα ζήτημα τόσο βασικὸ καὶ μάλιστα σὲ μιὰ περιπτώσει ποὺ δὲ χρειάζοταν δὲ νὰ πάρῃ κανεὶς τὸ φανάρι τοῦ Διογένη καὶ νὰ φωνάζῃ «ἄνθρωπον ζητῶ»!

*

Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' τὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ μας εἶναι κείνα ποὺ ἀναφέρονται στὶς μεγάλες χριστιανικὲς γιορτές. Ἦταν πολὺ φυσικὸ τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ, τὰ Θεοφάνεια, τὰ Πάθη του κι' ἡ Ἀνάστασις του, νὰ συγκινήσουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ καὶ νάχουν τὴν ἀπήχησί τους στὴν ποίησι. Βαθεῖα θρησκευτικὸτητα δὲν μαρτυροῦν βέβαια ὅλα. Προσφέρουν ὅμως τὴν ἐκφρασι ἀγνῶν καὶ εἰλικρινῶν αἰσθημάτων, ὅπως ξέρετε νὰ τὰ ἐκφράξῃ ὁ λαός, πρωτόρμητα κι' ἀνυστερόβουλα. Κάτι ἀνάλογο θᾶχε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς καὶ ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς τεχνικῆς τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν. Μεγάλῃ τέχνῃ βέβαια δὲν διαθέτουν οὔτε κἂν παρουσιάζονται μὲ τέτοιες ἀξιώσεις. Κι' ὅμως πολλὲς φορὲς κατορθώνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἀτιμώσφιρα τόσο ὑποβλητικὴ καὶ τόσο συγκινητικὴ ποὺ ξαφνιαζέσαι, γιατί βλέπεις πὼς τὸ πετυχαίνουν δίχως μεγάλες προσπάθειες, δίχως πολλὰ μέσα—μὲ ἓνα τίποτα.

(*) Τέλλου Ἄγρα, «Μεταφυσικὰ δημοτικὰ τραγούδια», Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, τεῦχος Ε'-ΣΤ' Ἀθῆναι 1935.

Τὰ Χριστούγεννα είναι ἡ γιορτὴ τῆς μεγάλης χαρᾶς. Εἶναι τὰ «Πρωτούγεννα», εἶναι ἡ «πρώτη γιορτὴ τοῦ χρόνου», εἶναι «ἡ ἀρχὴ κι' ἡ δόξα τοῦ Χριστοῦ», ὅπως λέει ἕνα ἀπ' τὰ τραγούδια αὐτά. Αὐτὴν τὴν ἡμέρα «οἱ ἄγγελοι χαίρονται», «οἱ οὐρανοὶ ἀγάλλονται», «οἱ ἅγιοι δοξολογοῦν», κι' ἡ χαρὰ σὰν ἠλεκτρικὴ σπίθα περνάει τὴν κτίσι ὀλόκληρη ἀπ' τὴν μιὰν ἀκρὴ ὡς τὴν ἄλλη.

«Καὶ τὰ δαμιόνια χλιθονται τοτὶ Χριστὸς γεννιέται, κι' ἀνασταίνεται κι' ὑστερα βασιλεύει.»

Τὴ γιορτὴ αὐτὴ ὁ ποιητὴς τὴ θεωρεῖ, ὅπως καὶ εἶναι, μέρα λυτρωμοῦ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Γι' αὐτὸ μέσα στὸ ἴδιο ποίημα, ἀν καὶ ποίημα χριστουγεννιάτικο, βρῖσκει εὐκαιρία νὰ θυμηθῆ τὴν πρώτη πλάσι καὶ τὴν πρώτη πτώσι τοῦ ἀνθρώπου κι' ὕστερα νὰ ρίξῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ μέλλον, νὰ δῆ τὸ βρόφος τῆς Βηθλεὲμ ἀνδρα πιὰ καὶ δάσκαλο τριγυρισμένον ἀπ' τοὺς ἀποστόλους κι' ἔπειτα σταυρωμένον, ἢ πιὸ πέρα ἀκόμη, στὰ βᾶθη τοῦ μέλλοντος, ὅταν θαρτῆ βασιλεῦς δοξασιμένος «νὰ κρινῆ ζῶντας καὶ νεκροὺς κι' ἀδίκους καὶ δικαίους κι' ἔμένα τὸν ἁμαρτωλόν...».

Στὴ γιορτὴ τῶν Φώτων πάλι τοὺς ποιητὲς ἀπασχολεῖ περισσότερο ὁ διάλογος τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Ἰωάννη. Ὁ βαπτιστὴς διστάζει:

«Ἐγὼ ἔμαι δοῦλος σου Χριστέ καὶ πῶς νὰ σὲ βαφτίσω; Στὴν ἀργυρᾶ σου τὴν κορφή πῶς ἤμπορᾶ ν' ἀγγίσω;»

Ἡ ὅπως λέει ἕνα ἄλλο ποίημα:
«᾽Ω Κύριέ μου δὲ μπορᾶ ν' ἀγγίξω ἀπανωθεῖό σου, γιὰτὶ ἡ γῆς κι' ὁ οὐρανὸς εἶναι στὸν ὄρισμό σου.»

Κι' ὁ ποιητὴς παρακάτω εἰσχωρεῖ στὸ βαθύτερο νόημα τῆς εορτῆς, ποὺ εἶναι καὶ πάλι ἡ λύτρωσι τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὸν ἡθικὸ ῥύτο.

Πλήθος εἶναι καὶ τὰ τραγούδια ποὺ ἀναφέρονται στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν τὴ μορφή μοιρολογιοῦ. Ἴσως τᾶχουν φτιάσει καὶ γυναῖκες. Ἡ θλίψι τῆς Παναγίας ζωγραφίζεται ἐδῶ μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα. Σὰν μιὰ συνειθι-

σμένη μητέρα, δυσκολεύεται νὰ συγκρατῆσῃ τὸν πόνο τῆς, καὶ τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς παρουσιάζεται νὰ παίρνῃ ἀποφάσεις ἀπελισμένου ἀνθρώπου. Προσκαλεῖ κι' ὅλες τὶς μάνες νὰ κλάψουν μαζί τῆς καὶ νὰ μοιραστοῦν τὴ μεγάλη τῆς λύπη. Κάποτε μάλιστα στα μπροστά στὸ σταυρὸ θυμᾶται καὶ τὸ «μαντάτο» ποὺ τῆς εἶχε φέρει ὁ Γαβριὴλ ὁ Ἀρχάγγελος, «νὰ ποιήσω γυιὸν νὰ χαίρουνται π' ἀνατολὴν ὡς δύσιν, νὰ τὸν ἔχουν χῆρες κι' ἄρφανες παρηγοριὰν μεγάλην». Κι' ἀτενίζοντας νεκρὸ τὸ μονογενὴ τῆς τοῦ ἀπευθύνει λόγια τρυφερὰ ποὺ μᾶς θυμίζουσιν τὸν συγκινητικὸ ἐπιτάφιο θρήνον:

«᾽Ω τέκνον μου γλυκύτατον καὶ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν μου ὁ οὐρανὸς ἐν σε χωρεῖ κι' ἡ γῆ ἐν σὲ βασιλεύει. Τῶν ὀρφανῶν τὸ κάλεσμα καὶ τῶν φτωχῶν ἡ σκέπη καὶ πῶς ἐκαταδέχητες κι' εἰς τὸν σταυρὸν ἀνέστης κι' ἄνοιξες ταῖς ἀγκάλας σου κι' ἔμεινες σταυρωμένος.»

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ἡ μορφή τοῦ ἐσταυρωμένου παρουσιάζεται μὲ τὸ ὑψηλὸ μεγαλεῖο τῆς θεϊκῆς ὑπομονῆς. Ὑποφέρει τὰ φρικτὰ βασανιστήρια χωρὶς γογγυσμὸ κι' ἀπ' τὸ σταυρὸν ἀπάνω, αἱματωμένος αὐτὸς, βασανισμένος, ἔτοιμος νὰ παραδώσῃ τὸ πνεῦμα, φροντίζει νὰ ἐνισχύσῃ τὴν πονεμένη μητέρα του καὶ νὰ τὴν παρηγορήσῃ:

«Ἄντες μητέρα στὸ καλὸ καὶ διάφορο δὲν ἔχεις μόν' τὸ μεγάλο Σάββατο τότε νὰ μ' ἀπασχολήσῃς τῆς τέχνης σου γοῦν παπάδες τότες καὶ σὺ μητέρα μου νᾶχῃς χαρὲς μεγάλες.»

Ἡ, ὅπως λέει ἕνα κυπριακὸ:
«Κι' Ἐκεῖνος ἔβαλε φωνὴν μὲ τὰ γλυκὰ τοῦ χεῖλι. Μάνα, μὴν πολλοθλίβουσαι, μάνα, μὴν πολυλοπλήσῃς κι' εἰς τρεῖς ἡμέρες ἔρχεται νὰ δοξασθῆ ὁ γυιὸς σου.»

Ἄλλος πάλι ποιητὴς δὲ θὰ ξεχάσῃ νὰ περιγράψῃ τὴ συμμετοχὴ τῆς ὑλικῆς δημιουργίας στὸ πάθος τοῦ Θεανθρώπου:

«Τότες κι' ὁ ἥλιος χάθηκε, τότες καὶ τὸ φεγγαρι...

τὰ μάρμαρα ραγίζονται, τὰ δέντρα προσκυνοῦνε.»

Τέλος ἕνας ἄλλος θὰ θυμηθῆ τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν Νικόδημο, τοὺς θαρραλέους μισροφόρους, ποὺ εἶχαν τὴν τόλμη νὰ παρουσιαστοῦν στὸν Ἰλιᾶτο καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ἄδεια γιὰ νὰ θάψουν τὸ σῶμα τοῦ μεγάλου νεκροῦ:

«Δὸς μας τὸν ξένον τὸν φτωχὸν ποὺ στέκει σταυρωμένος, ξένος τοῦ κόσμου βρίσκεται κι' ἀπὸ τὴν γενεὰν του, ἐν ἔχει φίλον πούποτα νᾶρτῃ νὰ τὸν γυρέψῃ, οὐδὲ κανέναν του δικὸν νᾶρτῃ νὰ τὸν γλυτώσῃ. ἔχει μιὰν μάναν μοναχὴν καὶ πολλοποικραμένην.»

Ὁραῖα σὲ ἔμπνευσι εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὴν Ἀνάστασι, καὶ μάλιστα τὸ ὑπ' ἀριθ. 29 τραγούδι τῆς συλλογῆς «Κυπριακά» τοῦ Α. Σακελλαρίου. Ἐδῶ κυριαρχεῖ ὁ χαρούμενος ἀναστάσιμος τόνος, καὶ ὕψος τὸ τελετουργικὸ, πρὸδῃλα ἐπηρσαμένο ἀπ' τὴν πασχάλινῃ ἐκκλησιαστικῇ ὕμνογραφίᾳ. Ὁ ποιητὴς νοιώθει τὴν ψυχὴν τοῦ πλημμυρισμένη ἀπὸ χαρὰ, καὶ θέλει νὰ τὴ μεταδώσῃ καὶ στοὺς ἄλλους.

«Ἡμέρα πανηύρεως, λαοὶ νὰ λαμπυροῦμεν, Πάσχα Κυρίου λέγοντες αὐτὸ ἔναι ποὺ ποθοῦμεν.»

Ὅλους τοὺς καλεῖ στὴ λαμπροφῶρα πανηγυρὶ, νὰ τρέξουν «μὲ χαρὰν καὶ μὲ βίαν» καὶ νὰ φθάσουν στὴν ἐκκλησιὰ χωρὶς χωρὶς, μὲ τὶς πασχάλιατες λαμπάδες:

«Μὲ πόθον καὶ μ' εὐλόθειαν γυναῖκες καὶ παῖδια, νὰ φτάσετε εἰς τὴν λιτὴν, ν' ἄψετε τὰ κεριὰ σας, καὶ νὰ πανηύρισετε διὰ τὴν πασχάλιαν σας, ν' ἀκούσῃτ' Εὐαγγέλιον π' ὁ Κύριος ἐπέστη.»

Ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ ὅλο καὶ ζωηρείνει, κι' οἱ εἰκόνες του παίρνουν μιὰ ζωτικότητα ξεχωριστή:

«Οἱ ἄγγελοι ἐχάρησαν κι' ὁ οὐρανὸς ἐξέστη, Ἀπόστολοι ἐπάλλασαν κι' οἱ ἄγγελοι ἔλεσαν πολλὴ χαρὰ ἐγένηκε τὴν σημερινὴν ἡμέραν, Οἱ καταρράκτες τ' οὐρανοῦ ἄνοιξαν κι' ἄρπασάν τον.»

Σὲ λίγο προβάλλουν στὴ σκηνὴ κι' οἱ Μυροφόρες. Εἶναι πιὰ αὐγὴ, κι' ἔχουν ἔρθει στὸν τάφο μὲ τὰ μῦρα:

«Τὰ δέντρη καὶ τὰ λούλουδα ὄλα τὰν ἀνθισμένα, ὡς καὶ ἐκεῖνα ἔχαιραν τὰ καλοκαρδισμένα!»

Καὶ δὲν ἀργεῖ νὰ παρουσιαστῆ μπροστὰ τοὺς ὁ ἀναστημένος Θεάνθρωπος, ποὺ τοὺς χαρίζει τὴν ἀναστάσιμη χαρὰ καὶ τὶς στέλνει εὐαγγελίστριες στοὺς λυπημένους ἀποστόλους.

Ἐκτός ὅμως ἀπ' τὶς μεγάλες αὐτὲς γιορτὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ, κι' ἡ ὅλη λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ν' ἀπασχολῆ συχνά-πυκνά τὸ δημοτικὸ μας τραγούδι. Ἔτσι γίνεται ἀρκετὲς φορὲς λόγος γιὰ τὴν Κυριακὴ καὶ τὴ λατρεία ποὺ τὴν συνοδεύει, γιὰ τὴ θεῖα κοινωνία, γιὰ τὶς ἐπικηθίδεις ἐκκλησιαστικὲς εὐχὲς κλπ.

Ἐπίσης ἡ λαϊκὴ μουσα ἐνεπνεύσθηκε κι' ἀπ' τὶς γιορτὲς τῶν ἁγίων κι' ἀπὸ μορφὲς μαρτύρων. Ἐνας κύκλος ποιημάτων ἔχει ἡ.χ. σχηματισθῆ γιὰ τὴν ἀνάστασι τοῦ Λαζάρου. Συχνὰ τὰ κλέφτικα τραγούδια θυμοῦνται τὸν Ἅη Γεώργη τὸ γλήγορο καὶ «γριβοκαβάλλαρη». Ἐχομε δίστιχα ποὺ μ' αὐτὰ ὁ λαὸς ἐπικαλεῖται τὴν ἁγία Μαρίνα, τὸν ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ κι' ἄλλους ἁγίους.

Ἐχομε ἐπίσης ἕνα μακρότατο ποίημα ποὺ ἐξίστορεῖ τὴ ζωὴ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ποὺ μαρτύρησε στὰ χρόνια τοῦ Μαξιμίνου, καθὼς κι' ἕνα πολὺ ὄραιο, ἀφιερωμένον στὸν νεομάρτυρα Σεραφεῖμ, τὸν ἐπίσκοπο Φαναρίου τῆς Θεσσαλίας, ποὺ ἔχυσε τὸ αἷμα του γιὰ τὴν πίστι τοῦ Χριστοῦ, στὰ 1612, ἀφοῦ ὑπέφερε μεγάλα βασανιστήρια:

«Στὸ κούτσουρο τὸν ἔβαλαν καὶ στὰ βασανιστήρια, καὶ τὸ κεφάλι τᾶκοψαν σιμὰ σὲ κυπαρίσσι, κι' οἱ ρίζες τοῦ κυπαρισσιοῦ ὄλες ἐξεραθήκαν.»

*

Προσπαθήσαμε μὲ κάθε δυνατὴ συντομία καὶ μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ βάζει ἕνα ἄρθρο, νὰ δώσουμε μιὰ εἰκόνα τῶν ἐπιδράσεων ποὺ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ἔχει ἀσκήσει κατὰ καιροὺς ἀπάνω στὸ δημοτι-

κό μας τραγουδι. Οί επιδράσεις αυτές δέν περιορίζονται μόνο σέ ὄσες ἀναφέραμε. Θά μπορούσε κανείς νά ἐξετάσῃ καί σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπως λ. χ. στά λαϊκά τραγούδια πού δημιουργήθηκαν μέ κέντρο τήν ἐκπαίδευσι τῶν Ἑλληνόπουλων στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἢ στά τραγούδια τὰ σχετικά μέ τὸ γάμο καί τήν οικογενειακή ζωὴ ἢ σέ ἄλλα πού ἀναφέρονται σέ ζητήματα κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ ἄλλα πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ κάποιο ὀρισμένο ἐθνικὸ γεγονός. Ἄς περιοριστοῦμε ὅμως γιὰ τὴν ὥρα καί μόνο ἔως ἐδῶ. Τί βγαίνει; Ὅτι ἡ δημοτικὴ μας ποίησι εἶναι ἀπ' τῆ μιᾶν ἀκρῆ ὡς τὴν ἄλλη χριστιανική; Κάθε ἄλλο. Κι' οὔτε μπορούσε νᾶναι, οὔτε χρειάζοταν νᾶναι. Γιατί τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ποίημα κατ' οὐσίαν κοσμικόν, κι' ἐπομένως προσωρισμένο νά ἐξυπηρετήσῃ τίς κοσμικὰς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ μας, ἦταν ἀπ' τὴ φύσι του κι' ἀπ' τὸ σκοπὸ τοῦ τέτοιο πού δὲ θά τοῦ ζητοῦσε κανεὶς ποτὲ νά ἐξυπηρετῇ μόνο ἀνάγκες θρησκευτικὰς καί τίποτ' ἄλλο. Μποροῦσε ὅμως νά δεχτῇ τὴν ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ἀσφαλῶς. Καί λοιπόν, τὴ δέχτηκε; Προσπάθησαν κατὰ καιροὺς νά τὸ ἀρνηθοῦν. Ἔχουμε διαβάσει κι' ἀκούσει τόσο συχνὰ πὼς τὸ δημοτικὸ μας τραγούδι εἶναι τραγούδι εἰδωλολατρικόν, πὼς ὁ λαὸς πού τὸ ἔφτιασε δέν ἄφησε νά ἐπιδράσῃ καθόλου στὸ βάθος του ὁ Χριστιανισμός, ἀλλ' ἔμεινε στὴν ψυχὴ του εἰδωλολάτρης.

Ἡ μελέτη ὅμως τῶν τραγουδιῶν μας, μελέτη ἀντικειμενική, κι' ὄχι στηριγμένη σὲ καλοουραρισμένες ἐκ τῶν προτέρων ὑποθέσεις, μᾶς δείχνει καί πάλι γιὰ πολλοστὴ φορὰ, πόσο ἔβλαψε τὴν ἀλήθεια καί πόσον ὀλέθριο γιὰ τὴ διανόησι τοῦ τόπου μας στάθηκε τὸ νά χρησιμεύῃ τόσο καιρὸ τώρα σὰν ὁδηγὸς τῶν διανοουμένων μας ἢ προκατάληψι γιὰ κάθε τί πού σχετίζεται μέ τὴ Χριστιανικὴ πίστι: μᾶς ἔδειξε τοὺς λαϊκοὺς μας ψάλτες συγκινημένους τόσες φορές ἀπ' τὴν ἀλήθεια, τόσες φορές νά κάμνουν τραγούδι παθητικὸ τὰ θρησκευτικὰ τους αἰσθήματα, τόσες φορές νά μεταγγίζουν στὴν ψυχικότητά τους τὴ θέρη καί τὸν παλμὸ καί τὴ δυναμογόνο πνοὴ τῶν χριστιανικῶν βιωμάτων.

Καί ὅλ' αὐτά, χωρὶς νά ξεχνᾶμε, ὅτι γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ λαὸ δέν ὑπῆρχε καμμιά ἀνάγκη τότε νά φτιάσῃ θρησκευτικὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὴ στιγμή πού στὸ στόμα του τριγύριζαν ἀδιάκοπα ἕνα πλήθος ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, πού εἶχαν πάρει στὴν καθημερινὴ του ζωὴ θέσι δημοτικῶν τραγουδιῶν, πού ἦσαν μάλιστα καί τὰ λαοφιλέστερα ἀπ' ὅλα. Δὲν ξέρομε λοιπὸν πόσο ἀγαπητοὶ ἦσαν στὸ λαὸ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι; Δὲν ξέρομε πὼς τὸ ψαλτήρι καί τὸ Ὀχτωῆχι τὰ ἤξεραν ἀπ' ἔξω κι' ἀνακατωτά, πὼς αὐτὰ ἐδιδάσκοντο στὸ σχολεῖο τους ἀπὸ μικρὰ παιδιὰ κι' ἤξεραν νά τὰ ψάλλουν, κι' ἀγαποῦσαν νά τὰ ψάλλουν σὲ κάθε περίστασι; Ἦτανε τόση ἡ διάδοσι τους τότε, ὅση κανενὸς ἄλλου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἰκανοποιοῦσαν πλήρως τίς θρησκευτικὰς ἀνάγκες. Τὰ ἐνοιῶσαν τελείως δικὰ τους. Ἀκόμη καί γιὰ τίς ἐθνικὰς ἀνάγκες τους αὐτὰ ἦσαν πολὺ πιά πρόσφορα ἀπ' τ' ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια. Ὁραία τὸ παρετήρησεν ἐδῶ καί τόσα χρόνια ὁ Κωνσταντῖνος Παπαροηγόπουλος σὲ πανεπιστημιᾶκὸ του λόγο: Τὰ θρησκευτικὰ αὐτὰ ἄσματα πού ἀκονγεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἐπὶ αἰῶνες μέσα στοὺς ναοὺς του, εἶχαν γίνοι γι' αὐτὸν καί «ιστορικὸν ἐγχειρίδιον». Καί μήπως εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις πού ὕμνοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκτοπίζανε ἄλλα ἀντίστοιχα τραγούδια; Καί μήπως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις δέν εἶχε κάμει τὸν ὠραῖον ὕμνο, πού ἔψαλλαν μικροὶ καί μεγάλοι σὲ γνωστὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦχο, ζητῶντας τὴ θεϊκὴ προστασία ἀπ' τὴ «δεινὴ μαρία τῶν Ἀγαρηνῶν»; Τὰ παραδείγματα θά μπορούσαν νά πολλαπλασιασθοῦν. Ὁ λαὸς τοὺς ὕμνους αὐτοὺς εἶχε πρόχειρους, τοὺς εἶχε δικούς του, τοῦ ἐξέφραζαν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὰ αἰσθήματά του. Γι' αὐτὸ τοὺς προτιμοῦσε.

Κι' ὅμως, παρ' ὅλα αὐτὰ καί μαζὺ μ' αὐτά, ἡ δημοτικὴ μας ποίησι ἔχει τόσα τραγούδια νά μᾶς δείξῃ ἐμπνευσμένα ἀπ' τὸ Χριστιανισμὸ!

«Ἐμείναμεν εἰδωλολάτραι», φωνάζουν πολλοὶ ἀπ' τοὺς λογίους μας. Καί, ἀσφαλῶς, ἐμείναμεν εἰδωλολάτραι. Ὅχι ὅμως ὁ λαός. Ὁ λαὸς αὐτὸς πού ἀναστατόνονταν ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, αὐτὸς πού

ξεσηκωνόταν στὸ ἄκουσμα τῶν λόγων τοῦ Παπουλάκη, αὐτὸς πού μαζεύονταν τίς νύχτες ἀπόσπερα μετὰ τὸ μόχθο τῆς ἡμερηιῆς δουλειᾶς ν' ἀκούσῃ κάθε βράδυ τὴ διδασχὴ τοῦ Εὐσεβίου, ὁ λαὸς αὐτὸς δὲν εἶν' εἰδωλολάτρης. Θέλει μόνο διαφώτισι, καλλιέργεια θέλει, γιὰ ν' ἀνάγῃ ὁ ἱεὸς ζῆλος του. Ἄν ἔμειναν εἰδωλολάτρεις, ἔμειναν κάποιοι ἄλλοι. Ἐμειναν αὐτοὶ ἀκριβῶς, πού τὸ ὑποστηρίζουν. Ἐμειναν ὅσοι, ξιπασμένοι ἀπ' τὸ ἐπίχρισμα τῆς κάποιας ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, εἰρωνεύτηκαν τὴν πίστι

τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσοι θεώρησαν κατ' ἄλλο ἀπ' τὴν προσωπικότητά τους νά φανοῦν πὼς πιστεύουν σὲ ὅ,τι καί τὸ «πλήθος», ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά δὲ νομίζουν ἀνάξιο τῆς σοφίας τους νά δέχονται προλήψεις καί δεισιδαιμονίες, πού μόνο ἡ λέξις μωρία θά μπορούσε νά τις χαρακτηρίσῃ μέ κάποια ἐπιτυχία. Αὐτοί, ναί, ἔμειναν εἰδωλολάτραι. Εἰδωλολατρῶν εἰδωλολάτραι μάλιστα, ὅπως τοὺς εἶχε ὀνομάσει κάποτε ὁ Σπύρος Ζαμπέλιος σὲ μιὰ ἱστορικὴ του πραγματεία.

G. ΒΕΡΙΤΗΣ

«Ἡ Θρησκεία δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀλήθεια, ἡ ἄγουσα εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν ὁδός, ἀλλὰ καί ἀσφαλῆστατος ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ὁδηγὸς ἄνευ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος πελαγοδρομεῖ ἐν τῷ ὠκεανῷ τοῦ σκότους ἄνευ πυξίδος καί ἄνευ ἀστέρως. Ὅπου ἂν παύσῃ ἡ ζωογόνοσ τῆς θρησκείας πηγὴ ἐκπέμπουσα φῶς πρὸς διαφώτισιν τῶν αἰώνιων προβλημάτων, δύναμει κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος καί παραμυθίαν ἐν τῇ πεποιθῆσει τῆς αἰωνιότητος, δυνατόν νά διατηρηθῇ ἐπὶ μικρὸν ἐξωτερικὴ τις εὐπορία καί εὐμάθεια, ἀλλ' ἐν μὲν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ταχέως θά ἐπικρατήσῃ ἡ ἔκλυσις τῶν δημοσίων ἠθῶν, ἐν δὲ τῷ οικογενειακῷ ἡ ἀπόγνωσις ἐν ταῖς θλίψεσι καί ταῖς δυσπραγίαις».

(Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθῆναι 1893, σελ. 527).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗΣ

Ἔνας Θεὸς καί μόνος
ἀστράπτει ἀπὸ τὸν ὕψιστον
θρόνον καί τῶν χειρῶν του
ἐπισκοπεῖ τὰ αἰώνια
ἄπειρα ἔργα.

Κρέμονται ὑπὸ τοὺς πόδας του
πάντα τὰ ἔθνη, ὡς κρέμεται
βροχὴ ἔτι ἐναέριος
ἐν ᾧ κοιμῶνται οἱ ἄνεμοι
τῆς οἰκουμένης.

Πήγαινε εἰς τὸν Παράδεισον
μιὰ δάφνη ἐκεῖ βλαστάνει,
ἄγγελος τὴν φυλάττει
λαμπρὸς καί τὴν ποτίζει
ψάλλων....

(Ὁδαὶ Εἰς Ἀγαρηνοὺς καί Εἰς τὴν Νίκην).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ

«Ὁ ἀληθὴς χριστιανός, γέμων ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἰσχύος, φέρει τοὺς κόπους ὑπομονητικῶς, καὶ καταπατεῖ γενναίως τὰς ἐπωδύνας ἀκάνθας τῶν περιστατικῶν. Δὲν δειλιάζει οὔτε τὰ φόθητρα τῆς νυκτὸς οὔτε τὰ τοξεύματα τῆς ἡμέρας· ἀλλὰ καὶ περικυκλωμένος πολλάκις ὑπὸ μυρίων ἐπιβούλων καὶ κινδύνων δὲν αισθάνεται τὴν μάστιγα τῆς ταραχῆς νὰ ἐγγίξη τὴν καρδίαν του, ἀλλὰ τὴν ἀπωθεῖ καὶ διάγει ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ· διότι καταφυγὴν καὶ βοήθειαν ἔχει τὸν Θεὸν τῆς εἰρήνης· «εἶρε τῷ Κυρίῳ, ἀντιλήπτωρ μου εἶ». Καταπατεῖ λέοντας καὶ δράκοντας, καὶ ἐπιθαίνει θαρραλέως ἐπὶ ἀσπίδας καὶ βασιλίσκους, διότι πάντοτε βλέπει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν χάλκινον ὄφιν τῆς σωτηρίας, τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὕψωμένον εἰς τὸν τόπον τοῦ Κρανίου. Διὰ τοὺς τοιοῦτους Χριστιανούς ἀναθλύζει μὲν τὸ ὕδωρ τῆς θείας εὐφροσύνης ἐκ τῆς πέτρας τῆς Πίστεως, πίπτει δὲ τὸ μάννα τῆς θείας χάριτος, ἥτις ἀρτύνει τὴν καθημερινὴν αὐτῶν τροφήν, δροσίζει δὲ τὸν καύσωνα τῶν κόπων αὐτῶν ἢ νεφέλη τῆς θείας ἐλπίδος, φωτίζει δὲ τὴν σκοτεινὴν πορείαν τῶν δυσχερῶν αὐτῶν περιστάσεων ὁ πύρινος στύλος τοῦ πνεύματος τῆς φρονήσεως».

(Λόγοι, Βερολίνον 1833 σ. 161).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

«Τὰ μεγάλα ἱστορικά γεγονότα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται ἀπλῶς ὡς ἀποτελέσματα τῆς τυφλῆς εἰμαρμένης ἢ τῆς θελήσεως τοῦδε ἢ ἐκεῖνου τοῦ ἀνδρός, ἀλλ' ὡς ἐπεισόδια θεοκέλευστα».

«Ἡ Θεία Πρόνοια ἀνεξαιρέτως πάντα γονιμοποιεῖ πρὸς συγκρότησιν ἀρμονίας καὶ ἐπίσπευσιν τῆς ἀνθρωπίνου βελτιώσεως».

«Ἡ Θρησκεία εἶναι ὁ κύριος καὶ παντοδύναμος μοχλὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἀναπτύξεως».

«Ἐὰν ὁ Ἕλληνας δὲν δοξολογήσῃ τὴν Θεῖαν Πρόνοιαν καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του, τίς ἄλλος ἐξυμνήσει αὐτήν;»

(Ἄσματα Δημοτικά σελ. 299, 452 καὶ Βυζαντινὰ Μελέται σελ. 252).

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ

«Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν διεσώθη, τουλάχιστον δὲν διέσωσε τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, εἰμὴ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ συμμαχίας. Δι' αὐτοῦ ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ δι' αὐτοῦ ἰδίως ἀνεκαινίσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις».

(Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθνους ἔκδ. ε' τόμ. Β' μέρ. α' σ. 316).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

«Ὅσοι ἀναγνώσται μας θὰ ἤθελαν νὰ μελετήσουν περισσότερο τὰ θέματα ποὺ ἀναπτύσσονται εἰς τὰ ἀρθρα τοῦ τεύχους αὐτοῦ, μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν, ὡς προχειρότερα βοηθήματα, τίς ἀκόλουθες ἐργασίες. Ἐκεῖ θὰ βροῦν καὶ βιβλιογραφικὴ καθοδήγησι γιὰ τυχὸν εἰδικώτερον ἔρευνα :

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Behn S.: Einleitung in die Metaphysik, 1933.

Brunner A.: Die Grundfragen der Philosophie, 1933.

Γιαννίδη Ἑλ.: Τὸ μεγάλο πρόβλημα. Δοκίμιο κριτικῆς τοῦ ὕλισμοῦ, Ἀθήνα 1925.

Gilson E.: Christianisme et Philosophie, 1936.

Hessen J.: Die Geistesströmungen der Gegenwart, 1937.

Höfer G.: Vom Leben zur Wahrheit, 1936.

Jaspers K.: Die geistige Situation der Zeit, 1932.

Maritain J.: Questions de conscience, 1938.

Rickert H.: Grundprobleme der Philosophie, 1934.

Ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙ

Βαλέτα Γ.: Οἱ ἀρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, «Πρώτα» 12-3-1943.

Βερίτη Γ.: Μιά ματιὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀγγελίου Βλάχου, «Ἀκτίνες», τόμ. Γ', 1940, σ. 174.

Ἡλιοῦ (Ἐπαρχιώτη): Πῶς γράφεται στὴν Ἑλλάδα ἡ κριτικὴ. «Φιλικὴ Ἐταιρεία», τόμ. Α', σ. 44.

Καλησπέρη Σ.: Κριτικὴ «Ἀνθολογίας» Ἡρ. Ἀποστολίδου, «Ἀκτίνες», τόμ. Δ', 1941, σ. 224.

Κεραμιδᾶ Ι. Α.: Νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ἀνθολογία, Ἀθήνα 1940.

Κουϊμουτσοπούλου Δ.: Ἡ θρησκεία εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν, Περιοδ. Χρυσόστομος, Δεκέμβριος 1935.

Μέρτζιου Μ. Κ.: Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α' 1939, σ. 185.

Μιχαλοπούλου Φ.: Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779), Ἀθήνα 1940.

Παναγιωτοπούλου Μ. Ι.: Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, «Νέα Ἐστία» Χριστ. τεύχος 1943.

Παράσχου Κ.: Ἡ θρησκευτικὴ πίστις στὴ νέα ἑλληνικὴ ποίησι, «Ν. Ἐστία», Χριστοῦ, τεύχος 1934.

Παράσχου Κ.: Ἐισαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ποίησι, σ. 14-15.

Αἱ ΘΕΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀσκῆσις προπαγανᾶ

Αἰγινήτου Δ.: Ἡ ἐξέλιξις τῶν κόσμων, Πανηγυρικὴ συνεδρία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1929.

Δοντᾶ Σ.: Φυσιολογία, τόμ. Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1935-36.

Driesch H.: Die Ueberwindung des Materialismus. Τεσσαρακονταετηρίς Θ. Βορέα, Ἀθήνα 1940.

Ζέγγελη Κ.: Ἀπὸ τῆν ζώην καὶ τὴν φύσιν, Ἀθήνα 1931.

Hartmann M.: Die Philosophie der Naturwissenschaften, Berlin 1937.

Κουσιδου Α.: Θεὸς καὶ Ἐπιστήμη, Ἀθήνα 1928.

Κοσμετάτου Γ.: Ἐπίκαιρά τινα βιολογικὰ ζητήματα, Ἀθήνα 1939.

Μαλτέζου Κ.: Ὁ ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως, Ἀθήνα 1919.

Μέρμηγκα Κ.: Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν, Ἀθήνα 1940.

Messer A.: Geschichte der Philosophie, 6-7 ἔκδ. IV.

Μηλιάρᾳκη Σ.: Αἱ ψυχικαὶ ιδιότητες τῶν ζώων, Ἀθήνα 1926.

Μηλιάρᾳκη Σ.: Βιολογικὸς ἐρατιστής, 1914-18.

Meyer H.: Der gegenwärtige Stand der Entwicklungslehre, Bonn 1908.

Νικολαΐδου Ρ.: Ἡ μηχανικὴ θεωρία τῆς ζωῆς, Ἀθήνα 1900.

Νικολαΐδου Ρ.: Ἡ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1915.

Ranke.: Der Mensch, B. I-II.

Πλακίδου Σ.: Ἡ Ἀστρονομία καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, Ἀθήνα 1937.

Spremann H.: Embryonic Development and Induction, N. York and London, 1938.

- Τρεμπέλα Π.: Τὰ κατὰ τὴν γένεσιν τῆς ἐνοίας τῆς ψυχῆς. Ἀπάντησις εἰς τὸν «Βιολογικὸν Ἐρασιστὴν» τοῦ κ. Σ. Μηλιαράκη, Ἀθήναι 1917.
- Weissner J.: Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι καὶ Κοσμοθεωρία, περιοδ. Κοσμοθεωρία, 1931.
- Περιοδικὸν «Προμηθεύς», 1890-91.
- Οἱ σοφοὶ περὶ Θεοῦ καὶ Θρησκείας, Ἀθήναι 1938.
- Ὁ ὕλισμός ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ Ἰωάννης Σκαλτσούνης, «Ἀκτίνες» 1938, σ. 142 ἕως 150.
- Πλαστογραφία... φωτογραφημένη — «Ἀκτίνες» 1938, σ. 151-154.
- Ἡ Βιολογία καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, «Ἀκτίνες» 1940, σ. 22-25.
- «Ὁ Ἀνθρωπάκος», Ἐφημ. «Πρωτὰ», Αὐγουστὸς 1928.
- Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πεκίνου, «Ἀκτίνες» 1938, σ. 98-99.
- Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Ἑθνικὴ Ἐκπαίδευσις, Ἐκκλῆση. Κήρυξ, 1919, σελ. 477.

ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΤΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

- Βουλγάρεως Ε.: Μαθηματικά Σεγνέρου, 1767.
- Βουλγάρεως Ε.: Λογική, 1767.
- Βουλγάρεως Ε.: Περί συστήματος τοῦ Παντός, 1805.
- Βουλγάρεως Ε.: Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, 1805.
- Βουλγάρεως Ε.: Περί Παλιρροϊῶν 1838.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Φυσικῆς, τόμοι 2, Λεψία 1766-67.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Μαθηματικῶν τόμοι 3, Μόσχα 1798-99.
- Θεοτόκη Ν.: Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ἔκδ. Κούμα 1804.
- Αἰνιᾶνος Γ.: Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων Εὐγ. Βουλγάρεως, Ἀθήναι 1838.
- Γούδα Α.: Βίοι παράλληλοι, τόμ. Β', Ἀθήναι 1870.
- Διαμαντοπούλου Α.: Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη.
- Θερεσιανοῦ Δ.: Ἄδαμ. Κοραῆς, τόμ. Α', Τεργέστη 1889.
- Κοραῆ Ἀδ.: Sur l'état de la civilisation en Grèce καὶ παρά Δ. Θερεσιανοῦ: Ἀδ. Κοραῆς, τόμ. Γ', Τεργέστη 1890, Παράρτημα.
- Kotsakis D.: Die Astronomie in Griechenland am 18. Jahrhundert, Medd. Fran Lunds Astron. Observ. Ser. II Nr. 101, Lund 1939.
- Κωτσάκη Δ.: Ἡ Ἀστρονομία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ὁ Εὐ-

- γένιος Βούλγαρις, Δελτίον «Ἑλλην. Μαθημ. Ἐταιρείας», τόμ. ΙΘ' (1939).
- Κωτσάκη Δ.: Ἡ Σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1940.
- Κούμα Κ.: Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. ΙΒ'.
- Σάθα Κ.: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868.
- Στεφανίδου Μ.: Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι 1926.

ΤΟ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΙ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

- Μωραϊτίδου Α.: Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα, τόμ. Α'-ΣΤ'. Δηγήματα: Τὰ Βακούφικα, Νεράιδες, Χριστούγεννα στὸν ὕπνο μου.
- Παπαδισιάντη Α.: Ὁ πατὴρ Διονύσιος, «Ἐφημερίς» 19-1-1888. Παπα-Ἀδαμάντιος, οἰκονόμος, «Ἀκρόπολις», 14-6-1895. Τὸ μακρῆκιον ἐπεισόδιον ἐν Σκιάθῳ, «Ἀκρόπολις», 30-7-1891. Δηγήματα: Οἱ λίρες τοῦ Ζάχου, Τὰ μαῦρα κούτσουρα, Τὸ χατζόπουλο.
- Βαλέτα Γ.: Παπαδαμάντης, Μυτιλήνη 1940.
- Βαφείδου Φ.: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἄλεξάνδρεια, 1928.
- Βλάχου Κ.ο.σ.μ.ᾶ: Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἰαθῶ, Βόλος 1903.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Ὁ Ἄθως, Κωνσταντινούπολις, 1885.
- Δουβουνιώτου Κ.: Ἀνεκδότα ἔργα Ἀθανασίου Παρίου, Ἀθήναι, 1938.
- Εὐαγγελίδου Τ.: Ἡ Ἰῆσος Σκιάθος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησιδές, Ἀθήναι, 1913.
- Gaudin: Colybes, Ἄρθρο στὸ Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
- Ἰθρηίτου Ὀνουφρίου: Βίος Νικοδήμου. Εἰσαγωγὴ Ἰσὸν «Συναξαριστῆ», Ἀθήναι 1868.
- Κατσίμπαλη Κ. Γ.: Ἀλέξανδρος Παπαδαμάντης, Ἀθήναι 1934.
- Κοιμητᾶ Στεφ.: Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐκδ. Β', Ζάκυνθος, 1861.
- Κτενᾶ Χρ.: Τὰ ἐν ἁγίῳ Ὄρει ἱερά καθεθιρύματα.....
- Λάμπρου Σπ.: Ἐπιφάνιος Δημητριάδης. Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. ΙΓ'.
- Merlier Oct.: Ἀ. Παπαδαμάντη Γράμματα, Ἀθήναι 1934.
- Παπαδοπούλου Ν.: Εἰσαγωγὴ στὸ Ἐξομολογητᾶριον τοῦ Νικοδήμου...
- Petit L.: La grande controverse des Colybes, στὸ Echos d'Orient, 1889.
- Petit L.: Athanase de Paros, Macaire de Corinthe, Nicodème l' Hagiorite,

- Colybes: ἄρθρα στὸ Dictionnaire de Theologie Catholique, τῶν Vacant et Mangenot.
- Σάθα Κ.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', (Σεργίου Μακρραίου Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας).
- Σμυρνάκη Γ.: Τὸ ἅγιον Ὄρος, Ἀθήναι, 1903.
- Φραγκοῦλα Ἰ.: Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Εὐαγγελισμού τῆς Σκιάθου περιορισμὸς τοῦ Θ. Καίρη, Ἀθήναι, 1935. Ἱεραὶ Μοναὶ τῆς νήσου Σκιάθου, Περιοδ. Ἐκκλησία 1934. Ἡ Ἐπισκοπὴ Σκιάθου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1935. Ἡ Σκιάθος: Μελέτη χριστιανικῆς τοπογραφίας, Ἐφημ. Σκιάθος 12)4, 2)5, 20)6, 18)7, 16)8, 25)10)31.
- Καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἄρθρα τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας.

ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΗ ΝΕΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

- Λεύκωμα Τηνίων Καλλιτεχνῶν, Ἰ. Ν. Γόνης (1842—1900) ἐπιμελεῖα Ν. Καλογεροπούλου καὶ Σ. Σάχου, Ἀθήναι 1925.
- «20ος Αἰώνας» (περιοδικόν), Ἐκδότης ὁ Γλύπτης Τόμπρος, Ἀθήναι 1934 κ. ἑ.
- Καλογεροπούλου Ν.: Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθήναι 1926.
- Πελεκᾶση Δ.: Βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι, Τεχνοκριτικὴ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Κρητῶς Ἡλίου Μόσχου (1649-1684), Ἀθήναι 1933.
- Σισιλιάνου Δ.: Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήναι 1935.
- Σάχου Σ.: Ἑλληνες Καλλιτέχνη, Ἐκατονταετηρὶς 1821-1930, Ἀθήναι 1930.

ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΟΔΗΓΟΙ
ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

- Ἀθηναγόρα, πρώην μητρ. Παρραμυθίας: Αἱ Ἱεραὶ Μοναὶ τῆς Ἠπείρου.
- Ἀμάντου Κ.: Ἡ παιδεία εἰς τὴν Τουρκοκρατοῦμένην Χίον.
- Ἀθανασίου Θ.: Περί τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων Ρουμανίας.
- Ἀποστολίου-Μυρτίλου Κ.: Τὰ σχολεῖα τῆς Θράκης, «Θρακικά», τόμ. 1ος, 1928.
- Ἀποστολίου-Μυρτίλου Κ.: Τὰ σχολεῖα Φιλιππουπόλεως, «Θρακικά», τόμ. Β' 1929.
- Βελλοῦδη Ι.: Ἑλλήνων ἀποικία Βενετίας.
- Βλάχου Α. Ἑλλῆς: Ἡ παιδεία εἰς τὰς τουρκοκρατούμενας Σέρρας.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας.

- Γεδεῶν Μανουήλ: Παιδεία καὶ πτωχεῖα παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας.
- Γεδεῶν Μανουήλ: Αἱ ἐν Εὐρώπῃ Ἑλληνικαὶ παροικίαι.
- Γούδα Ἀναστ.: Παράλληλοι βίοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν (τόμοι 8).
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας.
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως, (1453) μέχρι τοῦ 1831.
- Εὐαγγελίδου Τρ.: Κοσμάς ὁ Αἰτωλός.
- Ζαθίρα Γ.: Νέα Ἑλλάδα ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον.
- Ζερλέντη: Τὰ Σχολεῖα τοῦ Λιθόρνου, εἰς «Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἐταιρείας», 1922.
- Ζηκίου Κ.: Διδάσκαλοι τοῦ Γένους.
- Κανδηλώρου Τάκη: Γρηγόριος Ἐ. Κανδηλώρου Τάκη: Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία.
- Καρολίδου Π.: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων. πόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α'.
- Καμπούρογλου Δ.: Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (τόμοι 3).
- Κορδάτου Γιάννη: Τὸ Πήλιον. Εἰς περιοδικὸν «Ν. Ἔστια», τόμ. 9ος, 1931, σελ. 203 καὶ ἔξ.
- Κουκούλε Φ.: Τὰ σχολεῖα Κονουρίας. Εἰς περιοδικὸν «Ἀθηνα», τόμος 39, σελ. 101-120.
- Κουκούλε Φ.: Σχολεῖα τοῦ Μεγάλου Ρεύματος.
- Κούμα Κ.: Ἱστορία ἀνθρωπίνων πράξεων (τόμοι 12).
- Μακρραίου Σ.ε.ρ.: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Εἰς τὸν 3ον τόμον τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κ. Σάθα.
- Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ (εἰς ἄρθρα: Ἀγάπιος (μοναχός), Ἀθανάσιος ὁ Ρόδιος, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, Κύριλλος Β' Λούκαρις, Κωνσταντῆς Γρηγόριος, Σικοῦφος Φραγκίσκος, Μηκιάτης Ἡλίας, Μάξιμος ὁ Καλλιπολίτης, Πέζαρος Ἰωάννης, Λεχούδης Σωφρόνιος, Μεθόδιος ὁ Ἀνδρακίνης, Μελέτιος ὁ Πηγάς, Δωρθέος ὁ Πρώτος, Νεόφυτος ὁ Φιλανθρωπίνος, Χριστόφορος ὁ Περραιβός κλπ.).
- Μυστακίδου Β.: Πνευματικὴ κίνησις Ἰκαππαδοκίας.
- Nikolai Prudolph: Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας.
- Παπαρηγοπούλου Κ.: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, (τ. 5ος, μ.β').
- Παπαδοπούλου Χρυσ.: Ἱστορία τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων — Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσο-

- λόμων κλπ.
 Παρνανίκα Π.: Σχεδιάσιμα περί τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν σχολείων κλπ.
 Σάθα Κ.: Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς.
 Σταματιάδου Ε.: Βιογραφία τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων διερμηνέων.
 Στεφανίδου Β.: Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας.
 Ὑψηλάντου Α.: Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789).
 Φιλήμονος Ἰ.: Δοκίμιον Ἱστορίας περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.—Ἡμερολόγιον ἔθνικῶν καὶ φιλοanthρωπικῶν κατὰστημάτων (Κων) πόλεως.

NEOMARTYRES

- Καμπούρογλου Γρ. Δ.: Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, τόμ. Β΄.
 Καμπούρογλου Γρ. Δ.: Περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ἀρχοντολογίου, Ἀθήναι, 1921.
 Μαρτυρολογία καὶ Βίοι ἁγίων διαφόρων ἔκδοτων.
 Μιχαλοπούλου Φ.: Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), Ἀθήναι 1940.
 Παπαδοπούλου Χρ.: Οἱ νεομάρτυρες, Ἔκδ. β΄, Ἀθήναι 1934.
 Petit L.: Bibliographie des Acolouthies Grecques, Bruxelles, 1926.
 Ρουκνέville F.: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μετάφρ. Ἀ. Ν. Κυριακοῦ.
 Σάθα Κ.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμος Γ΄.
 Τρικοῦπη Σ.: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔκδ. Γ΄, Ἀθήναι 1888.

ΛΠΘ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

- Φλαμιάτου Κ.: Φωνὴ Ὁρθόδοξος καὶ σπουδαία, Ἀθήναι 1849 καὶ Πάτραι 1910.
 Μασκράκη Α.: Ἔργα.
 Ἀννίνου Μπ.: Ἱστορικὰ Σημειώματα, Ἀθήναι 1925.
 Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων: Τὰ Σωζόμενα, τόμ. Β΄, Ἀθήνησι ΙΑΩΞΔ΄.
 Μητροπούλου Ἰ.: Ἰγνάτιος Λαμπρόπουλος.
 Οἰκονόμου Ἰ.: Ἡ Πάλη, Πάτραι 1893.
 Παπαδοπούλου Χρ.: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α΄, Ἀθήναι 1920.

- Παπαδοπούλου Χρ.: Ἀπόστολος Μασκράκης, Ἀθήναι 1939.
 Παπακώστα Σερ.: Εὐσέβιος Ματθόπουλος, Ἀθήναι 1930.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΜΑΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

- Ἀγρα Τ.: Μεταφυσικά δημοτικά τραγούδια, Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, τεῦχος Ε΄-ΣΤ΄, Ἀθήναι 1935.
 Ἀραβαντινοῦ Π.: Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1880.
 Δροσίνη Γ.: Τὰ ωραιότερα δημοτικά διότιχα, Ἀθήναι 1924.
 Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν σπουδῶν, τόμ. Α΄ 1938 καὶ Β΄ 1939: Μαρίας Λιουδάκη: Λατρεῖα στὴν ἀνατολικὴν Κρήτην, Edwig Lüddecke: Κρητικὰ Τραγούδια, Γ. Κ. Σπυριδάκη: Κρητικὰ παραδόσεις, Εἰρήνης Παπαδάκη: Λαογραφικὰ σύμμεκτα Σητείας, Αἰκατερίνης Κουρμούλη: Δημῶδη ἄσματα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου.
 Εὐαγγελίδου Τρ.: Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1936.
 Ζαμπελίου Σπ.: Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος, Ἰέρκυρα 1852.
 Θέρου Ἀγί: Δημοτικὰ Τραγούδια.
 Legrand E.: Recueil de Chansons populaires Grecques, Paris 1873.
 Μινώτου Μ.: Τραγούδια ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, Ζακυνθινὴ Λαογραφία, τόμος Β΄, Ἀθήναι 1934.
 Πασαγιάννη Κ.: Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, Ἀθήναι 1928.
 Passow: Carmina Popularia Graeciae recentioris, Λειψία, 1860.
 Παχτίκου Γ.: 260 Δημῶδη ἑλληνικὰ Ἄσματα, τόμ. Α΄, Ἀθήναι 1905.
 Πέτση Ἰ.: Συλλογὴ ἀνεκδότων Δημοτικῶν Ἀσμάτων Μακεδονίας κλπ.
 Πολίτου Γ. Ν.: Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.
 Σακελλαρίου Α.: Τὰ Κύπριακὰ, τόμος Β΄, Ἀθήναι 1891.
 Σαλβάνου Μ.: Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικά, Λαογραφία, τόμος 10, Ἀθήναι 1929.
 Σταμούλη Σαράντη Ἐλπ.: Σύμμεκτα, Λαογραφία, τόμ. ΙΑ΄, 1934—1937.
 Χασιώτου Χρ. Γ.: Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρον Δημοτικῶν Ἀσμάτων.

Περιοδικὸν «Ἀκτινες», ὄργανον τῆς «Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων»—Συνδρομὴ ἔτησι: ἑσῶτ. δραχ. 1000, τιμὴ φύλλου (συνήθους) δραχ. 200—Υπεύθυνος: Δ. Γ. Σταμάτης, ὁδὸς Καρύστη 14—Προϊστάμενος τυπογραφείου: Δ. Παπακωνσταντίνου, Μαυρομιχάλη 176—Ἐπιστολαὶ καὶ ἀντιτάξεις: Γ. Ἀλεξίου, ὁδὸς Καρύστη 14, Ἀθήνας (1)—Χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.